

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om sponsoratet her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

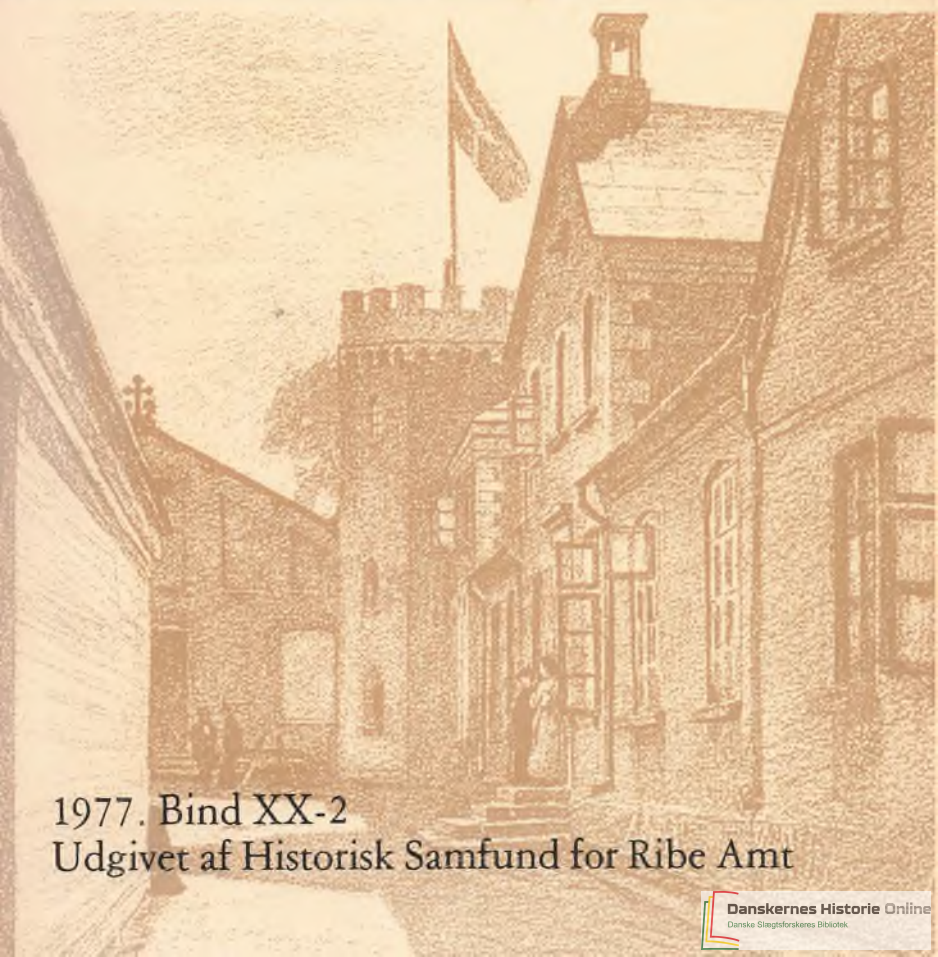
Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Fra Ribe Amt

1977. Bind XX-2

Udgivet af Historisk Samfund for Ribe Amt

Historisk Samfund for Ribe Amt

Bestyrelse:

Mag. art. *Kirsten Agerbæk*, Ribe.

Pens. overlærer *Vald. Andersen*, Vejen.

Antikvar *Mogens Bencard*, Ribe.

Seminarielektor *Verner Bruhn*, Esbjerg. (fung. formand).

Museumsinspektør *S. Manøe Hansen*, Ølgod, (kasserer).

Ingeniør *G. Ibsen Sørensen*, Esbjerg.

Redaktion:

Vald. Andersen. (formand).

Verner Bruhn.

H. K. Kristensen.

Svend Mogensen.

Adresser:

Fung. formand: Tulipanvej 24, 6700 Esbjerg.

Redaktionen:

Liljevej 8, 6600 Vejen.

Kasserer, ekspedition:

6870 Ølgod.

Ved eftertryk af Historisk Samfunds publikationer
kræves kildeangivelse.

FRA RIBE AMT

HISTORISK SAMFUND FOR RIBE AMT

1977

*Billedet på omslaget:
G. Achen: Askov Højskole 1885.*

TRYKT I
VESTKYSTENS BOGTRYKKERI
ESBJERG

Historisk Samfund for Ribe Amt 1902-77

I 75-året for oprettelsen af Historisk Samfund for Ribe Amt som det første af sin art her i landet vil det være rimeligt, ligesom det skete i 1927 og i 1952, at se tilbage. Hvordan begyndte det, hvem var mændene, der tog de første skridt til oprettelsen, og hvad havde de tænkt sig med dette historiske samfund? Og hvordan er de dengang stillede forventninger blevet virkeliggjort?

Ludvig Schrøder, forstander for Askov højskole, havde først på året 1901 været på besøg hos kollegaen *Frede Bojsen*, der efter at have afsluttet et mangeårigt politisk arbejde nu var optaget af lokalhistoriske studier af Møens historie. Han havde iværksat en indsamling af materiale, som han viste *Ludvig Schrøder*, der blev interesseret og rejste hjem til Askov opfyldt af tanken om, at et sådant indsamlingsarbejde, der også ville betyde en folkelig historisk vækkelse, burde tages op i hans egn og virkeområde. Han henvendte sig til stiftamtmand *Gustav Stemmann*, der var historisk interesseret, og sommeren 1901 indbød han til et møde i amtsgården. Heri deltog *L. Schrøder*, provst *J. Nissen*, Brørup, og højskolelærer *Poul Bjerge*, Askov, m.fl., og der var enighed om at søge oprettet et »Historisk Samfund«. Det er bemærkelsesværdigt, at man ikke valgte at bruge ordet »selskab« som betegnelse for den påtænkte sammenslutning. Heri lå vel, at man ville oprette en bred folkelig forening, åben for alle og ikke blot for de bogligt dannede. Siden fulgte jo mange amtshistoriske *samfund*.

Der var på mødet i amtsgården en første drøftelse af arbejdsprogrammet, og meningerne var lidt delte. *L. Schrøder* var, velsagtens under indtryk af *Frede Bojsens* eksempel, stemt for, at der skulle foretages en indsamling af historisk stof, der skulle danne et arkiv. *J. Nissen* ville foreslå oprettelsen af en forening, hvis medlemmer betalte et årligt kontin-

gent mod at få leveret en årbog, hvori indsamlet materiale kunne publiceres. Poul Bjerge kunne tilslutte sig denne tanke. Selv havde han jo vist vejen ved udgivelsen af sin »Årbog for dansk Kulturhistorie«, der udkom 1891-1900. Men han ville desuden foreslå en foredragsvirksomhed med historiske møder spredt over amtet, hvor lokalhistoriske emner skulle behandles. Dette blev bestemt.

Man ville foreløbig begynde at samle medlemmer. Et første foredragsmøde skulle holdes på Askov højskole 18. december 1901. På grund af stærk snestorm med togstandsning fik mødet næsten ingen tilslutning udefra, men skolen kunne selv samle en tilhørerskare på et par hundrede mennesker, der hørte taler af *Marius Kristensen*, *L. Schrøder*, *H. Nutzhorn*, *H. F. Feilberg* og *Poul Bjerge*, navne, som i de følgende år atter og atter skulle figurere som foredragsholdere.

I april 1902 opfordrede stiftamtmand Stemann L. Schrøder, J. Nissen og Poul Bjerge til at lave et udkast til love, og der udsendtes en opfordring til medlemmerne om at stemme for vedtagelse, ligesom der ved skriftlig afstemning skulle vælges medlemmer til en bestyrelse. Følgende var foreslået: *L. Schrøder*, *konsul Breinholt*, *Esbjerg*, *overlærer J. Olsen*, *Varde*, *provst J. Nissen*, *Brørup*, *pastor J. Richter*, *Vejen*, og *Poul Bjerge*, *Askov*.

Ved et møde hos stiftamtmanden den 25. juli 1902 blev de indkomne stemmesedler, i alt 68, optalte. Det var kun en mindre del af medlemmerne, der havde afgivet stemme, men de ovennævnte valgtes samt stiftamtmand Stemann, der blev formand. L. Schrøder blev næstformand, mens J. Nissen og J. Richter dannede redaktionsudvalg, som siden udvidedes med formanden. Poul Bjerge blev kasserer og sekretær. Hermed var Historisk Samfund en realitet, og ovennævnte dato regnes for stiftelsesdagen.

Et hovedsynspunkt for bestyrelsen var, at befolkningens historiske sans, eller rettere interesse, skulle vækkes. Heri lå, at folk i almindelighed havde en medfødt modtagelighed for

det fortidige, historien på det lokale plan. Herom vidnede jo den folkelige fortællekunst, der endnu omkring århundredskiftet holdtes i live, men som under en ny tids udvikling snart ville forstumme. Det var dog ikke sagnene eller folkloren, Historisk Samfund ville komme til hjælp. Det var den konkrete historiske virkelighed, der skulle fremdrages, og her lå jo mange opgaver og ventede på løsning. Midlet til at få den jævne befolkning i tale var i 1902 først og fremmest »det levende ord«, foredraget, og dette har utvivlsomt stået den nyvalgte bestyrelse klart, så meget mere som de pågældende personer antagelig alle har været fortræffelige foredragsholdere. Det skulle vise sig, at man også kunne finde emner, der var egnede til formålet.

April 1903 foredrag i Varde, hvor H. F. Feilberg talte om Folketro om havet, og overlærer J. Olsen talte om salt- og kartoffelmelsindustri i Varde-egnen i tidligere tid. I juli s.å. afholdtes møde i Tirslund plantage, hvor L. Schrøder talte om generalkonsul H. Pontoppidan (Hamborg), og J. Nissen fortalte om fattigplejen i Brørup og Lindknud sogne i fordums tid, mens S. *Alkærsig* - et nyt navn, der siden skulle blive velkendt inden for Hist. Samf. - talte om dansk studehandel i det 18. århundrede. Ved et møde i september i Bække talte premierløjtnant *Gedde* om rytterfægtningen ved Vorbasse i 1864, mens pastor Richter fortalte om præsten Niels Tøxen i Veerst og hans modstand mod Pontoppidans pietistiske katekismus. I december var der møde i Esbjerg, hvor Schrøder talte om Esbjerg og gamle Breinholt, mens pastor E. K. *Thyssen* fortalte træk af Fanøs historie. Januar 1904 holdtes møde i Ribe, hvor foredragene, som tidligere var holdt i Bække, gentoges. Det var 5 møder med i alt 11 foredrag i løbet af et år, fordelt over land og by og med et alsidigt emnevalg. Om lødigheden af foredragene er der mulighed for at dømme, da de fleste af disse siden blev trykt i årbogen. Om tilslutningen til møderne hedder det i de gamle referater, at de var »velbesøgt«, ofte med et flertal af kvinder.

Mødet i Bække forsamlingshus havde samlet ca. 100 mennesker. Om mødet med samme program i Ribe skriver Stemann til Poul Bjerger, at det var »yderst vellykket« med ca. 250 tilhørere, hvoraf ikke-medlemmer måtte betale 25 øre i entré. Der blev et overskud på 35 kr. »hvoraf jeg har sendt hver af foredragsholderne halvdelen«. Ved et bestyrelsesmøde i april 1904 vedtoges, at foredragsholderne fremtidig burde have et mindre honorar.

Når foredragsvirksomheden gennem de næste ca. 25 år kunne fortsætte med 3-4-5 årlige møder og ofte med de samme talere, var det givetvis ikke gjort for honorarets skyld. Her bør påpeges en virkelig stor og betydningsfuld indsats. I 1930 holdtes ikke mindre end 8 foredragsmøder, hvoraf S. Alkær-sig talte ved de 4. Hermed synes foredragsvirksomheden at have kulmineret, hvad grunden hertil så kan have været. Efterhånden holdtes kun et par foredrag årligt som regel i forbindelse med årsmødet og generalforsamlingen og ved den årlige sommerudflugt.

Det skulle dog blive årbogen »Fra Ribe Amt«, der, efter at de mange foredrag var glemt, kom til at stå som det stærkeste udtryk for Hist. Samf.s virke. Allerede i vinteren 1903 kunne redaktionsudvalget præsentere den første årbog på 165 sider. Heri fandtes en halv snes mindre artikler af vekslende indhold. J. Nissen bidrog med: Om oplivelse af historisk sans, der var manuskript til et tidligere holdt foredrag i en forsamling af lærere. L. Schrøder skrev om Peder Palladius, J. Olsen om jydepotterne, overlærer Øllgård omtalte Anders Sørensen Vedels mindesmærke i Ribe, sparekassebestyrer Povl Andersen, Åstrup, skrev om Folkelig retsfølelse, plantør Jens Brüel skrev om Klitterne i Ribe amt, H. F. Feilberg omtalte Rumlepotten, J. Richter skrev om Et par gamle mindetavler i Ølgod kirke, cand. teol. J. B. Høyer fortalte om Fra kvægpe-stens dage i det 18. århundrede, S. Alkær-sig berettede om På jagt efter brændevinstøj, mens J. Nissen sluttede med Fra

den indbyrdes undervisnings dage. Stiftamtmand Stemann, der havde indledt årbogen med en omtale af Hist. Samf.s stiftelse, afsluttede med en oplysning om Erik Henningsens billede: På Askov 1902, der viser en forsamling i Dagmarsalen på højskolen og med portrætter af dens ledende kræfter.

Det må vist siges, at denne årbog 1903, som i dag er vanskelig at opdrive, ved alsidighed, emnevalg og stofbehandling var egnet til at oplive medlemmernes sans for svunden tid. Årbogen, der var trykt hos Konrad Jørgensen, Kolding, kunne købes for 2,50 kr. Den fik en fordelagtig og ret fyldig omtale i en række dagblade lige fra »Berlingske Tidende« til »Tiden« i Vejen.

»En god idé og en interessant bog« skrives i en anmeldelse, og fra flere anmeldere udtrykkes ønske om, at der i deres amt måtte tages skridt til at efterfølge eksemplet fra Ribe amt. Dette blev i høj grad taget til efterretning, så der i de følgende år opstod historiske samfund rundt i landet, først i Vejle amt i 1905. Et er en god start, noget andet at holde virksomheden i gang fremover. Hist. Samf. kom for at blive. År efter år kunne man udsende årbogen, der gerne omfattede 10-12 ark, men der har været år, således først i 1920'erne, hvor omfanget måtte begrænses, ikke på grund af stofmangel, men fordi økonomien satte grænse. Redaktionen, i de første ca. 25 år pastor J. Richter, synes aldrig at have savnet stof, og den allerede fra begyndelsen angivne linie, at årbogen skulle indeholde et alsidigt stof, noget for enhver smag, er fastholdt. Det kunne være fristende at forsøge en nærmere analyse af årbogens indhold gennem de mange år med en opdeling i emner som topografi, personalhistorie, erindringsstof samt afhandlinger, der bærer præg af egentlig forskning. Opgaven vil dog være yderst vanskelig, idet mange af artiklerne er »både-og«. Dog tør det vist hævdes, at årbøgerne har mange artikler, som bygger på en videnskabelig førstehåndsforskning. I øvrigt vil generalregistret, som udsendes i nær fremtid udarbejdet af H. K. Kristensen, der frem for nogen anden,

har bidraget til årbogen, kunne oplyse om årbogsstoffets rig- holdighed.

Fra o. 1930 optages en ny rubrik i årbogen: Anmeldelser. Her omtales nye bøger og publikationer, fortrinsvis lokalhi- storie fra amtet, men også anden historisk litteratur. Denne orientering, som herigennem gives årbogens læsere, skønnes at være af betydning og er fortsat at finde i årbogen.

Ikke længe efter Hist. Samf.s oprettelse lagdes grunden til et *bibliotek*, der især skulle stå til rådighed for redaktøren. Foruden indkøb af bøger fik biblioteket gennem årene en be- tydelig tilvækst ved bytteforbindelser med andre amthistori- ske samfund og faglige institutioner, hvis publikationer modtoges i bytte med årbogen. Ligeledes er der gennem åre- ne samlet et *arkiv*, hvortil især Poul Bjerge har bidraget ved at samle og opklæbe dagbladsartikler vedrørende Hist. Samf. i tiden indtil o. 1915. Arkivet har, især i den sidste snes år, på ny haft tilvækst.

Medlemstallet og dermed kontingentindtægten har altid været det afgørende i Hist. Samf.s. virke. Udviklingen vil i store træk fremgå af følgende tal:

1904 ..	448 medlemmer	1945 ..	659 medlemmer
1905 ..	506 medlemmer	1960 ..	865 medlemmer
1915 ..	658 medlemmer	1976 ..	1601 medlemmer
1930 ..	672 medlemmer		

Der har været år med stagnation eller tilbagegang i med- lemstallet, men hovedlinjen har dog været en jævn frem- gang. Det bør ikke forbigås, at de skiftende bestyrelser ved en personlig hverveaktivitet holdt medlemstallet oppe. I de seneste år har desuden en hvervekampagne ved skriftlig hen- vendelse vist gode resultater. Noget sjældnere er det sket, at en person uopfordret ønsker indmeldelse, men det forekom- mer dog. Som personlig »hverver« af medlemmer vil mange have mødt dels et manglende kendskab til Hist. Samf.s ek- sistens overhovedet, dels en forestilling om, at et sådant

»samfund« måtte være et eksklusivt foretagende og ikke for almindelige mennesker. Heroverfor vil årbogen gerne være et overbevisende middel. Det bør også nævnes, at der uden for Hist. Samf.s bestyrelse altid har været interesserede medlemmer, som har virket for ny tilgang. Et tillidsmandssystem er i sin tid oprettet med repræsentanter rundt i sognene.

Historisk Samfunds økonomi blev alle dage en balancekunst mellem hensynet til medlemskontingentets størrelse og modydelsen, dvs. årbogens omfang og udstyr. Flere forhold, bl.a. de tid efter anden opnåede tilskud fra stat, amt, kommuner samt pengeinstitutter, vil vanskeliggøre en statistisk belysning af det økonomiske sammenspil. Kun et par tal:

1903 var kontingentet 2,00 kr.,

bogtrykkerregningen 746,00 kr.

1976 var kontingentet 40,00 kr.,

bogtrykkerregningen 65.000,00 kr.

Et fællestræk står dog tydeligt gennem alle de 75 år: Forfatterhonorarerne har, siden det i 1904 vedtoges at betale 20 kr. pr. ark (16 s.), holdt sig på samme forholdsmæssigt beskedne plan. Det samme gælder den godtgørelse, der ses at være tillagt redaktør- og kassererposterne.

Ved Dansk historisk Fællesforenings årsmøde 1914 i Ålborg deltog pastor J. Richter som repræsentant for Hist.Samf. Efter opfordring fra Poul Bjerger, der omhyggeligt havde samlet avisreferater fra mødet, skrev Richter om sine indtryk af de mange foredrag. Især hæftede han sig ved et foredrag af rigsarkivar *Secher*: Principperne for historisk udgivervirksomhed. »Han betonedede, hvor uhyre forsigtig den bør være, der står i færd med at bogføre et fortids-dokument. Store fejl er her begået af ukyndige udgivere af lokalhistoriske tidsskrifter, som ikke har kunnet læse den gamle skrift. Hovedansvaret bør her hvile på redaktionerne. Han nævnedede flere eksempler på meningsløse og latterlige læsemåder (her følger navne på nogle velkendte historiske forfattere, heriblandt en

Kursus i lokalhistorie. H. K. Kristensen underviser. (1971).

meget anset kulturhistoriker, der skulle have præsteret over 50 fejlæsninger pr. side)«.

Rigsarkivar Secher havde her, omend lidt skarpt, påpeget et væsentligt problem, og J. Richter indså, at her lå en opgave for Hist. Samf. Der skulle dog gå en årrække, inden man i 1929 kunne indbyde til et lokalhistorisk kursus i Esbjerg. Der var 30-40 deltagere, og kursuset havde karakter af en foredragsrække. 1949 afholdt Hist. Samf. i forbindelse med Esbjerg centralbibliotek et kursus i slægts- og gårdhistorie i Esbjerg, og her var øvelser i skriftlæsning på programmet. Denne kursusvirksomhed er med års mellemrum gentaget forskellige steder i amtet, oftest med H. K. Kristensen som lærer i skriftlæsningen og med den af ham udarbejdede vejledning i læsning af gotisk skrift som lærebog. Mange historisk interesserede amatører er herigennem hjulpet over den alvorlige forhindring, som manglende kendskab til fortidens skrift naturligvis må være.

Historisk Samfund har dels foranlediget, dels medvirket ved rejsningen af *mindesten*, idet forevigelsen i sten af histo-

Afsløring af mindesten for Tobiassen Kragelund. Professor P. Skautrup taler.

riske realiteter eller af fortjente personer ret beset måtte tale til eftertidens historiske sans. I 1932 rejstes mindet om *Skodborghus* ved Kongeåen, opført af mursten og granit, fundet i ruinerne af det nedbrudte anlæg. Udformningen skyldes billedhuggeren N. Hansen Jacobsen, Vejen. 1934 rejstes en *sten på Malthøj*, den gamle skelhøj, hvor de tre sogne, Holsted, Vejrup og Åstrup støder sammen. Også dette minde er N. Hansen Jacobsens værk. 1939 rejstes i Darum mindestenen for *H. F. Feilberg*, videnskabsmanden, der blev en af Hist. Samf.s første støtter inden for Askov-kredsen. I forbindelse med sommermødet i 1942 kunne præsenteres en mindesten for *Skads herredsting* ved Kors Kroen, og i 1943 rejstes en sten i Maltbæk mose til minde om *fundet af de to broncelurer*. Samme år afsløredes ved Endrupholm en mindesten for *dr. phil. Oluf Nielsen*, Vestjyllands historiker i sit århundrede, født på Endrupholm. I 1950 rejstes i Darum et minde for lærer *P. J. Nielsen*, der virkede i Darum i 49 år. I 1953 blev *Poul Bjerger* mindet ved en sten, rejst foran alderdomshjemmet i Ølgod på hans fødegårds mark. 1965 fik en anden af Hist. Samf.s gode mænd, forfatteren *T. Tobiassen Kragelund*

lund, sin mindesten i Hunderup by. Endelig var Hist. Samf. i 1974 med ved rejsningen af mindet for samfundets formand gennem en menneskealder, forfatteren *Salomon Frifelt*.

Det bør tilføjes, at der til samtlige forannævnte minder er ydet en betydelig økonomisk støtte fra anden side.

Også nogle *fredninger* af endnu synlige historiske minder er gennemført ved Hist. Samf.s medvirken. Gamle vejspor i heden ved Toftnæs i Alslev sogn og i Varde plantage samt Sct. Folmers kilde og »æ grå sten« i Alslev blev fredet i 1920erne. Ligeledes gennemførtes i samarbejde med andre foreninger fredninger af en kampstenskælder ved det gamle Donslund, Hejnsvig sogn, og Kvie sø i Ansager sogn. Blandt beslægtede opgaver kan nævnes Hist. Samf.s formidling af en bevilling til istandsættelse af den fredede hovedbygning på Hennegård.

Også til arkæologien har Hist. Samf., som regel i samarbejde med Nationalmuseet, kunnet yde bidrag, idet der tid efter anden er foretaget *udgravninger*. I 1936 undersøgte slotsbanken ved Varde af Søren Alkærsig, H.K. Kristensen og C. Lindberg Nielsen. Pastor K. Høgsbro Østergård foretog en undersøgelse af Kapelbanken i Torstrup sogn for at finde fundamentene til Sct. Gertruds kapel. H. K. Kristensen forestod udgravningen af Sct. Gertruds kilde. Siden rejste sognets beboere en sten på kapeltomten.

I Hist. Samf.s første vedtægter nævnes, at man ud over årbogen skulle »tilskynde til og mulig fremhjelpe udgivelsen af samlede bearbejdelser af historiske emner, der særlig vedrører amtet.« En sådan støtte til især sognehistorier er gennem tiden ydet dels ved et mindre kontant tilskud, i andre tilfælde ved at aftage et mindre antal eksemplarer af bøgerne. Ingen havde dog nok i 1902 forestillet sig, at Hist. Samf. skulle komme til at drive en udgiver- og forlagsvirksomhed, som man i 75-året må betragte som en væsentlig side af samfundets virke.

Under besættelsen kom i 1941 en lov, hvorefter der kunne

ydes støtte til særlige beskæftigelsesforanstaltninger for at fastholde dansk arbejdskraft ved dansk arbejde, herunder særlige bogtryksarbejder. Hist. Samf. fik godkendelse som udgiver og udgav H. K. Kristensen: Øster Horne herreds historie, J. M. Lauridsen: Min slægtshistorie, og Steen B. Bøcher: Vandmøller i Ribe amt. Herefter fulgte:

- 1956 H. K. Kristensen: Lille vejledning i læsning af gotisk skrift. 16 s. 3. opl. 1971.
- 1958 P. Friis og H. K. Kristensen: Maleren Chr. Lyngbos vestjyske billeder i udvalg. 32 s. 2. opl. 1963.
- 1964 Gunde Pedersen: En styrmands selvbiografi. 52 s. Optryk efter org. fra 1913.
- 1965 H. K. Kristensen: Gamle sydvestjyske fiskerlejer. 212 s.
- 1966 Carsten Teilman Hald: Vestjyske adelsfolk. Den Teilmanske portrætsamling på Gjellerupholm. 92 s.
- 1967 Mads Pedersen Rostoch: Dend gamle og navn-kundig Kiøbstæd Ribe. Ved Mogens Bencard. 91 s. Gratis medlemslevering.
- 1968 H. N. Skade: Gredstedbro ved Kongeåen. 179 s. Gratis medlemslevering.
- 1968 H. K. Kristensen: Hovedgården Estrup i Malt herred. 166 s.
- 1968 Vald. Andersen: Register til Malt herreds tingbøger 1657-1719 24 s.
- 1969 P. S. Vig: Hyrdeliv på Heden. Ved Chr. Winther. 40 s. Gratis medlemslevering.
- 1973 S. Manøe Hansen og H. K. Kristensen: Glimt fra Ribe amts fortid. Gratis medlemslevering. 36 s.
- 1973 David Grønlund: Historisk Efterretning om de i Ribe Bye for Hexerie forfulgte og brændte mennesker. Ved Kirsten Agerbæk. 194 s.
- 1973 Vald. Andersen: Foldingbro. 169 s.
- 1974 Anders Simonsen: Nogle Optegnelser om Andst og Gjesten Sogne. Optryk efter org. 1888. 56 s.

- 1974 Villads Villadsen: Ribe Domkirke. 63 s.
- 1976 Oluf Nielsen: Malt herred. Optryk efter org. 1870. 192 s.
- 1976 Peder Hegelunds almanakoptegnelser I-II. Ved Bue Kaae. 652 + 444 s.
- 1977 En dansk bondeskippers historie. Ved H. K. Kristensen. 112 s., ill.
- 1977 Strandinger og redningsaktioner. Ved S. Manø Hansen. 200 s. ill.
- 1977 Bue Kaae: Peder Hegelund. Biografi. 100 s. ill.

Udgivervirksomheden har ikke haft kommercielt sigte, og Hist. Samf.s økonomiske engagement i ovennævnte udgivelser har været forskelligt fra bog til bog. I reglen er der ydet tilskud fra anden side, og da forfatterne sjældent har modtaget noget honorar af Hist. Samf., har dette i nogle tilfælde kun lagt navn til. Alle udgivelser har været tilbudt vore medlemmer til særpris, og når økonomien har tilladt det, har medlemmerne modtaget publikationen gratis.

Formænd

- Stiftamtmand G. Stemann 1902-22.
- Højskolelærer, dr. phil. Marius Kristensen 1922-27.
- Fhv. højskoleforstander Søren Alkærsig 1927-31.
- Redaktør C. Willemoes 1931-34.
- Stiftsprovst, dr. phil. C. I. Scharling 1934-37.
- Forfatteren Salomon J. Frifelt 1937-65.
- Kontorchef O. Clausen Nielsen 1965-66.
- Førstelærer H. K. Kristensen 1966-69.
- Stiftamtmand M. Edelberg 1969-1977.

Redaktører

Sognepræst J. Richter 1902-28.
 Fhv. højskoleforstander S. Alkærsig 1929-38.
 Førstelærer H. K. Kristensen 1938-71.
 Fhv. overlærer Vald. Andersen 1971

Kasserere

Højskolelærer Poul Bjerge 1902-14.
 Konsul C. Breinholt 1914-25.
 Landbrugslærer E. Konradi 1925-35.
 Førstelærer H. K. Kristensen 1935-52.
 Lærer John Kvist 1952-64.
 Fru Christa Kvist (uden for bestyrelsen) 1964-68.
 Lærer, museumsinspektør S. Manøe Hansen 1968-

Bestyrelses- og udvalgsmedlemmer m.v.

Stiftamtmand G. Stemann, Ribe.
 Medl. af redaktionsudvalg, 1902-22.
 Højskoleforstander L. Schrøder, Askov, 1902-08.
 Konsul C. Breinholt, Esbjerg, 1902-26.
 Overlærer J. Olsen, Varde, 1902-12.
 Provst J. Nissen, Brørup, 1902-10.
 Medl. af redaktionsudvalg.
 Sognepræst J. Richter, Vejen, 1902-28.
 Medl. af redaktionsudvalg.
 Højskolelærer Poul Bjerge, Askov, 1902-16. Sekretær.
 Sognepræst M. H. Nielsen, Kvong, 1908-22.
 Medl. af redaktionsudvalg.
 Landbrugslærer E. Konradi, Brørup, 1910-17.
 Lærer H. P. H. Novrup, Alslev, 1912-42.
 Højskolelærer, dr. phil. Marius Kristensen, Askov, 1916-27.
 Sognepræst H. G. A. Jørgensen, Farup, 1917-27.
 Medl. af redaktionsudvalg.
 Læge H. Torbøl, Nr. Nebel, 1922-42.
 Medl. af redaktionsudvalg.

- Førstelærer N. H. Bloch, Ølgod, 1922-25.
Landbrugslærer E. Konradi, Brørup, 1925-35. Revisor.
Seminarieforstander H. Haar, Ribe, 1926-30.
Medl. af redaktionsudvalg.
Fhv. højskoleforstander Søren Alkærsig, Vejen, 1927-39.
Medl. af redaktionsudvalg.
Førstelærer P. H. Haahr, Tistrup, 1927-31.
Redaktør H. C. Larsen, Grindsted, 1929-33.
Fabrikant N. M. Kromann, Esbjerg, 1930-31.
Medl. af redaktionsudvalg, sekretær.
Redaktør C. Willemoes, Ribe, 1931-34.
Førstelærer H. K. Kristensen, Lunde, 1931-69.
Medl. af redaktionsudvalg. Sekretær.
Fabrikant N. M. Kromann, Esbjerg, 1933-42.
Stiftsprovst, dr. phil. C. I. Scharling, Ribe, 1934-37.
Medl. af redaktionsudvalg.
Forstander Kr. la Cour Pedersen, Skibelund, 1935-48.
Medl. af redaktionsudvalg.
Forfatteren Salomon J. Frifelt, Ølgod, 1937-65.
Højskolelærer, dr. phil. Roar Skovmand, Askov, 1939-46.
Redaktør P. Friis, Varde, 1942-65.
Forretningsfører T. Tobiassen Kragelund, Esbjerg, 1942-58.
Revisor.
Biskop, dr. phil. C. I. Scharling, Ribe, 1942-51.
Medl. af redaktionsudvalg.
Sognepræst K. Høgsbro Østergård, Aastrup, 1946-68.
Medl. af redaktionsudv.
Biskop M. C. Lindegaard, Ribe, 1948-57.
Førstelærer John Kvist, Kragelund, 1951-1964.
Seminarirektor Svend Mogensen, Ribe, 1957-74.
Medl. af redaktionsudvalg.
Snedkermester Niels Thomsen, Esbjerg, 1958-68.
Medl. af redaktionsudvalg.
Sparekassedirektør O. Clausen Nielsen, Ribe, 1965-66.

Overlærer Vald. Andersen, Bække, 1965.

Medl. af redaktionsudvalg.

Lærer S. Manø Hansen, Ølgod, 1965-

Antikvar Mogens Bencard, Ribe, 1966-

Ingeniør G. Ibsen Sørensen, Esbjerg, 1968-

Seminarieadjunkt Verner Bruhn, Esbjerg, 1968-71.

Stiftamtmand M. Edelberg, Ribe, 1969-77.

Skoleinspektør J. Rasmussen, Andst, 1971-72.

Mag. art. Kirsten Agerbæk, Ribe, 1972-

Seminarielektor Verner Bruhn, Esbjerg, 1974-

Medl. af redaktionsudvalg.

Revisorer uden for bestyrelsen

Købmand C. N. Termansen, Ribe, 1903-35.

Adjunkt P. Abell, Ribe, 1903-11.

Amtsrevisor Voxlev, Ribe, 1911-20.

Kontorchef Lerche Thomsen, Ribe, 1920-56.

Adjunkt C. Lindberg Nielsen, Esbjerg, 1942-43.

Kunstmaler Niels Holbak, Esbjerg, 1943-55.

Lærer H. Øllgård, Ølgod, 1955-65.

Overassistent T. M. Sørensen, Ribe, 1956-59.

Adjunkt Lennart Edelberg, Ribe, 1959-66.

Gdr. Svend B. Troelsen, V. Vedsted, 1965-

Sognepræst Gudmund Kelstrup, Malt, 1966-71.

Gdr. Jens Kusk, Tjæreborg, 1971-

Hvordan gik det så med »den historiske sans« i løbet af de 75 år? Svaret må uden tvivl blive positivt. Der er sket en udvikling i retning af en mere udbredt interesse for fortiden og dens minder. Vi ser i dag på oldtidshøjene med større respekt, end det var tilfældet omkring århundredskiftet. Vi har fået et nyt syn på gamle bygningsværker, ikke mindst vore gamle kirker, og bevaringsinitiativet kommer i vore dage klart og konkret til udtryk. Museumsverdenen og forskningen

Sommerudflugten 1976. Rømø, hvor stiftamtmand Edelberg fortalte om Juvre priel.

har på hvert sit område fulgt denne udvikling op. Heri må dog givetvis ses et resultat af den almindelige velstandsvækst og den oplysning, som især massemedierne har formidlet.

På det mere lokale plan afspejles denne udvikling i de mange sognebeskrivelser, som er fremkommet, men vel især i oprettelsen af *lokalhistoriske arkiver* overalt i landet. Mon ikke vi netop i disse nydannelser ser de intentioner, som i 1902 førte til oprettelsen af Historisk Samfund for Ribe amt, virkeliggjort.

Vald. Andersen.

Vald. Andersen, f. 1904, pens. overlærer. Liljevej 8, Vejen. Litterære arbejder: Bøger af lokalhistorisk/historisk indhold. Artikler i amtshistoriske årbøger og andre tidsskrifter.

Undervejs til »Oplevelsen af den historiske Sans«

Af Vagn Skovgaard-Petersen

Formanden for Dansk Historisk Fællesforening, dr. pæd. Vagn Skovgaard-Petersen, sender en hilsen til Historisk Samfund i anledning af 75-års jubilæet. Den er formet som en kommentar til visionerne i provst Nissens foredrag.

Tværs over en tidsafstand på de 75 år fængsles man ved læsningen af det foranstående optrykte foredrag, som provst J. Nissen holdt fastelavnsmandag 1902 i Esbjerg. Det er der flere grunde til.

Interessen kan skyldes, at læseren ved, hvad foredraget var med til at sætte i gang. Nissen kommer henimod slutningen selv ind på planerne: »en lille Kreds af historisk interesserede Mænd« med stiftamtmand Stemmann og højskoleforstander Ludvig Schrøder fra Askov i spidsen var i færd med at stifte Historisk Samfund for Ribe Amt, man skulle »syle med Lokalhistorien for dette Amts vedkommende« og udgive en årbog, »hvor i Egnens og Sogdenes historiske Minder og Steder og Personligheder efterhaanden kunde blive beskrevet. . .«. Planerne blev som bekendt gjort til virkelighed, og årbogen har gang på gang med Nissens ord kunnet fortælle læserne: »og nu skal Rive Taarn og Tirslund store Sten hænge i din Næs', til du fortæller en li'saa lang og li'saa trang, men it den selv sam'«.

Der er grund til at fejre det, der blev sat i gang. Den rolle, som Nissens foredrag dengang spillede, skal ikke undervurderes, det er tankevækkende, hvad koldinghistorikeren P. Eliassen skrev i første bind af Fortid og Nutid (1914) i en artikel om redaktionsproblemer og redaktionsopgaver: »Selv om Tilskyndelsen til vort første Amtssamfund udgik fra Askov og Ribe, saa var det vel nok den daværende Præst i

Brørup, Provst Nissen, der med sit Foredrag 1902 om Oplivelse af historisk Sans tændte Luen omkring i Landet. Det var i hvert Fald den Tale, der, refereret i en Avis, greb mig« (Fortid og Nutid, I, s. 246). Nissens foredrag er et historisk kildekrift, der fortæller, at den lokale selvbevidsthed omkring århundredskiftet var ved at finde nye former på landet.

Men foredraget kalder også læserens interesse frem, fordi det fremlægger synspunkter, der stadig kan sætte i gang. Foredraget har yderligere den dyd, at det er gjort så velsignet naturligt og ukrukket: ingen opstiltet snak, men nogle tanker i et jævnt og dog personligt sprog, hvor eksempler samler trådene og støtter hukommelsen.

Hovedlinjen i foredraget går fra understregningen af historiens værdi for den enkelte og for samfundet over en påvisning af den lokale histories betydning for oplivelse af den historiske sans til en beskrivelse af lokalhistoriens særlige muligheder på skolens område.

Nissen får sagt nogle væsentlige ting om historien i almindelighed og lokalhistorien i særdeleshed. Han anfører, at »jeg ikke ved noget bedre Middel end det at kende Fortiden og udvikle den historiske Interesse til at få Samfundsfølelse frem i god Forstand«. Og på denne baggrund meddeler han sin erfaring: »Jeg har særlig een Kile, som jeg gjerne vilde drive paa, og det er denne, at Vejen til Oplivelse af historisk Sans, den gaar igennem Lokalhistorien, den stedlige Egnns Historie«. I skolens historieundervisning bliver den første opgave den geografiske, medens den næste er at vække den historiske sans gennem fortælling i tilknytning til det nære og konkrete: egnens monumenter, historiske personer, sammenhænge og ejendommeligheder.

Disse veludtrykte tanker var måske ikke originale, men de var aktuelle, dengang som nu. Det var i datiden en almindelig anerkendt regel, at man i undervisning skulle gå fra det

nære til det fjerne. Ikke få lærere vidste af erfaring, at en udflugt til mose eller skov kunne sætte spor i uventede iagttagelser og bestemmelse af flintøkser eller stendysser. Det var blevet moderne at anvende anskuelsesbilleder i undervisningen, hvor typiske, danske miljøer var gengivet. Cirkulæret af 6. april 1900 om undervisningen i folkeskolen understregede, at historieundervisningen skulle fremelske »en varm og levende Følelse, særlig for vort Folk og Land« - en samfundsfølelse, der jo nok kunne være behov for efter forfatningskampens »polarisering«. Samme cirkulære anbefalede, at geografiundervisningen tog sit udgangspunkt i »en grundig Gennemgang af Hjemstedet og dets Forhold, saaledes at Børnene ad Anskuelsens Vej vinde de mange forskellige geografiske Forestillinger«. Historikeren Johan Ottosen havde gentagne gange anbefalet at forbinde de geografisk-topografiske og de historiske synsmåder i historieundervisningen og i stofvalget at begynde med det nære for derfra at udvide synskredsen til det nationale, det nordiske og det verdenshistoriske.

Ny var imidlertid foredragets understregning af lokalhistoriens nødvendighed. Der lå nok heri en reaktion mod københavneriet, mod den forestilling, der da også kom frem i diskussionen bagefter, at alle disse lokale sammenhænge blot var »provinsialisme«, altså udtryk for en indelukket, snæversynet holdning.

Men foredraget var mere end en reaktion, det udstak et program. »Samfundsfølelse« afspejler et konkret fællesskab: det lokale samfund med dets særpræg, ejendommelighed og tradition bygger bro fra den enkelte til det større samfund. Provst Nissen kunne formentlig have tilsluttet sig den samtidige tanke, der var udtrykt af Georg Brandes (1899) i en anden forbindelse: »Fra det Særlige aabner sig Vinduer ud mod det Almene. Men der fører langt færre Veje fra det rent Almindelige til Særkundskaben«. I de ord ligger nyttig vejledning for både historikere og pædagoger!

Provst J. Nissen,
Brørup.

Hvis vi på denne baggrund skal trække *linjer frem til vor egen situation*, så må vi konstatere, at for historieundervisningen blev den udstukne vej til oplevelsen af den historiske sans ikke den brede vej i perioden. Der kan nok nævnes eksempler på historielæreres brug af lokale bygninger, især kirkerne, i undervisningen, og hjemstavnslæren var især i 1930'erne ofte et vellykket forsøg, men nogen alfarvej blev den lokale historie aldrig. Stramme læseplaner, ukendskab til materialets muligheder, mangel på vejledende litteratur, lærernes arbejdspress kan være grunde nok. Men synd var det, at historien for mange elever blev for abstrakt, at undervisningen ofte glemte at undersøge det særlige af frygt for ikke at overkomme det almene!

Der er imidlertid tegn til, at lokalhistorien nu er ved at vinde den plads i historieundervisningen, som Nissen i sin

tid var talsmand for. Det skyldes øjensynlig ændringer i lokalsamfundet, i det lokalhistoriske arbejde og i skolens opfattelse af historieundervisning.

Lokalsamfundene på landet er nogle steder kommet i defensiven på grund af svigtende erhvervsmuligheder, nogle er som bekendt blevet sovesamfund for folk, der har deres erhverv i byerne. Men samtidig synes interessen for de historisk betingede sammenhænge i lokalsamfundet at vokse: Hvad der forhen var et selvfølgeligt, delvis erhvervsbetinget lokalsamfund, er her og der blevet et fællesskab, der har behov for en bevidst indsats for at bevare eller skabe et »miljø«. I denne forbindelse har man brug for historien, topografien, traditionen for at forstå og opleve sin sammenhæng.

Medens lokalsamfundet nogle steder står defensivt, er lokalhistorien kommet i offensiven. Det skyldes, at der som nævnt er hårdt brug for den. Det skyldes også, at et omfattende lokalhistorisk indsamlings- og oplysningsarbejde er udført op igennem dette århundrede i de lokalhistoriske/topografiske foreninger, arkiver og museer, så at det er muligt i bøger, dokumenter, billeder, ting og sager at skaffe sig en solid viden om de lokale sammenhænge i fortiden. Indsamlingen og registreringen er i disse år inde i en frugtbar udvikling og foregår mere systematisk end nogensinde. Dertil skal føjes, at man nu om stunder i modsætning til provst Nissen har forstået, at også alle bysamfundene - endog Esbjerg! - er historisk interessante. Industrialiseringens lokale spor træder tydeligt frem i såvel hovedstad som stationsby.

Skolens historieundervisning har i længere tid været et smertensbarn. Det er ikke så få lærere, der i de sidste årtier har slået knuder på sig selv i forsøg på at sige noget genialt og forløsende om den - ofte i metodediskussioner på et abstrakt plan! Det kan konstateres, at fagets timetal er blevet reduceret, at det som selvstændigt, obligatorisk fag i folkeskolen kun optræder i 6. og 7. klasse, og at samtidsorientering med historisk islæt har afløst det i 8.- 10. klasse.

Om denne nye disciplin haves endnu ikke mange erfaringer, men at den vil være tilbøjelig til hovedsagelig at dyrke det almene og generelle, er næppe en for dristig påstand. Derved vil den imidlertid efter alt at dømme tilskynde historiefaget til at blive sig sin egenart bevidst, sit udgangspunkt i de konkrete og særlige vilkår. Man tør formode, at tilskyndelsen også vil nå til de lokale myndigheder, der udstikker de bindende læseplaner.

Situationen er altså den, at interessen for lokalsamfundet er vokset betydeligt, at den enkelte lærer har langt flere kilder at øse af end forhen, og at han - trods nedskæringer - er friere stillet end tidligere i valget af undervisningsemnerne inden for historien. Den abstrakte pædagogik er under afløsning af den mere konkrete, og de skriftlige kilder noteres ikke længere over pari i undervisningen.

På denne baggrund er det rimeligt at forvente, at en hel del af Nissens visioner virkeliggøres i vor tid, at lokalhistorien i skolen for mange elever kan blive vejen til oplivelse af historisk sans. Personer, familier, naturforhold og topografi, socialgrupper og erhvervsmuligheder, skole og kirke, politik, samarbejde og konflikter, tradition og fortællinger er altså sammen brikker i den lokale mosaik. Iagttagelser, men sandelig også sammenligninger vil være karakteristisk for denne undervisning, der rummer udfordring til opfindsomhed, kombinationsevne og skønsomhed. Tirslund store sten vil hænge i næsen og kalde på den gode historie.

Med god grund kan man spørge, hvor den nationale solidaritet, den fælleseuropæiske kultur, det globale perspektiv, ideerne, de skabende personligheder, udviklingen og de store linjer er blevet af. De er der, men blot ikke som almindeligheder, svaret er allerede udtrykt i det gengivne Brandes-citat. For barnet og historikeren er udgangspunktet altid mennesker i et overskueligt samfund, det være sig Athen eller Vestjylland.

Dagsaktuelle overskrifter eller summariske gennemsnit er

ikke nok til at give en global historieundervisning indhold. Men den får mening, hvis den interesserer sig for forskelle i vilkår og traditioner, den er lødig i en historisk og kulturgeo-
grafisk sammenligning af udviklingen i forskellige store og små samfund.

Oplevelse af historisk sans er - nu som på Nissens tid - knyttet til *oplevelse* af historisk sammenhæng. Herom har det lokal-historiske arbejde givet mange vidnesbyrd i de 75 år. Historisk Samfund for Ribe amt kan passere jubilæet i glæde over det initiativ, der toges i 1902, og over det frugtbare arbejde, der fulgte efter. Jubilæet kan fejres også i forvisning om, at fremtiden i stigende grad vil få brug for en indsats på de mangfoldige områder, som er de historiske samfunds virkefelt. Begge dele skal i hvert fald være udtrykt i en lykønskning fra Dansk historisk Fællesforening.

Vagn Skovgaard-Petersen.

Vagn Skovgaard-Petersen, født 1931. Lektor ved Danmarks Lærerhøjskole, dr. pæd. 1976. Har bl.a. skrevet: Dannelse og demokrati- fra latin- til almen-skole (disp.). Medredaktør og forfatter af: Historieundervisning- mål og muligheder. 1970 (Gyldendal). Div. artikler. Adr. Taffelbays allé 12. Hellerup.

Om Oplivelse af historisk Sans.

Foredrag paa Skolemodet i Esbjerg, Fastelavnsmandag 10. Febr. 1902.

Af Provst J. Nissen i Brørup.

Provst J. Nissens foredrag for en forsamling af lærere i Esbjerg 10. febr. 1902 »Om oplivelse af historisk Sans« kan betragtes som en »programerklæring« for det nystiftede Historisk Samfund. Man har derfor i 75-året genoptrykt artiklen til sammenligning mellem ide og virkelighed.

. . .

JEG traf sidste Sommer i Ribe Domkirkens Historiker Pastor Dr. Helms, der var saa elskværdig nærmere at vise mig adskillige Partier af Kirken. Ved denne Lejlighed kom vi til at tale om det store Taarn, der herude paa det flade Vestland kan ses viden om og ses ogsaa mange Mil nede i Sønderjylland, og Dr. Helms omtalte, at dette sammen med en anden af det sydvestlige Jyllands Mærkværdigheder, den store Sten i Tirslund, havde givet Anledning til en Talemaade der paa Egnen, som gamle Pastor Krarup i Føvling i sin Tid havde fortalt ham. Ligesom man slutter en Historie med de kendte Ord: »Snip, snap, Snude — nu er den ude — tip, tap, Tønde — nu kan du begynde«, eller som man føjer til, i hvert Fald ude i Vestjylland; »og fortæl saa én lige saa lang og lige saa trang, men ikke den selvsamme,« saaledes hedder det fra gammel Tid i det sydvestlige Jylland: »Snip, snap, snude o. s. v. tip, tap, Tønde, nu maa du begynde — »og nu skal Rive Taarn og Tirslund store Sten hænge i din Næs', til du fortæller en li'saa lang og li'saa trang, men it den selv sam'.«

Jeg mindes for en Del Aar siden at have hørt det samme af en gammel Mand dér paa Egnen; men da jeg nu havde faaet det opfrisket i Erindringen, søgte jeg hos forskellige at komme til Kundskab om, hvorvidt Talemaaden endnu brugtes eller kendtes. Dette har jeg imidlertid ikke kunnet opdage, og jeg har deri set et Vidnesbyrd om, ikke blot hvor let gamle Ord og Talemaader udviskes og glemmes i vore civiliserede Tider; men navnlig ogsaa om, hvorledes det at fortælle Historier og »Emter«, Sagn og Minder, historiske Overleveringer fra en nærmere og fjærnere Tid eller en nærmere og fjærnere Omegn efterhaanden er bleven sjældnere og sjældnere. Thi det har jo sikkert nok været almindeligt. Blichers »e Bindstouv« er vel kun nogen særegent for den paagældende Egn ved den særegne Lejlighed, der dér var givet til at lade de paagældende Historier løbe af Stablen; men i andre Egne var der andre Lejligheder, og særlig Lejlighed var der jo da allevegne ved de festlige Gilder og Sammenkomster. Saa fortaltes de gamle Historier og nye droges frem, og der blev talt om Egnens Minder og Mærkværdigheder, om hvad vore Fædre og Bedstefædre havde oplevet i Krigstid eller Fredstid og — man kan vel sige: »var der og meget Løgn iblandt, saa var en Del deraf dog sandt«, i hvert Fald, det var Vidnesbyrd om en historisk Sans og Interesse, der — mener jeg — var af det gode, som aabnede Vej til aandelige Værdier af betydelig Rækkevidde.

Nuomstunder finder man kun lidet eller intet af dette. Nu er det andre Ting, som optager Sind og Tanke og er Genstand for Samtale, naar Folk kommer sammen. Nu droftes det, man har læst i Aviserne, Politik og Samfundsspørgsmaal paa en mere eller mindre sagkyndig Maade, eller maaske den nyeste Literatur og den forskellige Kritik, der er fremkommen over den. Om

adskilligt af det, der staar i Aviserne, saavel som en Del af Døgnliteraturen, kan man vel nok med Rette sige i overført eller ligefrem Betydning, »det er ikke værd at tale om«; men ellers kan jeg kun hilse det med Glæde, naar Folk taler om Politik og Samfundsspørgsmaal, især naar man ikke nøjes med at holde sig til »Bladene« — jeg sagde ikke Aviserne — men søger at komme ind til »Kærnen« i de forskellige Spørgsmaal, og det er jo en ren Fornøjelse, naar Folk kan blive saa ivrige i Drøftelsen af et saadant Emne, saa de derover glemmer Kortene. Ogsaa gennem Drøftelsen af disse Spørgsmaal tilføres og aabnes der Vej til aandelige Værdier af Betydning; men jeg vilde i høj Grad beklage, om Optagetheden af Tidens Strømninger skulde bringe Folk til at glemme Fortiden og svække den historiske Sans, beklage det af tre Grunde: for det første, fordi det da kun altfor let ender med, at det bliver ikke Tiden, men Strømmen, man følger med, og som Hostrup siger »kan Strømmen ta' dig, saa vil den sluge dig.« Derimod gælder det vel om at følge med Tiden; thi »gaar Tiden fra dig kan den ej bruge dig«; men man kan ikke virkelig følge med Tiden uden at søge ret at kende den, og for at kende Tiden maa man ogsaa til en vis Grad kende Fortiden, hvorpaa den bygger. Og dernæst vil jeg beklage, om Optagetheden af Tidens Strømninger skulde bidrage til at svække den historiske Sans, fordi jeg ikke ved noget bedre Middel end det at kende Fortiden og udvikle den historiske Interesse til at faa Samfundsfølelse frem i god Forstand; og endelig fordi det er saa fornøjeligt og oplivende at sysle dermed, vistnok for de allerfleste. Jeg tror, at saa at sige enhver har en medfødt historisk Sans; derfor behøver denne heller ikke at fremkaldes eller skabes, men vel at oplives, og

dette tror jeg da, at den i høj Grad trænger til baade hos smaa og store nu om Dage.

Derfor har jeg været glad ved at komme til at tale om Sagen her; thi skal der være Tale om Oplivelse af historisk Sans i al Almindelighed, da gælder det ikke mindst om, at man kan faa Lærerne med dertil og med ind i Arbejdet derfor. Det gælder det om, ikke blot fordi Læreren ved de fleste eller overmaade mange Sammenkomster paa en Egn jo gjerne er en sikker Mand og ofte har en ikke ringe Indflydelse paa i en større eller mindre Kreds, i hvad Retning Samtalen kommer til at gaa; men ogsaa fordi det jo er en gammel og vis Vej, naar man vil have noget frem hos de store, da at begynde med de smaa. Og Spørgsmaalet har jo da ogsaa den største pædagogiske Betydning med Hensyn til selve Historieundervisningen i Skolen. Naar Emnet lyder, »hvad der kan gøres for Oplivelsen af historisk Sans«, saa maa jeg dog sige, at jeg har ikke selv givet det denne Titel, men kun i al Almindelighed meddelt efter venlig Opfordring, at jeg vilde tale »om Oplivelse af historisk Sans«. Naar Talen nemlig er om, »hvad der kan gøres« for denne Oplivelse, saa kan Sagen jo uden Tvivl ses fra flere Sider, og der kan nævnes forskelligt, hvis Emnet i saa Henseende skulde udtømmes. Jeg haaber ogsaa, at der i en eventuel Forhandling vil blive fremdraget forskelligt; men min Tanke er i Grunden særlig kun at fremdrage en enkelt Ting, et enkelt Synspunkt, jeg har særlig én Kile, som jeg gjerne vilde drive paa, og det er denne, at Vejen til Oplivelse af historisk Sans, den gaar igennem Lokalhistorien, den stedlige Egns Histore; det er denne, jeg mener, der maa drages frem i en ganske anderledes Grad, end det nu almindelig er Tilfældet baade overfor store og smaa.

Den første Opgave, siger Livingstone, hvor Talen er om Missionsarbejde, er den geografiske. Jeg vilde gjerne sige det samme her, hvor Talen er om Oplivelse af historisk Sans, eller om man vil om Historieundervisning, den første Opgave er den geografiske. Vi kende alle det Arbejde, der i de sidste Par Menneskealdrer er gjort herhjemme for at undervise i forskellige Fag paa historisk Maade. Her hvor Talen er om selve Undervisningen i Historie, vilde jeg ønske, og det staar forøvrigt i bedste Overensstemmelse med det andet, at den kunde blive noget mere geografisk. Dette er jo ogsaa noget, som man i anden Forstand er ved at komme mere ind paa, særlig hvor Talen er om Kulturhistorie; men naar jeg her taler om at gøre Historieundervisningen mere geografisk, saa er det dog ikke med Henblik paa de store historiske Synspunkter, jeg siger det, men mere for at vende Blikket mod den stedlige Kreds, den hjemlige Egn. Vejen til Oplivelse af historisk Sans gaar igennem Lokalhistorien. Jeg har jævnlig holdt historiske Foredrag i min Kreds; men jeg véd aldrig, at Folk har lyttet med saa spændt Opmærksomhed som de faa Gange, hvor jeg har fortalt om historiske Forhold og Personligheder fra selve Egnen. Man maa begynde med det, der hænger eller kan komme til at hænge Folk i Næsen. Er det ikke noget saa kæmpemæssigt som Rive Taarn og Tirslund store Sten, saa kan Sager af mindre Dimensioner jo da ogsaa gøre det. Det er noget, som de allerfleste vil interessere sig for, hvad man saaledes kan møde blot en lille Smule Spor af paa sin Vej, og herfra kan der saa bygges videre.

Men der er da et Forhold, som jeg mener har den allerstørste Betydning paa Skolens Omraade. Skal Historieundervisningen have et godt og varigt Udbytte, da maa den historiske Sans oplives og opøves; men

Vejen hertil gaar, tror jeg bestemt, ogsaa hvor Talen er om de smaa, gennem den stedlige Historie, den hjemlige Egns historiske Minder og Personligheder, afpasset selvfølgelig efter Børnenes Alder og Fatteevne. Dette anvendes jo ret almindeligt, hvor Talen er om Geografiundervisning; men hvorfor ikke overføre det samme, saa vidt det er muligt, paa Historieundervisningen. Jeg har i saa Henseende personlige Erindringer fra min egen Skolegang som Barn, som jeg mener har havt den største Betydning for Udviklingen af min historiske Sans. Engang havde vi en gammel Præst til at vikariere for Historielæreren, der var syg, og jeg glemmer ikke den drastiske Beskrivelse, han gav af Cimbrernes og Teutonernes Indfald i det romerske Rige, og hvilket Indtryk det gjorde paa mig, at disse vilde Mennesker, klædt i Dyreskind og Kohuder, hvis Horn stak frem i Panden for at give dem et endnu vildere Udseende, var kommen heroppe fra vort Land. Jeg tror bestemt, at min Interesse for Danmarks forhistoriske Tid daterer sig fra dette Indtryk, skønt jeg dengang kun var 8 Aar. Et Par Aar efter kom Historielæreren lejlighedsvis til at fortælle — jeg maa indskyde den Bemærkning, at det var i Haderslev, jeg gik i Skole — hvordan Peter Hjort Lorenzen var bleven jaget ud af Slesvigs Stændersal, fordi han talte dansk, en Mand, hvis Familie jeg daglig mødte paa Gaden, hvis Sønnesøn jeg sad ved Siden af i Skolen, hvis Hus og Hjem endnu var bevaret. Det gjorde det stærkeste Indtryk paa mig, og jeg véd bestemt, at min Interesse for nationale Historie daterer sig derfra og fra den Bog om ham, skreven af Lavrids Skau, som jeg kort efter fik fat i og pløjede igennem.

Derfor gentager jeg nu paany: den første Opgave for en Lærer i Historie er den geografiske. Det gælder om

at blive godt hjemme i Egnens historiske Minder og Overleveringer, saa at det kan benyttes paa en skøn-som Maade i Undervisningen. Og der er vist slet ikke saa lidt deraf de fleste Steder — ja her i Esbjerg ved jeg nu ikke, om der er ret meget; men gaar man ud i Amtet, og her er jo Lærere fra hele Ribe Amt, saa vil man nok ikke finde saa lidt de fleste Steder, naar man vil samle sammen derpaa. Der er først de ældste Minder: Gravhøje, Jættestuer, Langdysser, Runestene, som der jo da findes adskillige af hist og her, for Højenes vedkommende jo endog i stort Antal. Saa er der Stednavnene og Resterne af fordums Skove i de gamle Egekrat, der er spredt rundt omkring. Somme Steder finder man jo endog Spor af Agre og Agerfurer midt inde i disse gamle Egekrat, saaledes som man f. Ex. kan se det i det gamle Egekrat i den vestlige Side af Langeskov hegne ved Brørup Station. Da jeg for en Del Aar siden saa det første Gang, tænkte jeg, at det stammede fra den store Affolkning i den sorte Døds Tid. Senere er jeg dog kommen i Tvivl derom ved at faa opfrisket i Saxo, hvad han fortæller om den store Hungersnød i de gamle Dage, der gav Anledning til Udvandringen af den store Flok, der under Navn af Longobarderne faldt ind i Italien i det sjette Aarhundrede. Thi, fortsætter Saxo der, havde man nys for mange Folk i Danmark, da fik man nu snart for faa; mangansteds hvor man før havde pløjet og saæt, dér groede nu Furerne til af Mangel paa Hænder, og Skovene udbredte sig paa mange Mile og skabte et Vildnis, hvor man før saa blomstrende Agre og Enge. At det maa være gaaet saaledes til, viser Tingenes nuværende Beskaffenhed tydelig nok; thi midt inde i Skovene ser man endnu den Dag idag Spor af Furer og Rene, og da nu ingen skal bilde os ind, at man har pløjet og

saet inde mellem Træerne, saa maa nødvendig Agrene have ligget øde, indtil de i Tidens Længde blev bevoxede med Skov. Ydermere saa finder man ikke blot skovbegroede Gravhøje, men ogsaa tidt Stendysser midt inde i Tykningen, som jeg mener — det er stadig Saxo jeg citerer — har den Oprindelse, at de gamle Bønder vare kloge nok til at sanke Stenene af deres Agre og lægge dem ved Enden for ikke hvert Øjeblik at faa et Skaar i Plovjærnet, saa at de gav et lille Stykke af Jorden bort for at kunne have Resten desbedre.

Saa vidt Saxo. Men enten nu disse Agerfurer, som man endnu finder Spor af midt inde Resterne af de fordums Skove, stammer fra en saa fjærn Fortid eller fra en senere Tid, saa er det dog et Fænomen af betydelig historisk Interesse, forekommer det mig, at man endnu den Dag idag finder Spor af det samme, som allerede af Saxo omtales som en Mærkelighed. Fremdeles skal jeg pege hen paa de gamle Sagn, saaledes som det om Tirslund Stenen, og Folkeviser, særlig hvor disse kan stedfæstes, hvad enten nu Overleveringen er mere eller mindre paalidelig, som i denne Sammenhæng har mindre at sige. Derefter kommer Kirkerne, som man de fleste Steder endnu har staaende i hele deres ærværdige Ælde. Den ærværdigste og interessanteste er selvfølgelig Ribe Domkirke, paabegyndt i Begyndelsen af det tolvte Aarhundrede af Biskop Thuge, der faldt i Slaget ved Fodevig 1134. Jeg ved ikke af, at jeg før har haft særlig Interesse af det Slag; men siden jeg bed Mærke i, at her faldt blandt andre Grundlæggeren af den stolte Bygning, der endnu knejser midt iblandt os, har det unægtelig faaet en særlig Interesse for mig. Ribe Domkirke er jo en Guldgrube til Oplivelse af historisk Sans, om man ellers ret vilde benytte den som saadan; men har man ikke Lejlighed til nærmere at

tage den i Øjesyn, saa lad os kun først holde os til vore egne gamle Landsbykirker, der, hvor uanselige og lidet mærkelige de end maatte være, dog frembyder stor historisk Interesse allerede, som før sagt, paa Grund af deres Ælde. Der er Bygningsmaterialet, hvad enten dette — som for en Del Kirker i Ribeegnen ligesom Domkirken — er den rhinske Tuf, hentet nede fra Rhinegnen i Nærheden af Köln og ført hertil ad Søvejen, hvilket atter aabner et historisk Perspektiv til den Tid, da Ribe var en af Danmarks vigtigste Handelspladser og havde en sejlbar Havn; eller det er Kampen, Granitten, som de fleste af vore gamle Landsbykirker, rejst i det tolvte og Begyndelsen af det trettende Aarhundrede, er bygget af, for adskillige Kirkers vedkommende herovre i Vestjylland ligesom i Ribe Domkirke blandet med den brune jærnholdige Stenal, eller det endelig er Murstenskirkerne eller de Dele af de gamle Kirker, Taarn og andre Partier, der er bygget af Murstenen, og som viser hen til en noget senere Tid, idet den Kunst at brænde Mursten først blev kendt i Danmark efter Aar 1160. Saa er der de forskellige Stilarter, den gamle romanske eller den gothiske Stil, som man ogsaa finder Spor af selv i vore tarveligste Landsbykirker, om ikke i selve Bygningen, saa i Udsmykningen. Der er Billeder og Indskrifter, Billedskærerarbejder og Billedhuggerarbejder paa Altertavle, Prædikestol, Stolestader og Pulpiturer, Døbefont og Døbefad, Lysestager, de hellige Kar osv. Nogen egentlig digterisk eller kunstnerisk Værdi har de jo sjælden, men historisk Værdi har de jo i betydelig Grad. Naar jeg var Lærer, vilde jeg først selv se at sætte mig ind i disse Ting saa godt som muligt, og saa vilde jeg en Gang om Aaret eller mere paa en køn Eftermiddag tage Stav i Haand og tage de flinkeste Børn med eller hvem der ellers havde Lyst,

dog ikke for stor en Kreds ad Gangen, og vandre hen til saadanne historiske Minder, ikke mindst til Kirkerne, og gennemgaa dem saa godt jeg kunde, og jeg tvivler ikke om, at det vilde have den største Betydning for Oplivelsen af den historiske Sans.

Fra Kirkerne kan Vejen saa gaa til andre gamle Bygninger eller Ruiner af saadanne. Der er gamle Borgpladser, Donslund, Hundsbæk, Skodborghus f. Ex., for at nævne nogle henne fra min Egn, hvortil historiske Personligheder, som vi kende saa godt fra den almindelige Fædrelandshistorie, har været knyttet. Der er gamle Borge som Estrup og Sønderkov med Hovedbygninger fra Begyndelsen af det attende Aarhundrede, men med Kælderhvelvinger, der gaar adskillige Hundreder Aar længere tilbage. Der er gamle Præstegaarde, opførte i Slutningen af det syttende Aarhundrede efter de store Ødelæggelser i de forfærdelige Krige i dette Aarhundrede, som der endnu vil kunne nævnes og findes mange Spor af. Ja henne i mit Provsti er der nu kun én Præstegaard tilbage fra Slutningen af det syttende Aarhundrede, den næstældste er min egen, og den er først fra 1795; men maaske er der flere her længere vestpaa. Ogsaa de ældste Bøndergaarde og de ældste Huse, selv om de ikke er stort mere end hundrede eller halvandet hundrede Aar gamle, er det værd nærmere at bese. Ofte kan der ogsaa findes konne Inskriptioner over Dørene eller andetsteds paa de gamle Huse. I Parenthes bemærket, hvorfor pryder man ikke mere Bygninger med Inskriptioner udover et kedeligt Aarstal eller nogle Begyndelsesbogstaver til vedkommendes Navne. Særlig større Bygninger eller Bygninger af mere offentlig Karakter burde det ikke forsømmes paa. Den gamle Indskrift paa Frederik den fjerdes Skolebygninger var dog køn og rørende og frembyder nu for os megen historisk

Interesse. Det har været mig en Sorg, at af de henved 30 nye Skoler, der har rejst sig i mit Provsti siden Skolelovens Gennemførelse, er der ikke en eneste, saa vidt jeg ved, der er bleven forsynet med en Indskrift. Jeg arbejdede paa at faa det gjort henne i mit eget Pastorat paa den nye Skole i Eskelund og havde givet Forslag til forskellige Indskrifter; men det viste sig, at der var slet ingen Stemning derfor. Det forekommer mig, at man ogsaa heri vilde have et Middel til Oplivelse af historisk Sans hos Nutid og Eftertid, som det var værd at benytte.

Komme vi saa til forrige Aarhundrede, saa blive de historiske Minder jo fyldigere og komme os nærmere. Der er Minderne fra vore Krige og om Mænd, der har deltaget i disse. Rigtignok har Ribe Amt ikke været Genstand for store Slag og store Troppebevægelser, men noget har der dog været, som det er værd at gemme paa. Jeg begravede for tre Aar siden den gamle mangeaarige Sognefoged i Gesten Anders Kristian Hansen, der døde hos sin Søn i Brørup. Det var ham, der blev beskyldt for at have givet vore Tropper den Underretning, der førte til den sejrige, smukke lille Træfning ved Vorbasse, hvad han dog ikke havde paa direkte, om end vel paa indirekte Maade. Han blev derfor taget til Fange af Tyskerne og, bundet paa Hænder og Fødder, kastet paa en Kassevogn som et Stykke Kvæg og skumplet den lange Vej først til Haderslev og derfra til Flensborg, hvor han sad i tre Ugers strængt Fængsel, indtil gamle Stiftamtmand Nielsen ved en energisk Optræden fik ham udløst. Da Kongen var i Kolding efter Krigens Ophør dekorerede han ham egenhændig med Dannebrogsmændenes Hæderstegn. Da jeg, som rimeligt var, omtalte dette i Talen ved hans Jordefærd, kom en Mand hen til mig bagefter og sagde, at det havde han aldrig

hørt noget om, og han havde dog været der et Par Aar og interesserede sig for sligt. Men det er jo en Skam, synes jeg, at sligt ikke bliver omtalt, det burde drages frem atter og atter, det burde fortælles for Børnene i Skolen. De bør have et Indtryk af, at det er ikke blot i gamle Dage, at der var en Hans Madsen i Svanninge, der kunde gøre en heltemodig Gerning, men at sligt opleves ogsaa nuomstunder midt iblandt os, naar Lejlighed er dertil. — Herude ved Vesterhavet er der sikkert ogsaa Beretninger om heltemodige Bedrifter i Kamp mod Vestervovvov, som fortjener at opbevares og gemmes. Det er som Regel ikke nogen morsom Læsning, man finder i Ministerialtidende, men en Gang om Aaret kommer der en Beretning om Redningsvæsenets Arbejde i det forløbne Aar, som er i høj Grad interessant, og som det undrer mig, at andre Blade ikke faar fat paa, og den har jo tilmed den Fordel, at den er fuldtud paalidelig. — Endelig skal jeg endnu nævne de Personligheder i Fredens og Kulturens, i Skolens og Kirkens, i Fædrelandets og Folkets Tjeneste, som lever eller for ikke længe siden har levet iblandt os. Har vi ikke af de største, lad os saa kun nøjes med dem, der er lidt mindre, naar de ellers er knyttet til Stedet og Egnen. Forøvrigt kan man gerne regne en Mand som Niels Jokum Tennansen til de store, denne mærkelige Bonde-mand i Vadmelskofte, der kunde holde historiske Foredrag, saa Professorer med spændt Opmærksomhed lyttede dertil, men dog er størst ved den Aandens og Hjærtets Adel, der præger ham i al hans Færd. En saadan Mands Navn og Liv burde atter og atter fremdrages i Skolen. En Mand som gamle Sveistrup i Vejen fortjener ej heller saa hurtig at glemmes, og der kunde vel nævnes mange andre, men ofte maa man

sande: Ja, Aarene rulle og skiftes om paa Jord, og vore Navne glemmes som Sne, der faldt ifjor.

Men det er da dette, jeg gjerne vil hævde og slaa til Lyd for, at Vejen til Oplivelse af den historiske Sans gaar igennem Lokalhistorien, den stedlige Egns Historie. Det gælder i Almindelighed, og det har sin store Betydning ogsaa paa Skolens Omraade. Den første Op-gave for en Historielærer er den geografiske. Sorg for og arbejd paa at sætte Dem ind i den Egns historiske Minder og Steder og Personligheder, hvorpaa De virker, og tag Stav i Haand, naar Lejligheden er dertil, og før Børnene rundt til disse Steder og fortæl dem Historien »paa Stedet«. Gør det først i den nærmeste Kreds og saa lidt videre ud. Jeg vilde ønske, at de Rejser, der foretages med Børnene om Sommeren, og hvortil Staten yder gratis Jærnbankørsel, men som jo væsentlig bliver Fornøjelsesrejser — og jeg under gjerne Børnene den Fornøjelse —; men jeg vilde ønske, at de kunde faa et Supplement, saaledes at der var Lejlighed til oftere at kunne rejse med en *mindre*, ja navnlig dette en *mindre*, Kreds af større Børn hen til vort Lands historiske Steder for at fortælle dem Historien paa Stedet. Men, som sagt, begynd med det nærmeste. Og vil nogen sige: ja men hvorledes skal vi faa noget at vide derom, saa vil jeg sige, det vil næppe være saa vanskeligt at finde Kilder, naar man ellers søger derefter. Allerede i Trap vil der være adskilligt, og i Oluf Nielsens Herredsbeskrivelser henede fra det sydvestlige Jylland er der saare meget. Men forøvrigt er der for Tiden en Tanke fremme, som jeg vil slutte med at berøre. Der er en lille Kreds af historisk interesserede Mænd, der efter Initiativ af Stiftamtmand Stemann og Højskoleforstander Schrøder har talt om at se at faa

dannet et »Historisk Samfund for Ribe Amt«. Det skulde først og fremmest syse med Lokalhistorien her for dette Amts vedkommende og vilde derigennem se at oplive den historiske Sans. Der blev holdt et Møde om Sagen kort før Jul paa Askov Højskole, der dog blev væsentlig forstyrret ved Snehindringer, og der vil i Slutningen af denne Maaned, den 27., blive holdt Møde i Ribe og ventelig i næste Maaned i Varde, hvor man gjerne vilde se at faa et Indtryk af, om der var nogen Jordbund for Sagen og se at faa Samfundet stiftet. Jeg nævner nu Sagen her i Haab om, at mange af de tilstedeværende vilde interessere sig for den; thi dens heldige Udfald vil ikke mindst bero paa, at man kunde faa Lærerne med til at interessere sig for og arbejde for Sagen rundt om i deres Kreds. Det er da Tanken, i hvert Fald er det da min, hvis Samfundet vinder fornøden Tilslutning, at der skulde udgives en Aarbog, hvori Egnens og Sogdenes historiske Minder og Steder og Personligheder efterhaanden kunde blive beskrevet, og hvori tænker jeg, der ogsaa kunde samles saadanne historiske Smaastykker, som af og til findes i de lokale Blade, men som dér forsvinder i al den øvrige Mangfoldighed, og som man sjældent senere kan faa fat paa, naar man vil bruge det. Naar denne Aarbog — det falder mig nu lige ind — blev prydet med et Titelbillede, hvorpaa man saa Ribe Domkirke og Tirslund store Sten, og saa en Randtegning, hvori der med snirklede Bogstaver efter Tidens Skik stod skrevet »og nu skal Rive Taarn og Tirslund store Sten hænge i din Næs' osv., saa skulde det være sært, om ikke en og anden fik Lyst til at fortælle, og i hvert Fald er jeg vis paa, der er mange, der fik Lyst til at læse.

Men dette være nu henstillet til Deres Overvejelse.

Det er ikke af den Grund, jeg har valgt at tale om dette Emne, om end det maaske nok har givet en vis Foranledning dertil; men jeg mener, at selve Emnet har betydelig pædagogisk Interesse.

Foranstaaende Foredrag, der blev holdt som Indledningsforedrag til en Forhandling paa Skolemødet i Esbjerg Fastelavnsmandag 1902, fremsættes her til nærmere Oplysning om nogle af de Tanker, man har havt for Øje ved Dannelsen af »Historisk Samfund for Ribe Amt«. Efter Foredraget udviklede der sig en livlig Forhandling, hvori mange af de tilstedeværende gav de fremsatte Tanker og Tanken om Oprettelsen af nævnte Samfund deres Tilslutning. En enkelt Taler nærede dog nogen Frygt for, at en saadan Virksomhed for en enkelt, begrænset Landsdels Vedkommende skulde fremme det provinsielle og særlige paa det almenes Bekostning. Stiftamtmand Stemann, der ogsaa var tilstede, henviste imidlertid i saa Henseende til de forskellige bestaaende historiske Selskaber for Jylland, Fyn, Lolland-Falster m. fl., der ikke havde svækket Sansen for den almindelige Fædrelandshistorie; tværtimod, var den historiske Sans først vakt for et mere begrænset Omraade, vilde den uvilkaarlig søge at omfatte mere og komme baade de tidligere bestaaende Selskabers Virksomhed og hele Fædrelandets Historie tilgode.

Udgravningerne i Vorbasse

Af Steen Hvass

Lidt nord for Vorbasse er der nu i tre sommere fra 1974 til 1976 foretaget store arkæologiske udgravninger hos gårdejer Egå Tornbjerg, i 1976 også hos forpagter Svend Erik Knudsen, og i 1977 vil arbejdet blive fortsat hos gårdejer Peter Hansen. Der er nu opnået så mange og helt nye resultater om vor fortidige samfund, at det vil være på sin plads at fortælle lidt om udgravningen og dens foreløbige resultater.¹ Men først vil det være på sin plads at takke de lodsejere, vi har arbejdet hos, uden deres store imødekommenhed og velvilje under arbejdet, ville det ikke have været muligt at gennemføre udgravningerne på en så tilfredsstillende måde, som det har været tilfældet.

Det begyndte i 1964, da Svend Åge Tornbjerg fandt nogle lerkarskår på sin fars mark i Vorbasse, efter en henvendelse til Esbjerg Museum, blev der sammen med dem foretaget en mindre udgravning på stedet. Der fandtes her nogle stolpehuller, et ildsted og flere lerkarskår, der viste, at det var rester af en boplads, der kunne dateres til sen romersk- og ældre germansk jernalder, dvs. i 4.-5. årh. efter Kristi fødsel.

Bopladsfund fra denne tid var i begyndelsen af 1960-erne her i Danmark meget sjældne, faktisk kendtes kun en enkelt fra Oksbøl, hvor 3 huse var udgravet i 1937-38, men i begyndelsen af 1960-erne begyndte bopladsfundene fra denne tid at dukke op. De vigtigste var dels Drengsted, 15 km nord for Tønder og dels Dankirke, lidt syd for Ribe, begge steder blev der sat store udgravninger i gang, også ved Esbjerg blev der fundet flere bopladser. På grund af de store udgravninger i Drengsted og Dankirke gled de andre fundne pladser lidt i skyggen, også fundet fra Vorbasse gled hen i glemselen, og her ville denne boplads formentlig være blevet, hvis ikke gårdejer Egå Tornbjerg i 1970 havde udtrykt ønske om at

Fig. 1 Luftfoto af Vorbasse, optaget den 11.5.1970 (de tre mørke pletter nordøst for Vorbasse er skyer). Reproduceret med tilladelse fra Geodætisk Institut,

dybdepløje de pågældende marker, og ikke mindst Svend Åge Tornbjerg, der dengang arbejdede på Esbjerg Museum, var meget interesseret i at få gravet noget mere på sin fars mark for at se, hvad det i grunden var, der gemte sig på disse marker.

Derfor tog daværende museumsinspektør H. C. Vorting på Esbjerg museum initiativ til, at der blev foretaget en uges prøveudgravning i Vorbasse i april 1971. Resultaterne fra denne blev meget lovende, den viste, at der fandtes mange huse og især vigtigt var, at der også fandtes mange fundamentsgrøfter til adskillige hegn under muldlaget på markerne. Det blev her klart, at denne jernalderbebyggelse var meget stor, men også så godt bevaret, at den ved en total udgravning kunne give en hel række nye oplysninger om den tids landsbyer og hele samfundsopbygning, som vi ikke kendte noget til hverken her i landet eller fra tilsvarende udgravninger i vore nabolande. Med stor imødekommenhed og forståelse for fundets store videnskabelige værdi opgav gård-ejer Egå Tornbjerg alle planer om at dybdepløje de pågældende marker i håb om, at hele landsbyen senere måtte blive udgravet. I 1971 havde ingen af de store gravende institutioner i Danmark mulighed for at starte et så stort udgravningsprojekt.

Først i 1974 kom chancen, Det arkæologiske Bopladsudvalg der var blevet nedsat af Statens humanistiske Forskningsråd med det formål at tage initiativ til og gennemføre videnskabelige meget vigtige udgravninger, som der ellers ikke ville kunne ydes tilstrækkelig økonomisk baggrund for at få gennemført. I 1974 havde Det arkæologiske Bopladsudvalg afsluttet flere af sine større udgravningsprojekter, således at det blev muligt at starte yderligere et projekt. Udvalget tog derefter initiativ til i samarbejde med Nationalmuseets I. afdeling at forsøge i løbet af 3 år at udgrave så meget som muligt af denne lovende lokalitet i Vorbasse.

I de 3 sæsoner er der i alt udgravet et areal på 60.000 m²,

Fig. 2. Arbejdsbillede fra den 27.5. 1976.

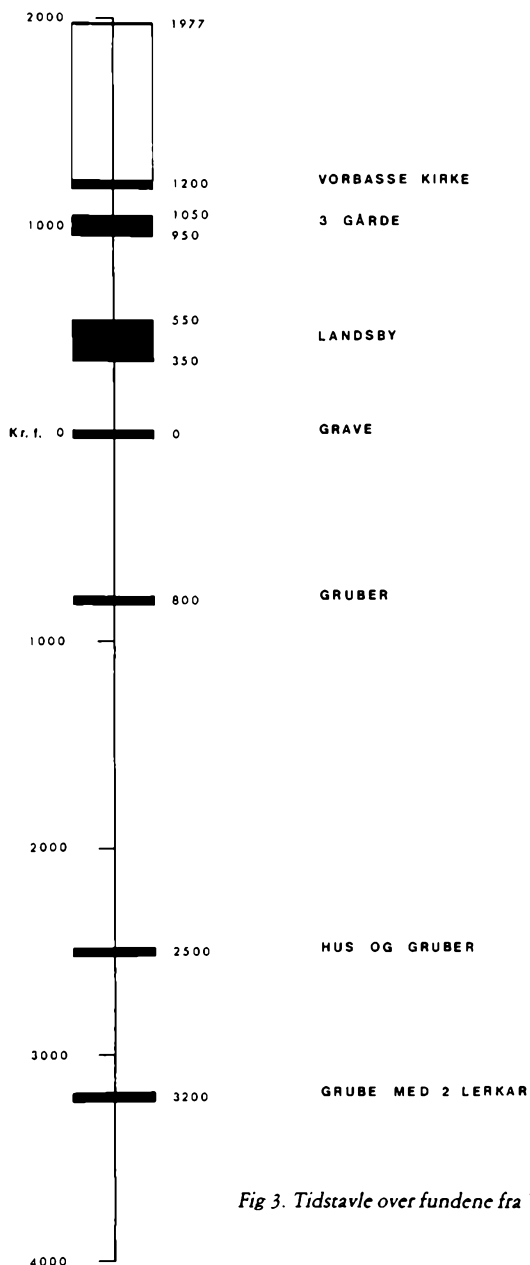
dækkende den vestlige del af landsbyen, og i efteråret 1976 blev der gravet søgegrøfter hos gårdejer Peter Hansen, hvorved landsbyens østlige del blev lokaliseret, der blev her klart, at landsbyen var betydelig større end først antaget, fig. 1. Det er her hos gårdejer Peter Hansen udgravningerne fortsætter i 1977, for også at få den østlige del af landsbyen udgravet.

I de 3 år udgravningerne hidtil har stået på, har vi sammenlagt gravet i 13 måneder i Vorbasse. For den besøgende i udgravningen har der sjældent været noget at se på, ligesom det oftest har været ret umuligt, at man kunne danne sig et indtryk af, hvad der i grunden blev gravet efter, det har lig-

net en kæmpemæssig sandkasse, fig. 2, det skyldes selve den måde udgravningen er blevet gennemført på. Der findes ikke gulvlag, affaldslag og lignende bevaret, da markerne har været dyrket igennem århundreder, derfor er muldlaget blevet fjernet med maskinkraft, en jordsluffe trukket af en traktor, lige under muldlaget kommer så den gule undergrund frem, der her på stedet består af sand og grus. Alle spor efter oldtidsbebyggelsen består udelukkende af nedgravninger, som er gravet ned i det gule sand og grus. Hver gang man har skullet rejse et hus eller et hegn, har det været nødvendigt at grave fundamentshuller eller -grøfter til alt det lodretstående tømmer, og det er resterne af disse huller, der i dag står som mørke pletter i den gule undergrund. Ved at opmåle alle disse mørke pletter, får vi grundplanerne frem af de forskellige huse og hegn, derefter graves den ene halvdel væk for at få et tværsnit af stolpehullernes fyld, derved er det muligt at bestemme, om det er store tagbærende stolper eller kun mindre f.eks. vægstolper, der har stået i dem. Det er udelukkende i disse nedgravninger, at fundene bliver gjort, som oftest er det skår fra ituslåede lerkar.

Inden for dette store udgravede område kan det ikke undre, at der er fundet spor fra flere af oldtidens perioder, fig. 3. Det ældste, der er fundet, er fra den tidlige del af yngre stenalder, det er en grube med rester af 2 lerkar, der er fra omtrent 3200 år før Kristi fødsel og samtidig med den langdysse, der findes lige i nærheden. Der er også fundet to store stengrave desværre uden gravgods, så det ikke kan afgøres, hvor gamle de er, men den ene er ved at blive Kulstof-14 dateret, en dateringsmetode til at bestemme alderen på det trækul, der fandtes i graven.

700 år senere har der igen været mennesker på stedet fra ca. 2500 år før Kristi fødsel i den sene del af Enkeltgravkulturen (Overgravstid) i den yngre stenalder. Herfra er der fundet flere anlæg, der efter den fundne keramik alle er samtidige. Midt i det udgravede område fandtes to lave stenlægnin-

Fig 3. Tidstavle over fundene fra Vorbasse.

ger, og en næsten 2 m dyb nedgravning, hvad de har været brugt til, ved vi ikke. I den nordlige del af udgravningen fandtes også en grube, der indeholdt resterne af to lerkar og ca. 600 stk. flint. Flere af disse flintstykker er blevet samlet, således at vi kan følge hele tilvirkningen af de forskellige redskaber som skrabere, bor og pilespidser, det er selve stenaldermandens arbejdssted, vi her har fundet. Dette materiale giver et kærkomment indblik i dette folks flintteknik.

Enkeltgravskulturen, der er udbredt over det meste af Europa, lider i hele dette område af en næsten total mangel på udgravede bopladser og især huse, dette kan udgravningerne i Vorbasse nu råde lidt bod på, nemlig en brandtomt af et lille hus, hvor en række stolpehuller afgrænser hustomten, der er ca. 5 x 6 m. I den østlige halvdel fandtes et ca. 10 cm tykt gulvlag omkring et ildsted, i dette gulvlag fandtes en del flintredskaber og en del affaldsflint sammen med et stykke af en stridsøkse og resterne af flere lerkar. Især spændende er det, at der er fundet en del forkullede planterester. Mag. scient. Grete Jørgensen fra Nationalmuseets naturvidenskabelige afdeling har undersøgt de forkullede frø.² Der er rester af ca. 671 hele agern, 2 fragmenter af hasselnødder, kernerne af 11-12 æbler og kun 3 kerner af kornarten byg. Det er første gang, man har fundet forhistoriske agern. Agern kan med hensyn til næringsværdien med rimelighed erstatte korn. I yngre stenalder var vegetationen en lysåben egeskov, mange af de nutidige egekrat, og der findes endnu nogle mindre egekrat lidt syd for Vorbasse, er de sidste rester af denne skov. De mange forkullede agern, der var koncentreret ved ildstedet i huset, er alle uden skal, disse agern er formentlig blevet samlet i større portioner med henblik på en samlet behandling, hvor først skallen pilles af, og derefter gennemgår kernerne en proces (kogning eller ristning) for at fjerne de garvestoffer, der findes i dem, og dermed gøre dem anvendelig til føde.

I visse primitive kulturer er agern velkendt i den daglige

kost, det er således et vigtigt fødemiddel for indianerne i Californien og det østlige skovland, hvor nødderne blev malet til mel og bagt til brød.³ Hvis vi vender tilbage til de forkuldede ager i Vorbasse, kan der næppe herske tvivl om, at de har været indsamlet med hensigt, og at de er behandlet med hensigt. Formålet kan være at afhjælpe en øjeblikkelig fødevaremangel, men det kan ikke udelukkes, at det har været almindelig skik og brug i de mere ufrugtbare egne af Jylland, hvor netop Enkeltgravfolket holdt til. Man mener, det er en kulturgruppe, hvis erhverv i hovedsagen var baseret på husdyrhold, og hvor agerdyrkingen har haft en mindre betydning. I denne forbindelse er det ikke uvæsentligt, at der i Vorbasse inden for det udgravede område kun er fundet et hus sammen med de to andre samtidige anlæg. Vi har her ved et tilfælde fået et indblik i Enkeltgravskulturens bopladser. Hvis dette er det almindelige bebyggelsesmønster i Enkeltgravskulturen, fundet fra Vorbasse er foreløbig det eneste, så er der tilsyneladende en stor og grundlæggende forskel mellem de to store kulturgrupper i yngre stenalder, nemlig den ældre Tragtbægerkultur med dens store langhuse og mere kompakte bebyggelse og den formodentlige yngre Enkeltgravskultur med en mere spredt og enkeltliggende bosættelse, det er forskelle, der må bero på hver deres hovederhverv.

Derefter er der ikke fundet spor efter menneskelig aktivitet før en gang i den yngre bronzealder ca. 1800 år senere, der er herfra fundet enkelte nedgravede gruber med lerkarskår af flere lerkar, men der er endnu ikke fundet rester af huse eller lignende.

Omkring Kristi fødsel har der igen været aktivitet på stedet, da der er fundet flere mindre gravpladser på den nordlige del af det udgravede område. Der er i alt tale om 3 mindre gravpladser, der findes med en indbyrdes afstand på 20 og 55 m imellem hver gravplads, der efter fundene er samtidige. Der er 3-6 grave på hver plads, og så er der nogle en-

Fig. 4. Urnegrav i tværsnit.

kelte mere spredtliggende grave. De fleste er urnebegravelser, fig. 4, enkelte er brandpletsgrave, hvor resterne fra ligbålet er nedsat i en urne.

Udstyret i gravene er ret ensartet med en bøjlennål, ofte en grov - og en finere kniv samt en hårnål, alt af jern, i et par tilfælde var den lange hårnål sat i et hylster lavet af en udhullet knogle, dette gravgods viser, at det næsten udelukkende har været kvinder, der er blevet gravsat. En enkelt urne, der fandtes 150 m syd for kvindegravpladserne, er dog en mand efter fundet af en ragekniv. I hver af gravene synes et får eller dele af et sådant at have været med på ligbålet som proviant til den lange rejse.

Der kendes endnu en mandsgrav fra området, i 1943 fandtes ca. 300 m vest for den vestlige kvindegravplads en rigt udstyret mandsgrav med en del våben, en regulær krigergrav, der er samtidig med alle de øvrige grave.

Da alle disse grave stort set er samtidige, er det sandsynligt, at de har været brugt af den samme landsby, hvor det kan være hver selvstændig familie, der har haft deres egne gravpladser til henholdsvis mænd og kvinder. Det er en iagttagelse, vi ikke tidligere har set i et dansk materiale, men denne skik har været almindelig i Nordtyskland, hvor det endda drejer sig om større gravpladser.

Alt dette er tilfældigt fremkommet under udgravningen af hele landsbyen fra 4.-5. årh. efter Kristi fødsel, der er udgravningernes formål. Denne landsby har efter søgegrøfterne øst for det udgravede område haft en samtidig udstrækning på ca. 130.000 m². Inden for det udgravede område er der fundet over 100 huse, der er placeret i 2 nord-syd gående rækker med et ubebygget område imellem. Den vestlige række er 400 m lang, og den østlige er 270 m, årsagen til, at den standser midt i er, at nord herfor findes et fugtigt område, hvorimod den vestlige række kan fortsætte på en lav grusbanke. Alle husene har den normale orientering ca. øst-vest, hvorimod de mindre huse i flere tilfælde er orienteret nord-syd. I alt er der udgravet 60 langhuse, 48 mindre huse samt 28 af de såkaldte grubehuse fra dette tidsrum.

Langhusene kan have en længde på 20-43 m, fig. 5, de er altid opbygget på nøjagtig samme måde. Taget har været båret af to rækker store, kraftige stolper, hvis stolpehuller findes med jævn afstand gennem hele huset. Vægkonstruktionen, der stort set er bevaret ved samtlige huse, er erkendt ved en enkelt række aflange, ofte helt rektangulære stolpehuller, hvor der i flere tilfælde er aftryk af lodrette, helt flade planker, der står med en indbyrdes afstand på 80-100 cm, hvad selve vægbeklædningen har været af, fremgår desværre ikke af fundene. Husenes langsider er ofte helt lige, men ved de lidt yngre huse kan de være svagt buede, gavlene findes fra helt lige til helt afrundede. Husenes bredde er konstant 5-5,5 m. Denne hustype er karakteristisk netop for denne periode.

Langhusene fra Vorbasse hører til de bedre bevarede fra denne tid, der er ofte fundet rester af ildsteder, båseskillevægge, samt rester af skillevægge mellem husenes forskellige rum. De meget store langhuse kan på grund af disse spor deles i 3 hovedafsnit med hver sin funktion. Der er på fig. 5 et 38 m langt hus, hvor den vestlige tredjedel er beboelsesenden med et ildsted i det forreste 9 m lange rum (rum 1), derefter følger et kun 3 m langt rum (rum 2), hvis funktion vi ikke kan sige noget om, men det må høre til i beboelsesenden. Næsten i midten af huset følger derefter et 3 m langt indgangsrum (rum 3), hvortil der er en indgang i hver langside, fra dette rum er der adgang til både beboelsesenden og til det næste rum, der udgør langhusets midterste tredjedel, der efter båseskilleummene har været en stald (rum 4), i dette tilfælde er den 10,5 m lang og har plads til 22 større dyr, formodentlig kreaturer. Stalden er i konstruktion fuldstændig magen til de velkendte stalde fra den ældre jernalder. Den østlige tredjedel af huset udgøres af et 10 m langt rum (rum 5) som fører hen til en fuldstændig åben gavl, det har formodentlig været brugt som lade, tærskelo eller lignende, denne åbne gavl findes især i flere af de meget lange huse. En lignende åben gavl i et hus er tidligere kun fundet i et samtidigt hus fra Dankirke ved Ribe.⁴

Hidtil har man kun kendt til den ældre jernalders bondehuse, der var delt i en beboelsesende og i en staldende i hver sin halvdel af huset. Her i Vorbasse kan vi se en videre udvikling af bondehuset, hvor det er opdelt i flere rum, der hver har sin funktion, en sådan opdeling af bondehusene har vi ikke tidligere set eksempler på herhjemme. En anden forskel i forhold til den ældre jernalders bondehuse er, at langhusene er blevet meget længere end tidligere. De meget lange huse og den funktionsmæssige indre opdeling i flere rum er et fælles fænomen, som opstår på dette tidsrum i hele det nordvesteuropæiske bebyggelsesområde.

Nogle af de andre langhuse har ikke bevaret disse indre

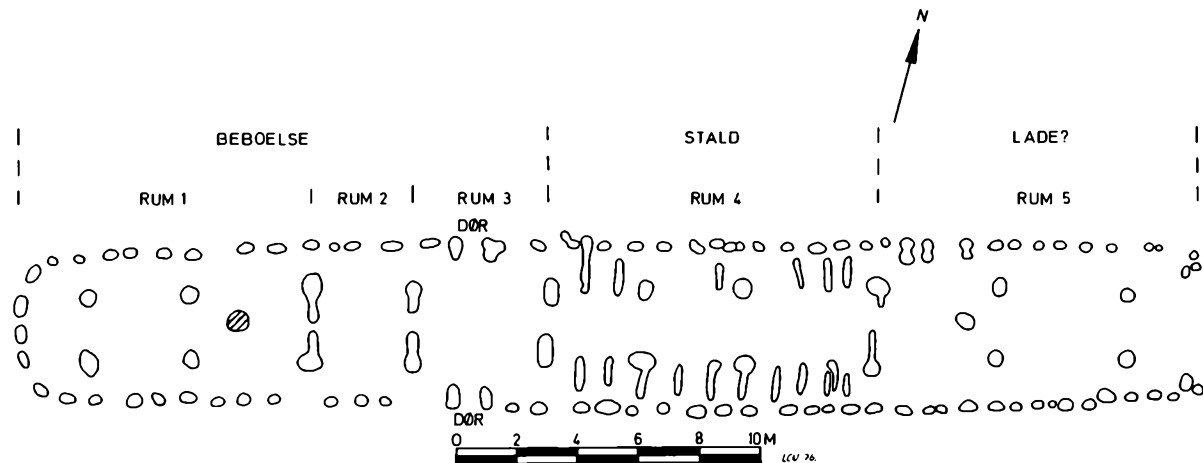

Fig. 5. Et 38 m langt hus.

funktionsdetaljer, men den indbyrdes afstand mellem de tagbærende stolpepar er næsten altid i et ganske fast system, der viser, at disse huse har haft den samme inddeling.

De mindre huse med en længde på 8-15 m har samme bredde som langhusene og er opbygget på den samme måde med tagbærende stolper, derimod kan selve vægkonstruktionen varierer lidt. Det almindeligste er, at disse mindre huse ved hjælp af hegn er knyttet til de enkelte langhuse, således at de udgør en økonomisk enhed og dermed en samlet bondegård.

De mange grubehuse, der er fundet, holder en meget ensartet størrelse med en længde på 3,5 m og en bredde på ca. 2,5 m. Taget har været båret af to store stolper, hvis dybe stolpehuller vi altid finder midt i hver gavl. I de bedre bevarede grubehuse er der ofte en mindre stolpe i hvert hjørne. Betegnelsen grubehuse har de, fordi de altid er gravet mere eller mindre ned i undergrunden. Desværre er der ikke fundet genstande i dem, der entydig fortæller os, hvad de har været brugt til, ofte er der fundet en eller to vævevægte i dem, i enkelte tilfælde har vi fundet magrede lerklumper, det tiloversblevne ler fra lerkarfremstillingen, der antyder en funktion som arbejdshytter.

To grubehuse havde som sekundær fyld en stor samling sten, det viste sig at være de mere eller mindre vellykkede forarbejder til drejekværne, det må være restprodukterne fra et stenhuggeri i nærheden. De to grubehuse samt en tredje grube med det samme indhold var placeret i det frie område mellem de to husrækker, en i den sydlige del, en i midten og en i den nordlige del, de viser tilstedeværelsen af et stenhuggeri hvert sted.

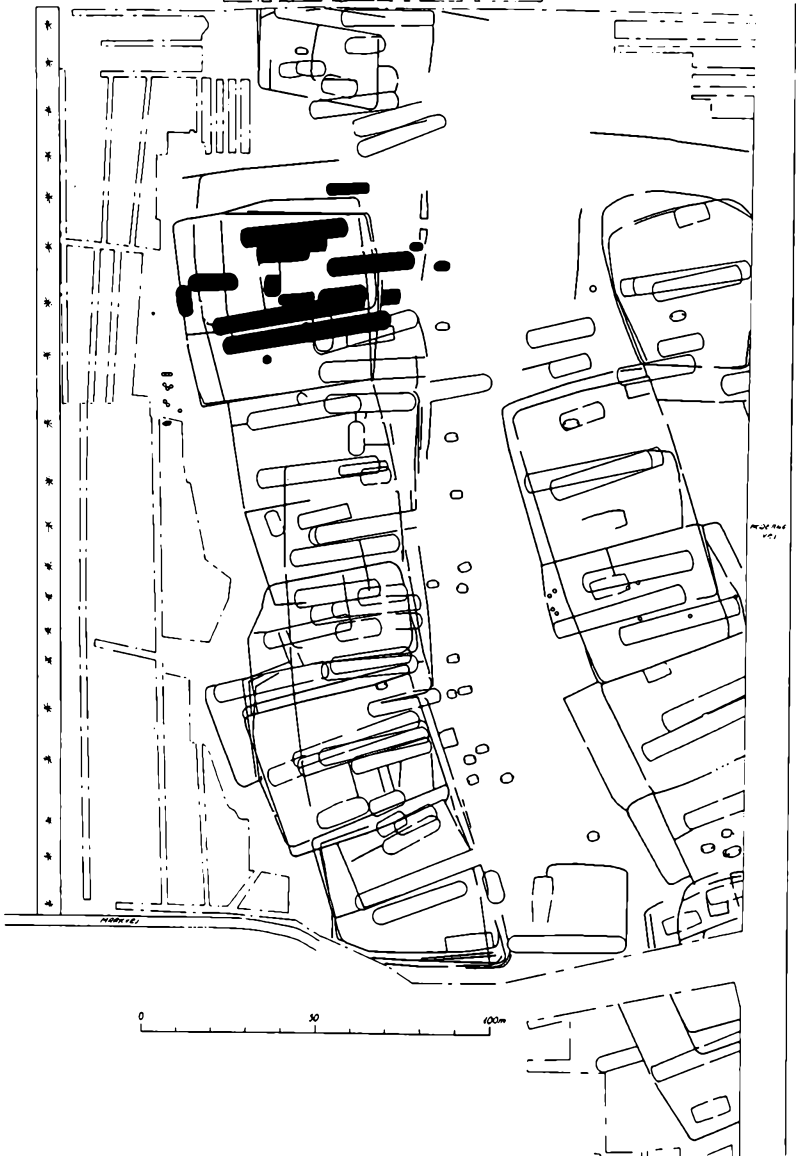
Der er også fundet en enkelt brønd, der ikke findes i forbindelse med nogen gård. Den var 2 m dyb, den nederste del fandtes som en lodret brøndskakt og den øvre del som en tragt. Årsagen til, at der ikke er fundet flere brønde skyldes

formodentlig, at der har været let adgang til vand i det mod nord lave fugtige område.

Noget af det vigtigste i Vorbasse er de mange stolpehegn, dels findes de, så de afgrænser bebyggelsen mod områderne udenfor, og dels findes de mellem de forskellige huse, så de afgrænser de forskellige områder i landsbyen. Det almindeligste er, at de lodrette stolper er sat ned i hver sit stolpehul, som står tæt ved siden af hinanden. Ofte er der på indersiden af de hegn, der afgrænser bebyggelsen til områderne udenfor fundet en dobbelt række stolpehuller, der står med en indbyrdes lige stor afstand på ca. 4 m. Der er ofte stolpeaftryk i hullerne, der viser, at det altid er lodrette stolper, der har stået i dem. Der har således på indersiden af hegnene været en 2,5-4 m bred stolpekonstruktion, der er så kraftig, at den f.eks. godt kunne bære en hævet løbegang. Det er en type hegn- eller palisadekonstruktion vi ikke kender fra andre fund. Disse meget kraftige stolpehegn må tillægges en vis forsvarsmæssig betydning, men det er også en urolig tid, vi befinder os i, som bl.a. de mange skattefund med guldgenstande er udtryk for, tiden betegnes Nordens guldalder med næsten 400 guldfund, det berømteste er guldhornene fra Gallehus ved Tønder. I en række moser er fundet en betydelig fundmængde, der betegnes krigsbytteofre, de kan bestå af en hærs hele udrustning. Flere af disse fund stammer netop fra denne tid, og viser også den urolige tid, som landsbyen i Vorbasse har eksisteret under.

Da de mange langhuse i landsbyen ofte afløser hinanden og på grund af deres gode bevaring, er der næsten altid mange skæringspunkter mellem de huse, der findes ind over hinanden, det er således ret let at afgøre, i hvilken rækkefølge husene har eksisteret. De mange hegn, der findes imellem husene og omgivende de forskellige huse, viser, hvilke huse der hører sammen som sluttede gårde og dermed i økonomiske enheder. De mange hegn er også blevet udskiftet og

Fig. 6. Oversigtsplan med den midterste gårds huse udtegnert.

mange gange flyttet lidt, således at de giver mulighed for at følge de forskellige gårdsområder igennem landsbyens skiftende tider. De giver os lejlighed til at følge dette samfund, både inden for den enkelte gård, men også hele landsbyen som helhed igennem hele det tidsrum, bebyggelsen strækker sig over. Efter den fundne keramik drejer det sig om 150-200 år. Det er disse hegn, der giver hele forståelsen af dette samfund og gør denne landsby så enestående i forhold til alle andre samtidige landsbyer.

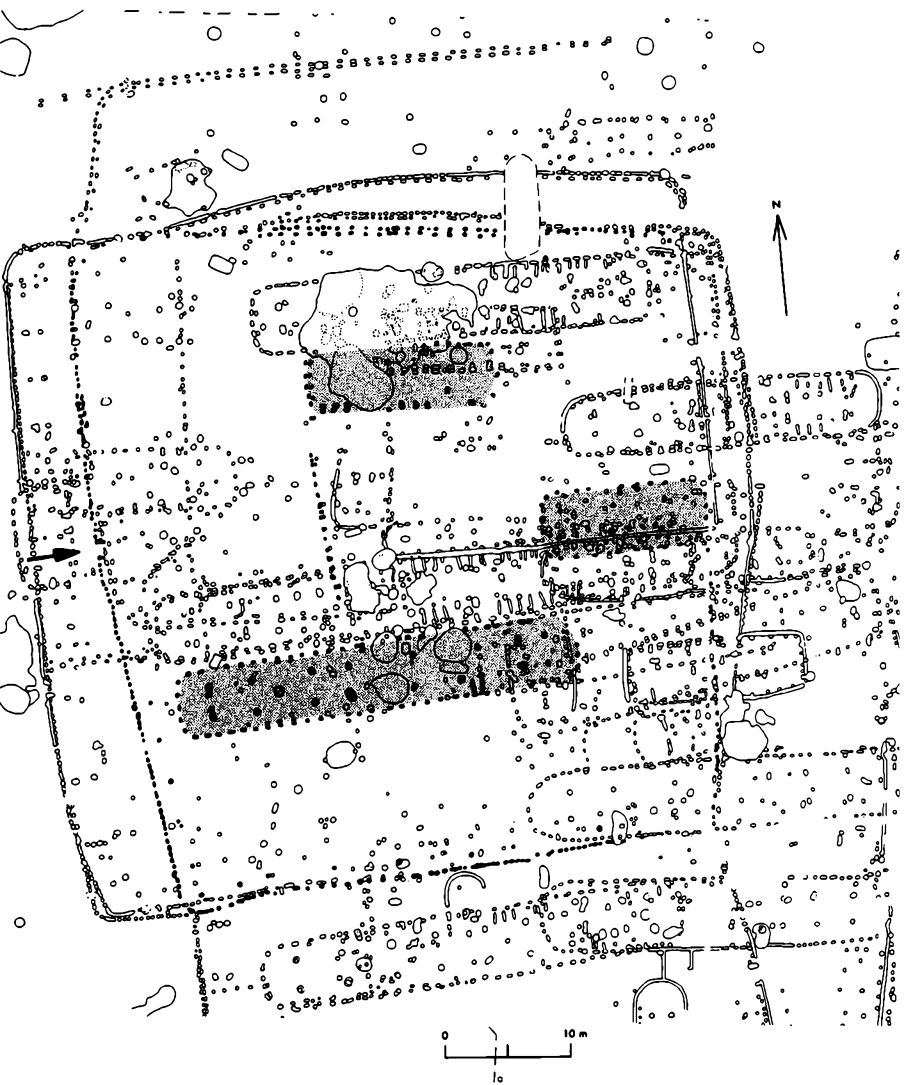
For at give et eksempel på, hvordan et gårdsanlæg kan følges gennem landsbyens levetid, kan vi vælge den midterste gård i den vestlige husrække og omfatter alle de huse, der er vist på fig. 6. Gården er anlagt som en af de første, og tilmed er det en af de større gårde, der kan følges til landsbyens slutning.

På de 4 planer, fig. 7-10, er vist alle de nedgravede huller i området, de huller, der stammer fra samtidige anlæg, er trukket ud med sort og selve husene med gråt.

Gården er i det ældste stadium omgivet af en indhegning på 48 x 51 m med en mindre åbning midt i vestsiden, fig. 7. Det østlige hegn kan vi kun følge til det midterste lille hus. Til hegnet er det kun lykkedes at erkende en enkelt række støttestolper i det sydvestlige hjørne. Gården består af et 32 m langt hus med beboelse i vestenden og med enkelte båskelevægge bevaret i den østlige del, til dette langhus hører der to mindre huse på henholdsvis 13 og 15 m's længde. Der er rester af et indre hegn mellem langhuset og det nordligste mindre hus. Gården har haft et samlet bebygget areal på 300 m².

I det næste stadium, fig. 8, er hegnene blevet udbygget både mod øst og vest. Mod vest er der bag hegnet en 3 m bred støttekonstruktion erkendt ved dobbelte stolpehuller. Der er en mindre indgang i dette hegn ud for det samme sted som i det forrige stadium. I det østlige hegn er der nu en 4 m bred åbning. Langhuset er 43 m langt, det er udgrav-

Fig. 7. Gården i 1. stadium.

Fig. 8. Gården i 2. stadium.

ningens hidtil længste hus, det er egentlig to ens huse, det første er nedbrændt, og et nyt er genopført på tomten af det gamle. Langhuset er delt i tre dele med beboelse, en 14-15 m lang stald i midten med plads til ca. 30 dyr, det er også den længste stald, der er fundet, den østlige tredjedel af huset udgøres formodentlig af en lade eller lignende, hvortil der er indgang fra syd. Til dette langhus hører der et mindre hus på 15 m's længde.

I det østlige hegn kan vi iagttage to senere ombygninger, først hvor den brede åbning bliver lukket af et yngre hegn med nord. Senere opføres et nyt hegn, der kun går til sydøsthjørnet af langhuset. Fra hegnet i vest går der et mindre hegn til sydvesthjørnet af samme langhus, således at hele gårdens areal bliver næsten halveret.

Syd for langhuset findes et grubehus, om det hører til i dette stadium eller i det efterfølgende, kan vi ikke afgøre. Dette gårdsanlæg råder over et bebygget areal på 319 m².

Til hele gården i dette stadium har vi stolpehuller fra huse og hegn efter ca. 560 lodrette stolper, og hertil kommer alt det tværgående tømmer, hvor vi ikke har nogen anelse om mængden. Selv om man har været i stand til at kløve større stammer, er det dog begrænset, i hvor mange større stolper en træstamme har kunnet kløves i, så giver det dog et indtryk af det store træforbrug, der har været til opførelsen af kun ét gårdsanlæg.

I gårdens tredje stadium er bebyggelsen holdt inden for det formindskede areal, fig. 9. Langhuset er nu flyttet op, hvor tidligere det mindre hus fandtes, det er 32 m langt, huset er delt i beboelse og stald, stalden er ca. 13 m lang og har plads til højst 26 dyr. Syd for langhuset findes to mindre huse, dels et 11 m langt og 3 m bredt hus, der kun har én række tagbærende stolpehuller, og dels et 6 x 4 m stort hus med en helt åben gavl mod nord, til gårdsanlægget er der i det østlige hegn to indgange. Vest for denne gård findes to mindre huse, der er bygget sammen i en vinkel, det største er

Fig. 9. Gården i 3. stadium.

Fig. 10. Gården i 4. stadium.

13,5 x 5 m, og det andet er 8 x 4,5 m, kun med en indgang ud til området mellem de to huse. Det vestlige hegn er fornyet, så det slutter tæt til gavlene af det lille hus, den vestlige åbning i hegnet er flyttet lidt mod syd.

Uden for sydvesthjørnet af hegnet findes resterne af 9 jernudvindingsovne, i jorden mellem disse ovne og området mellem de to vinkelbyggede huse fandtes en del mindre slagge, ved indgangen til det større hus fandtes en stor esseslagge. Et af husene i dette vinkelbyggede anlæg må være en smedje, der har haft sine egne jernudvindingsovne placeret lige uden for hegnet. Af slaggeblokkene, der er det eneste, der er tilbage af ovnene, kan vi se, at jernudvindingsprocessen kun er heldig forløbet i 3 tilfælde, i de resterende 6 ovne var slaggen brudt op, formodentlig for at få det jern, der var løbet for meget ned i slaggegruben.⁵

På grund af placeringen må denne smedje formodentlig på en eller anden måde høre til det omtalte gårdsanlæg. Selve gården har et bebygget areal på 217 m², smedjen er på 103 m².

Nord for gårdsanlægget opføres senere et hegn i tilknytning til dette og et mindre hus på 10 x 3 m.

Syd for gårdsanlægget er der formodentlig samtidig med dette et 24 m langt selvstændigt hus, som på grund af hegnene ikke kan høre til det omtalte gårdsanlæg.

Ved overgangen til dette gårdsanlægs 4. stadium, fig. 10, sker der flere større forandringer, hegnene ændrer karakter, vi kan nu kun erkende flere spinkle stolpehulshegn mod øst. De vestlige hegn er ikke fundet bevaret, men ved gårdene syd for denne er de vestlige hegn dog bevaret. Selve gårdsanlægget er i dette stadium flyttet et stykke mod øst, dette problem må vi senere se på i en større helhed. Langhuset er kun 25 m langt med kun en 8 m lang stald med plads til højst 14 større dyr, det er en halvering af antallet i forhold til de tidligere stadier. Syd for dette hus er der et mindre hus på 12 m's længde, og lige øst for dette resterne af et andet min-

dre hus, de har dog næppe stået på samme tid. Øst for disse huse findes der 3 grubehuse, de 2 er bygget oveni hinanden, formodentlig har der kun stået et af gangen. Stratigrafisk kan de ikke placeres i dette stadium, men når vi ser på de fleste af grubehusenes placering, er det mest rimeligt, at de hører til i dette stadium. Gårdsanlæggets samlede bebyggede areal er nu kun på 194 m², mens gårdens bebyggede areal i de tidligere stadier var nogenlunde konstant, sker der her til sidst en markant nedgang både i antallet af kreaturer og i det bebyggede areal.

De gårde, der her er fundet i Vorbasse, er af en helt anderledes form og størrelse end dem, vi hidtil kender, og som vi i detaljer kun har kendt fra den ældre jernalder.⁶

På samme måde som dette gårdsanlæg er gennemgået, kan alle de øvrige gårde i bebyggelsen følges, og da gårdene efterhånden bygges tæt sammen med hensyn til deres hegn, kan vi endda afgøre hvilke gårde, der eksisterer på samme tid, samt hvilke stadier i de forskellige gårdes udvikling, der hører sammen med nabogårdenes, således at det bliver muligt at følge hele landsbyens udvikling.

I bebyggelsens start er det i den vestlige husrække muligt at udskille 3 gårdsanlæg, fig. 11, som de ældste og værende stort set samtidige. Den midterste er den, vi netop har gennemgået, 110 m nord for denne findes et gårdsanlæg på 43 x 32 m med et langhus og et mindre hus, og 90 m syd for den midterste gård findes det tredje gårdsanlæg på 49 x 42 m, også med et langhus og et mindre hus. De tre gårde er placeret med næsten lige stor afstand. I den østlige husrække kan vi udskille et større anlæg i midten som det ældste indhegnede anlæg, det består af to langhuse, formodentlig 2 gårde, hvor imellem der kan have eksisteret et agrar forhold. Til det nordlige langhus hører der et mindre hus, og i østenden af det sydlige langhus har der været smedjevirkomhed, hvor vi både har selve gruben med glødeskaller og uden for indhegningen flere jernudvindingsovne med tilhørende træ-

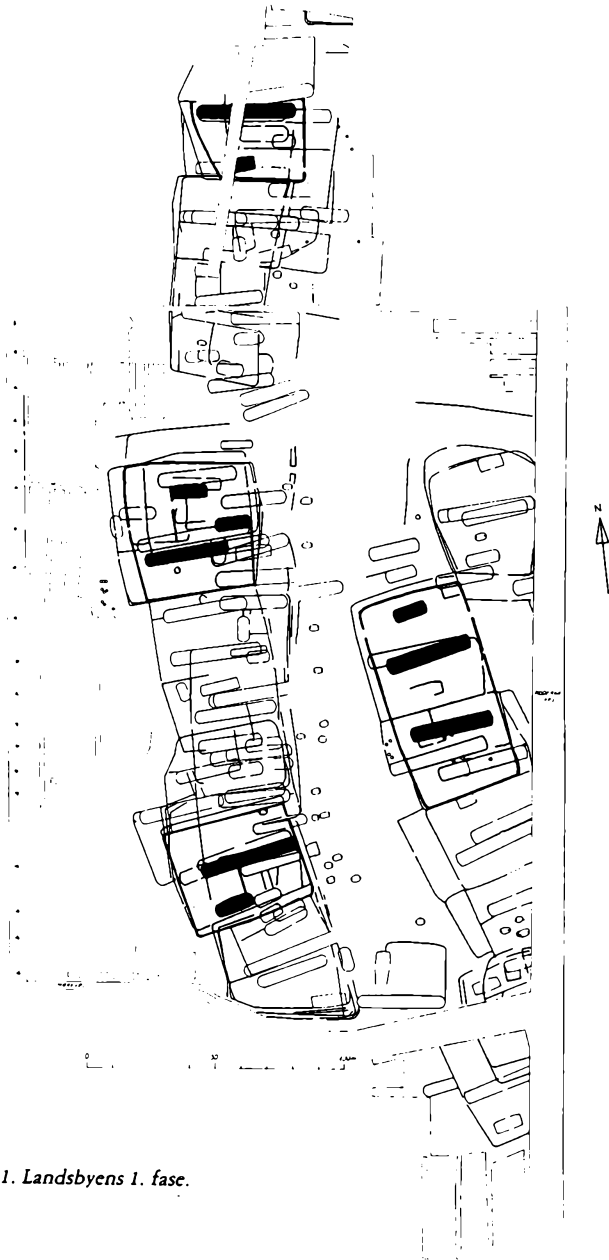
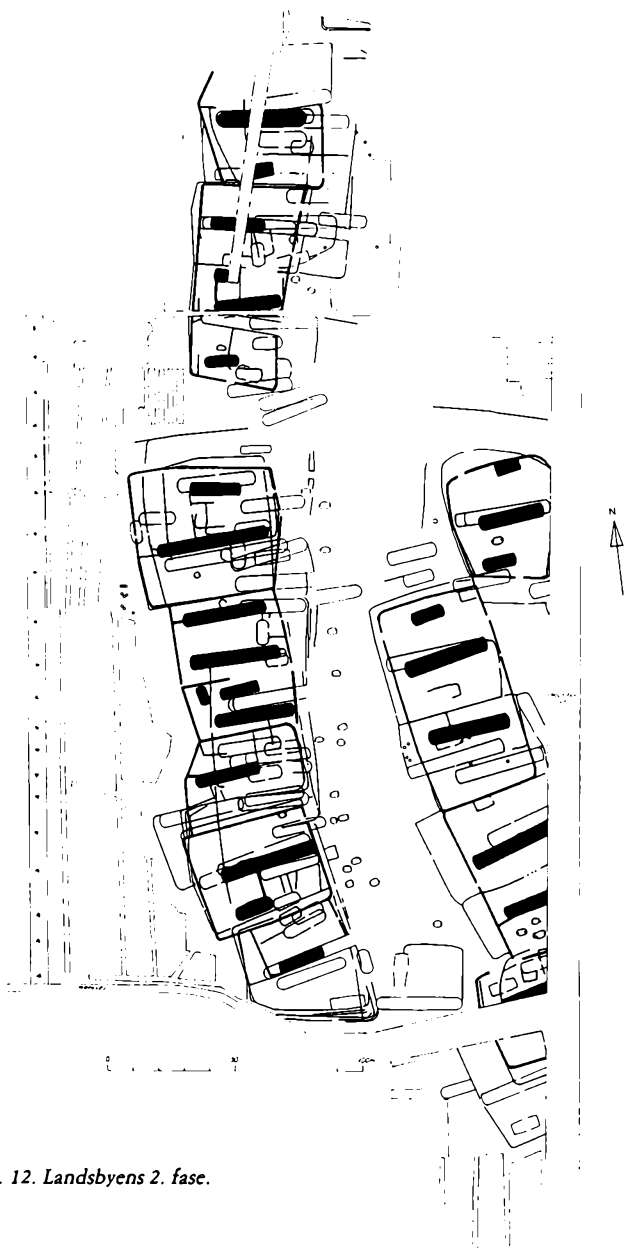

Fig. 11. Landsbyens 1. fase.

Fig. 12. Landsbyens 2. fase.

kulsmiler, som stratigrafisk kan placeres netop til denne fase af bebyggelsen. Her har landsbyens eneste smedje hørt til i denne tidlige fase. Med sikkerhed kan vi ikke afgøre, om dette store anlæg er samtidig med de 3 vestlige gårde, eller om det er en smule tidligere eller senere, men det hører i hvert fald til i denne tidlige del af bebyggelsen.

Senere i bebyggelsen kan vi følge en ganske gradvis tilflytning af én til to gårde ad gangen, fig. 12. I den vestlige husrække placeres de nye gårde mellem de oprindelige, men de begynder også at blive placeret længere mod syd. I den østlige række placeres de nye gårde på begge sider af det oprindelige anlæg, og vi ser nu, hvordan hele landsbyens samlede areal er blevet bebygget. I landsbyen har der eksisteret to større indgange, en midt i den vestlige side og en mod syd i forlængelse af det åbne område mellem de to rækker gårde. I den vestlige række af gårde findes der en åbning i deres østlige hegn ud for hver gård, der fører ind til landsbyens midte, hvorimod der kun er to mindre åbninger i alle de vestlige hegn til områderne uden for landsbyen. Derimod er der åbninger både mod øst og vest i den østlige række gårde. I denne fase er der inden for det udgravede område 17 gårde. Hvor lang tid der er mellem tilflytningerne af de enkelte gårde, kan vi ikke afgøre, men ud fra de forandringer, der på samme tid foregår i de først anlagte gårde, kan det ikke være noget langt tidsrum, tilflytningerne strækker sig over.

Lidt senere kan vi se, at der har eksisteret 2 smedjer i landsbyen på samme tid, hver smedje findes i tilknytning til en større gård.

I den seneste bebyggelsesfase, vi kan udskille, fig. 13, sker der større forandringer. I gennemgangen af det enkelte gårdsanlæg så vi, hvordan gården dels blev mindre, dels hvordan den pludselig rykkede et stykke mod øst. Disse træk er generelle for gårdene i den vestlige husrække i den midterste og i den nordlige del, derimod sker der ingen forandringer ved de to sydligste gårde. Grubehusene er placeret på en

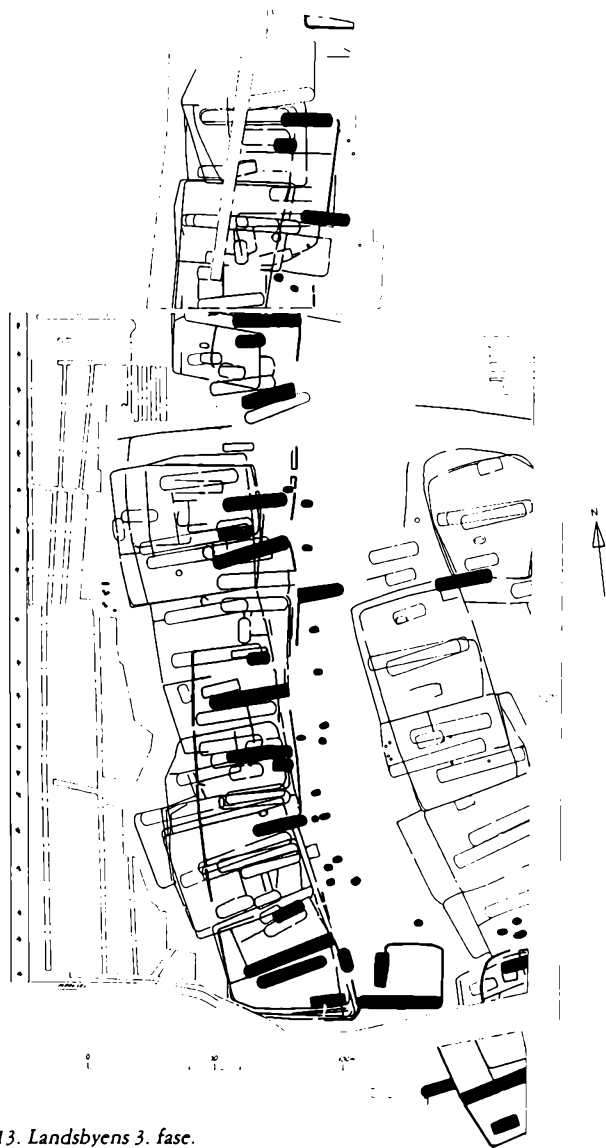

Fig. 13. Landsbyens 3. fase.

jævn række inden for gårdene og følger helt de yngste, østlige hegn, det er derfor, at de er placeret i denne fase, da de ikke følger nogle af de ældre hegn. I den østlige række gårde er alle nu nedlagte, kun et langhus kan vi med sikkerhed placere i denne fase, og da det findes hen over hjørnerne på to gårde, så må alle de tidligere huse og hegn her være revet ned. Hvor mange smedjer, der fungerer på dette tidspunkt kan ikke afgøres. Den sydlige indgang kan vi stadig erkende i landsbyen, men i den vestlige række af gårde er det ikke muligt at afgøre, om også denne indgang stadig eksisterer. I denne fase kan vi udskille 15 gårde inden for det udgravede område.

Den store forandring, der sker i den sidste bebyggelsesfase, kan bedst opfattes som en stor planlagt regulering af næsten alle landsbyens gårde, hvor de placeres ind i en meget fast organiseret landsbyplan med en stor åben plads i midten, en tilsvarende række af gårde kan udmærket gemme sig i den østlige ikke udgravede del af landsbyen, således at der fremkommer en landsbyplan magen til den, der er fundet i den 500 år ældre landsby fra Hodde mellem Grindsted og Vardø.⁶ Hvad årsagen har været til en sådan gennemgribende regulering af landsbyens gårde er svært at afgøre, fra udviklingen inden for de enkelte gårde kan vi iagttage, at netop ved overgangen til denne fase sker der en betragtelig nedgang i gårdenes størrelse og i antallet af kreaturer, landsbyen er altså inde i en større økonomisk krise, hvor det for de fleste af gårdene går tilbage, måske skal reguleringen ses i denne forbindelse.

Denne landsby giver os et detaljeret billede af, hvordan denne tids samfund har været indrettet, vi har set, at det består af store selvstændige og klart afgrænsede gårde, der danner økonomiske enheder, både ved deres anlæggelse og ved deres kraftige omgivende hegn. Det kan iagttages, hvordan de enkelte gårde udvikles forskelligt gennem landsbyens leve-

tid. Nogle gårde starter i det små og vokser efterhånden til lidt større, men for de fleste går det den modsatte vej.

Før landsbyudgravningerne i Vorbasse var der herhjemme ikke dokumentation for, hvordan bebyggelsen var på denne tid, nu har vi et klart billede af, hvordan bebyggelsen var organiseret i store selvstændige gårde, der fungerede i et fast mønster i landsbyer af en hidtil ukendt størrelse.

Det har ikke været muligt at udskille en markant stormandsgård i den udgravede del af bebyggelsen, kun den gård, der er gennemgået, er lidt større end de øvrige. Det er nødvendigt at kende hele landsbyen, altså også den østlige del, før vi med en vis rimelighed kan udtale os om større økonomiske og dermed sociale forskelle i dette samfund. Foreløbig kan vi ikke i den udgravede del iagttage nogen meget stor social forskel.

Placeringen af de første gårde og tilflyttergårdenes placering i forhold til disse synes at vise, at hele bebyggelsen fra starten er anlagt til den størrelse, som den har fået på et noget senere tidspunkt. Ligesom reguleringen af landsbyen viser, at der må have været en fast styrelse eller organisation bag ved. Da det, som efterhånden flere gange nævnt, kun er udgravet den vestlige del af bebyggelse, er det ikke muligt at afgøre, om der har været en stormandsgård, hvis overhoved kan tænkes at være bebyggelsens organisator, som det er tilfældet i den ældre landsby fra Hodde.⁶ eller om Vorbasselandsbyen har været organiseret på en anden måde.

Hvordan bebyggelsen slutter er det ikke muligt at afgøre, da de senere hegn er for dårlig bevarede til, at vi kan se, om der sker en gradvis fraflytning eller en eventuel samlet fraflytning. Der er ikke fundet spor efter, at en brand kan have forårsaget landsbyens endeligt. Landsbyen slutter på samme tid, som næsten alle andre bebyggelser fra Holland til Norge. For området i Nordvesttyskland og Jylland sættes denne af-folkning i forbindelse med den angelsaksisk-jyske invasion af

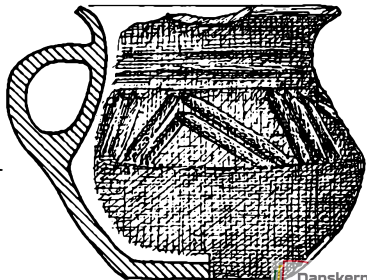
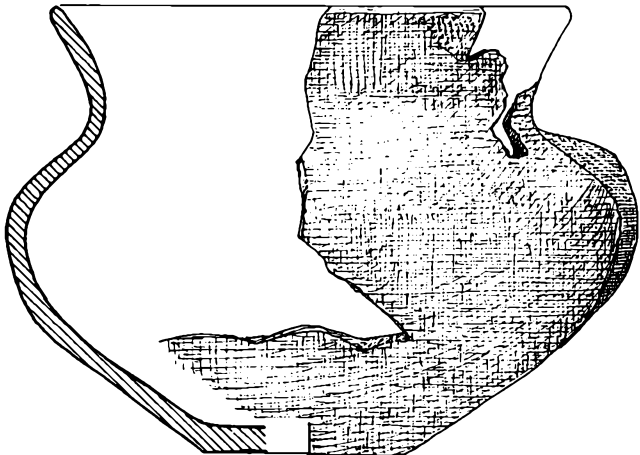
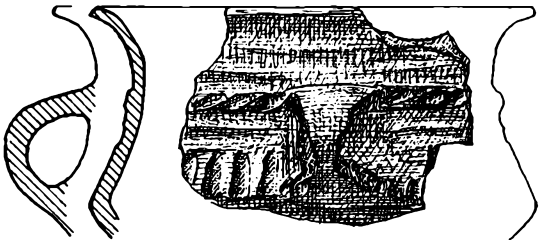
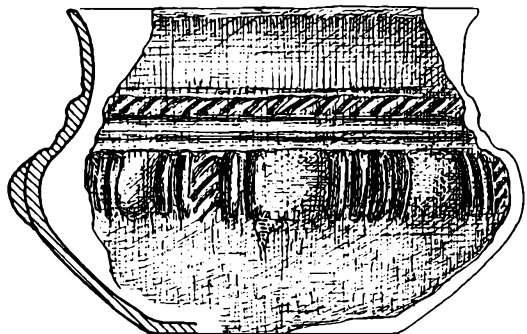

Fig. 14. Eksempler på lerkar fra landsbøen.

England. Også pollendiagrammerne viser, at der på dette tidspunkt har været en stor affolkning.

Af oldsagsmateriale er det ikke de store mængder, der er fundet, der er rester af mange lerkar i mange størrelser og former, fig. 14, magrede lerklumper viser, at karrene er lokalt fremstillet. Vævevægte viser os vævningen. Der er fundet lidt jern, og i alt 3 smedjer kan lokaliseres. Der er undersøgt 24 jernudvindingsovne, der viser, at landsbyen formodentlig har været selvforsynende med jern. Der er mærkelig nok ikke fundet fremmede importgenstande, der har åbenbart ingen handelsmæssig forbindelse været med landene mod syd, som andre danske fund viser, især Dankirke syd for Ribe,⁷ hvor der er fundet en ret stor mængde af importeret glas fra Rhinområdet i Tyskland og Belgien, der viser en livlig handel mellem det sydvestlige Danmark og landene mod syd, men disse fremmede handelsprodukter er ikke nået ind til Vorbasse i midten af Jylland.

Det spørgsmål melder sig, hvordan har man været i stand til at planlægge og organisere en så stor landsby fra starten, placere de første gårde sådan, at der har været plads til den meget store tilflytning, og hvorfra stammer alle de mange gårde, der flytter til landsbyen, som vi kan erkende i den gradvise tilflytning af gårdene. Antallet af gårde synes for stort til, at det udelukkende kan dreje sig om en naturlig tilvækst.

I Vorbasse kender vi mere eller mindre rester af 3 gravpladser, der alle er placeret i samme zone som landsbyen, nemlig på kanten mellem bakkeøen og de nord for liggende engarealer. Den ene gravplads, den vi selv har fundet, stammer fra 1. årh. f. Kr. f.-1. årh. e. Kr. f., længere mod øst er der nogle grave fra 2.-3. årh. e. Kr. f., hertil kommer så vores store landsby fra 4.-5. årh. e. Kr. f. Vi kender ikke landsbyerne til disse gravpladser, man at de har boet i nærheden kan der næppe være tvivl om. Den mulighed foreligger, at det er landsbyerne til disse grave, der ligesom gravpladser-

ne flytter efter et vist tidsrum for måske at give markerne og engarealerne mulighed for en større hvileperiode. En langsigtet landbrugspolitik. På denne måde kan det forklares, hvordan det er muligt at foretage en så storstilet planlægning, og ligeledes forklare den gradvise tilflytning af de nye gårde.

Efter at landsbyen fra 4.-5. årh. er forladt i Vorbasse går der 4-500 år, hvor der ingen bebyggelse har været på stedet. Men der er adskillige eksempler på pløjning med ard, datidens plov, hen over 4.-5. årh. bebyggelsen og dermed yngre end landsbyen. Disse ardfurer er ældre end den senere fundne vikingetidsbebyggelse, men hvor de skal placeres imellem de to bebyggelser kan ikke afgøres, de kan være midt imellem og de kan stamme fra umiddelbar før bebyggelsen i vikingetiden. De viser, at alle spor af den ældre bebyggelse har været jævnet, inden den nye bebyggelse anlægges.

Vikingetidsbebyggelsen kan dateres på keramik til sen vikingetid 10. årh. til begyndelsen af 11. årh. Der er i alt udgravet 51 huse af forskellig størrelse og konstruktion, men ikke et eneste grubehus kan placeres i denne bebyggelse, de er ellers ret almindelige på andre vikingetidspladser. Sammen med husene er der igen fundet hegnene, som er så vigtige for forståelsen af hele samfundet.

På en samlet plan over denne vikingetidsbebyggelse med de mange huse og hegn, er de trukket ud, der hører til de enkelte gårdsanlæg, og som er samtidige, fig. 15. Der kan i det udgravede område ved de fundne hegn klar erkendes 3 adskilte gårde, hvor den sydlige er betydelig større end de to andre. I denne sydlige gård afgrænser de omgivende hegn et areal på 120 x mindst 160 m (den østlige del af denne gård strækker sig ud under landevejen og ind på den anden side), det er et areal på mindst 22.000 m².

Denne sydlige gård kan vi endda følge i en ældre fase, hvor hegnene kun afgrænser et område på 120 x mindst 110 m, i denne tidlige fase har den i midten bestået af et samlet anlæg på tre huse, der er knyttet sammen ved hegn

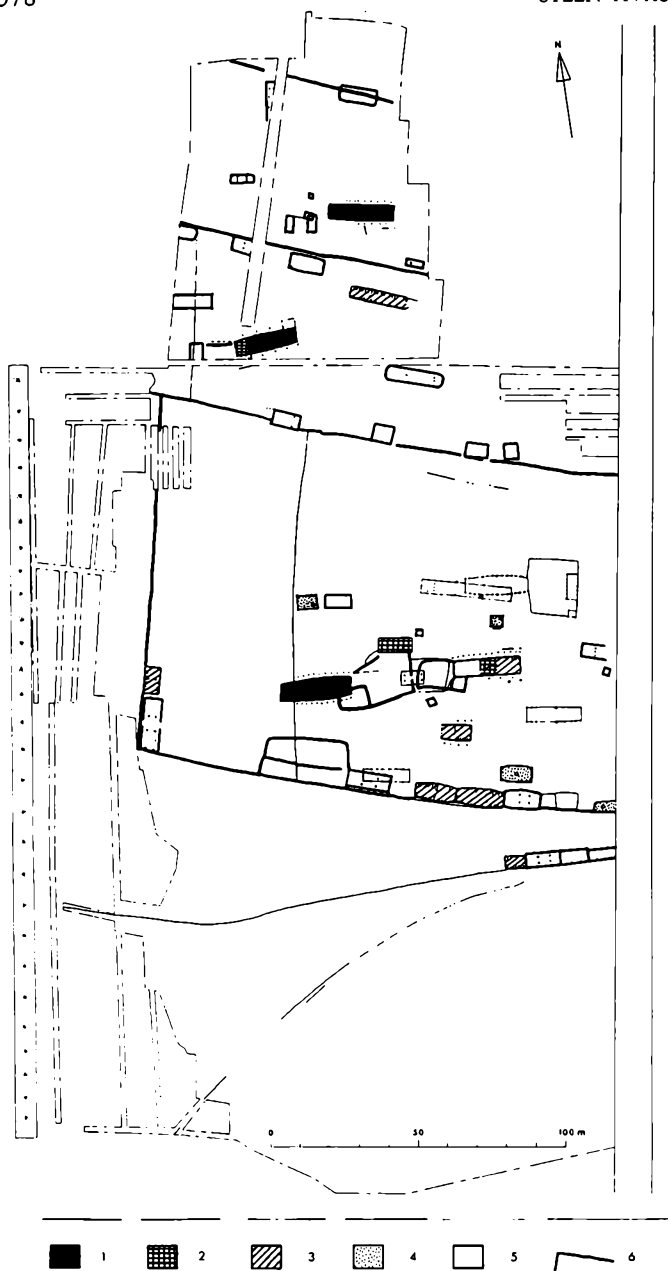

Fig. 15. Samlet plan over vikingetidsbebyggelsen. 1: Trelleborghuse. 2: Værksteder. 3: Stalde. 4: Mindre huse med ildsted. 5: Andre huse. 6: Hegn.

(disse huse til den første fase er ikke trukket frem på fig. 15). Det er et 22 m langt hus med jævnt buede langvægge, der er erkendt ved store stolpehuller. Der er ingen tagbærende stolper i disse huse. Fra østenden af huset udgår et hegn, der går hen til hjørnerne af to mindre huse, der er bygget på samme måde, dels et 9 x 5 m stort hus og dels et lille hus på kun 2,5 x 2,5 m. De tre huse udgør en samtidig økonomisk enhed. Formodentlig har der til samme anlæg hørt et 18 m langt hus og et mindre hus, der er en smedje efter fundet af selve essen. Den samme gård udvides som sagt til den noget større gård på fig. 15, næsten i midten findes et af de typiske vikingetids langhuse fig. 16, som de er kendt fra de store borganlæg fra Trelleborg, Fyrkat og Aggersborg. Det består af en kraftig væg, der har stået i en dyb vægggrøft med lige gavle og svagt buede langsider, der er en indgang midt i hver gavl, uden for væggen findes en række stolpehuller, hvis stolper har støttet taget. Taget har især været båret af to sæt store stolper, der indgår i en tværvæg, således at huset deles i tre rum, hvor det er karakteristisk, at de to gavlrum i areal hver er en tredjedel af det store midterrum, der har et ildsted i midten. Trelleborg-huset udgør grundstammen, hovedbygningen i gården. Bortset fra her i Vorbasse er disse langhuse kun fundet én gang tidligere uden for de 3 store ringborge.⁸

I østenden af dette Trelleborghus i Vorbasse er der fundet tre mindre ved hegn indelukkede områder, hvor den ene side udgøres af et 11 m langt hus, der efter fund af afklippede bronzestykker og smeltedigler har været et bronzeværksted og efter fund af glødeskaller også en smedje i det samme hus.

Lidt senere opføres lige øst for dette anlæg yderligere et langhus, men det har ikke den karakteristiske tredeling af huset, i midten fandtes et ildsted og ved siden af dette en lille grube med glødeskaller og nogle afklippede bronzestykker, så her har der i hvert fald også været smedjevirkksomhed. I nordøsthjørnet af huset fandtes 4 større båseskillevægge, så der har også været plads til enkelte større dyr i dette langhus.

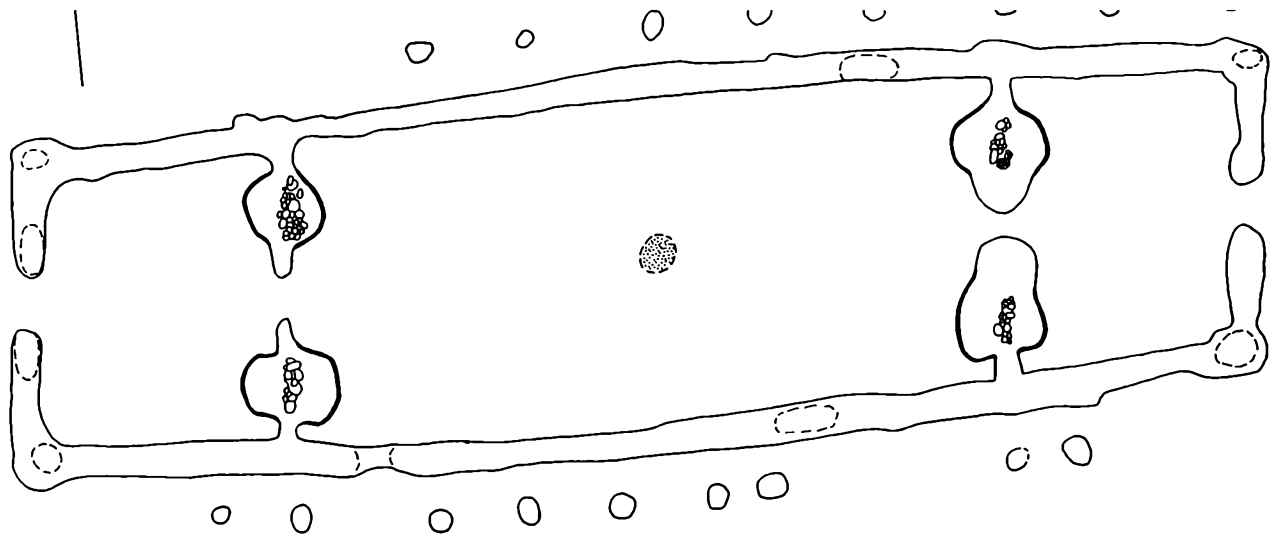
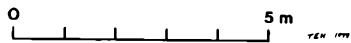

Fig. 16. Trelleborg-hus fra Vorbasse.

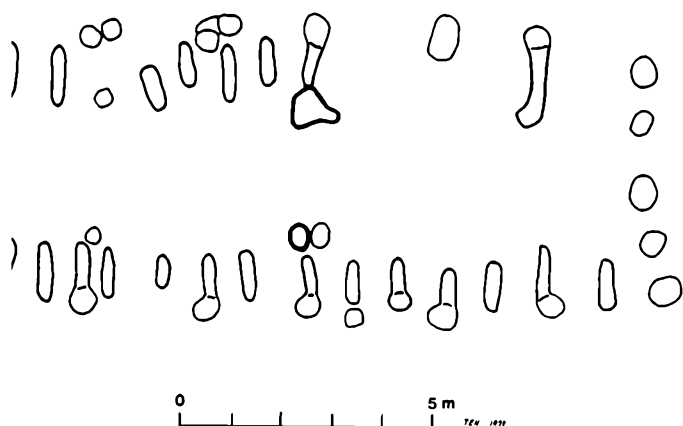

Fig. 17. Vikingetids staldbygning fra Vorbasse.

Ud for vestenden af huset fandtes to mindre indhegninger, hvoraf det ene har afløst et af de tidligere tre indelukker.

Som noget helt nyt er fundet af rene staldbygninger i vikingetiden, der er i alt udgravet 7 stalde i Vorbasse, heraf hører de 5 eller 6 til denne store gård. Der er et eksempel på to staldbygninger, der er bygget sammen, så de har en fælles gavl, det ene er 13,5 m langt med et sæt tagbærende stolper, væggen er erkendt ved større stolpehuller, der danner buede langsider, indgangen har været midt i nordsiden. Der er båseskillevægge i hele sydsiden og i det meste af nordsiden, fig. 17, båseskillevæggene er magen til dem, vi kender tilbage i hele jernalderen. Ved siden af denne stald findes den anden 17 m lange staldbygning bygget på samme måde, men med to sæt tagbærende stolper. Disse to staldbygninger har til sammen haft plads til ca. 56 større dyr, uden tvivl kreaturer, de to stalde findes ved sydsiden af den store indhegning.

En anden staldbygning ser noget anderledes ud, den er 10 x 5 m, der er en skillevæg inde i huset, og langs sydsiden af væggen var der 7 mindre båseskillevægge, der står med så smal indbyrdes afstand, at det næppe kan være kreaturer, denne stald har været beregnet til. Den femte staldbygning

findes i sydvesthjørnet af den store indhegning. I alt har der til dette gårdsanlæg været staldplads til 70-80 større dyr.

Til samme storgård er der fundet flere mindre huse, hvori der findes et ildsted, bl.a. et par små huse på 6,5 x 4 m og 5 x 4 m, der kun er erkendt ved 4 hjørnestolpehuller, ved det ene hjørne findes ildstedet. Andre af de mindre huse er noget større på 11 x 5 m med et ildsted i midten af huset. Disse mindre huse med et ildsted må have deres funktion måske som beboelseshuse for trælle og anden medhjælp.

Til denne gård hører der også en del andre bygninger, hvor vi desværre ikke kan klarlægge de enkeltes funktion, men det er formodentlig udhuse, lader, forrådshuse og lignende.

I alt består denne gård af ca. 19 huse, den afgrænser som omtalt et areal på 22.000 m² og har staldplads til 70-80 kreaturer. Her må en af vikingetidens stormænd have boet. Det omgivende hegn har vel været beregnet til at holde sammen på de mange dyr med flere separat indhegnede områder som de to aflange ved sydsiden og de små indhegninger ved husene i midten. Hertil kommer så en regulær indhegnet gårdsplads mellem hovedbygningen og værkstedet, hvis formål derimod kan have været, at det var lukket af for dyrene. Syd for den store gård findes to meget lange hegn, der hører til denne bebyggelse. I østenden af den ene findes 4 mindre huse, hvoraf den ene er en staldbygning, disse hegns funktion kan vi kun gætte om, men de hører formodentlig til erhvervet, hvor de mange staldbygninger viser, at kvægavlen udgør en meget væsentlig del.

Nord for denne regulære storgård har der på samme tid eksisteret to noget mindre gårde. Gården lige nord for storgården har igen et 22 m langt, tredelt Trelleborghus i midten, udenpå langsiderne af dette hus er der i hver ende et bislag, som vi kender dem fra den store ringborg ved Fyrkat, der er et aflangt ildsted i midten af huset, og i hjørnet af det vestlige gavlrum fandtes spor efter smedjevirkosmhed.

Til dette langhus har der også hørt en selvstændig staldbygning, det er ikke så bredt som de andre, men det har en længde på ca. 19 m, med en indgang formodentlig i den østlige gavl. Langs begge langsider findes der båseskullerum, som viser, at i denne stald kan der være plads til 38 dyr.

Til denne gård hører der yderligere 10 mindre huse, hvis funktion det ikke er muligt at bestemme, men de svarer formodentlig til de tilsvarende ved storgården. Det er tydeligt, hvordan disse 10 bygninger sammen med stalden er placeret i en ring uden om Trelleborghuset, der er gårdens hovedbygning.

Den nordligste gård har også et centralt beliggende 22 m langt Trelleborghus, der desværre var noget dårligere bevaret end de øvrige med en indgang midt i hver gavl. Til denne gård hører der yderligere 8 mindre huse, disse huses funktion kan ikke bestemmes.

Ser vi igen på den samlede plan over denne vikingetidsbebyggelse med de mange huse og hegn, fremgår det tydeligt, hvordan hvert af de store Trelleborghuse udgør hovedbygningen i hver gård, tæt ved denne hovedbygning findes værkstedet med smedje og bronzestøberi, tydeligst ved den store gård. Gårdene er hver afgrænset af større indhegninger, inden for disse og rundt om de store langhuse findes alle de andre mindre huse, de små huse kun med et ildsted som beboelseshuse for trælle og medhjælp, og hertil kan vi også udskille staldbygningerne, sammen med en del andre bygninger, hvor vi desværre ikke kan klarlægge de enkelte huses funktioner, men formodentlig er det udhuse, lader og lignende. Det er det samme gårdsmonster ved alle tre gårde. Det er storgårde af en model, som hidtil ikke har været påvist herhjemme, men bebyggelsesformen leder tanken hen på de middelalderlige landskabslove, der netop antyder, at gårdene bestod af enkelte dele, der hver havde deres funktion.

Vikingerne bliver oftest karakteriseret som nogle vilde, eventyrlystne krigere, hvis væsentligste foreteelse har været at

sejle rundt og foretage grusomme plyndringer på de fleste europæiske kyster. Vi kommer uden tvivl sandheden betydelig nærmere ved at betragte dem som ofte ret fredelige bønder, hvis eksistensgrundlag overvejende har været landbrug, hvor kvægavlen har udgjort en vigtig del. Her er de fundne vikingetidsgårde i Vorbasse meget vigtige nyheder for bedre at forstå dette samfund, de 3 udgravede gårde i Vorbasse viser os for første gang herhjemme, hvordan nogle af vikingetidens gårde var indrettet og oven i købet en af stormændenes gårde.

Hvor stor vikingetidsbebyggelsen har været i Vorbasse, det ved vi ikke, kun afgrænsningen mod syd er sikker, men i søgegrøfter 250 m øst for det udgravede område finder vi stadig hegn, langhuse og nu også grubehuse fra denne bebyggelse.

Der er ikke mange fund fra denne bebyggelse, kun få lerkarskår er fundet, men for ca. 35 år siden fandtes der omkring 1941 et velbevaret vikingetidssmykke på en mark tæt nord for Vorbasse,⁹ det kan næppe stamme fra andet end den udgravede bebyggelse. Det er et smukt udsmykket treflignet bronzesmykke, hvor hver flig udfyldes af et firføddet dyr i typisk vikingetids stil.

Disse gårde og især stormandsgården må ses i forbindelse med den midtjyske hærvej, der findes lige øst for pladsen, og her findes over en kortere strækning 5 runesten fra næsten samme tid, en i Læborg, to ved Bække, den ene i stævnen af en skibssætning, en i Rybjerg og en ved Egtved kirke. Der er heller ikke langt til det formodentlig samtidige kongesæde i Jelling, der har udgjort et magtcentrum i Jylland på denne tid.

En anden ting med hensyn til vikingetidsbebyggelsen i Vorbasse, der kan ikke være ret lang tid fra, da denne bebyggelse holder op og til grundlæggelsen af den nuværende Vorbasse by.

NOTER

1. Steen Hvass: Udgravningerne i Vorbasse, En landsby fra 4.-5. årh. og fra vikingetid, samt en brandtomt fra yngre stenalder og to kvindegravpladser fra ca. år 0. Mark og Montre, Fra sydvestjyske museer 1976, s. 38-52.
2. Grete Jørgensen: Agern som næringsmiddel i yngre stenalder. Acta Archaeologica vol 48. Gennemgang af plantedelene fra Vorbasse.
3. V. J. Vogel: Indianske jordbrugsformer. Jordens Folk 3, 1975, s. 120.
4. E. Thorvildsen: Dankirke. Nationalmuseets Arbejdsmark 1972, s. 47.
5. Olfert Voss: Jernudvinding i Danmark i forhistorisk tid. Kuml 1962, s. 7.
6. Steen Hvass: Hodde. En vestjysk jernalderlandsby med social deling. Mark og Montre 1973, s. 10.
Samme: Jernalderlandsbyen i Hodde. Mark og Montre 1975, s. 28.
Samme: Hodde - et 2000-årigt landsbysamfund i Vestjylland. Nationalmuseets Arbejdsmark 1975, s. 75.
Samme: Das eisenzeitliche Dorf bei Hodde, Westjütland. Acta Archaeologica, vol 46, 1975.
7. Se note 4.
8. L. C. Nielsen: Omgård - En vestjysk landsby fra vikingetid. Hardsyssels årbog 1976, s. 37.
9. Roar Skovmand: Et tusindårigt Kvindesmykke fundet i Vorbasse. Fra Ribe Amt. 11. 1944-47, s. 123.

Steen Hvass, født 1946. Magister i forhistorisk arkæologi 1975. Adjunktvikar ved Forhistorisk arkæologisk Institut, Københavns Universitet.

Adresse: Bygaden 15, Åle. 7160 Tørring.

Litterære arbejder:

Hodde. En vestjysk jernalderlandsby med social deling. Mark og Montre 1973.

Jernalderlandsbyen i Hodde, Mark og Montre 1975.

Hodde - et 2000-årigt landsbysamfund i Vestjylland. Nationalmuseets Arbejdsmark 1975.

Das Eisenzeitliche Dorf bei Hodde, Westjütland, Acta Archaeologica, vol 46, 1975.

Udgravningerne i Vorbasse. Mark og Montre 1976.

Vikingetidsbebyggelsen i Vorbasse, Mark og Montre 1977.

Skibsfart fra Ribe-Varde-Blåvandshuk området i gammel tid

(Fortsat)

Af H. K. Kristensen

Det spanske kompagni

Blandt de bestræbelser, Kristian IV udfoldede for at styrke og udvikle rigernes handel og søfart, var oprettelsen af en række spanske kompagnier og heriblandt det vestjyske for Ribe, Varde og Ringkøbing.

I 1621 kom der nemlig en forordning, der henstillede til alle søkøbstæder at oprette disse kompagnier. De skulle sikre landets forsyning med salt til en billig pris under Spaniens fornyede krig med Nederlandene, desuden skulle de omfatte handelen med vin fra Spanien og Frankrig, og for disse to varer fik kompagnierne eneret til handelen. Dermed håbede kongen nok også at få hollændernes salt- og vinhandel bragt over på danske hænder. Borgerskabet, som var indtrådt i kompagniet, skulle lade udsejle »it, to eller flere skibe. . . på den spanske fart«, og da »plynderie er at befrygte« skulle de »maneris« med 4, 6 eller 8 »stykker« (kanoner), hvorved »de udi nød tid rigtig til defension kand brugis«, derfor skulle kompagniets båds mænd og tømmermænd ikke udskrives til kongens tjeneste, og alle, der sejlede for kompagniet, skulle være fri for skat. I øvrigt skulle indenlandske skibe befragtes først.

Vort kompagni må også have fået et bevæbnet skib, da det ses, at det ved afrejsen købte 3 tdr. krudt og 2 musketter af Ribe by. Forinden skulle der skaffes penge til foretagendet, men det blev ikke til store sager, trods ivrige opfordringer fra regeringen. Ifølge Alb. Olsen blev resultatet følgende:

Ribe	46	participanter med indskud i alt 3300 rdl.
Varde	8	participanter med indskud i alt 500 rdl.
Ringkøbing	14	participanter med indskud i alt 1000 rdl.

Hertil kom indskud fra tre adelige, nemlig de to lensmænd i området Albret Skeel til Fussingø og Iver Juul til Villestrup samt Peder Lange til Hunderup Kærgård, der tilsammen gav 1800 dl., altså i alt 6600 rdl. Det skortede nok både på evne og vilje, men det stod ikke bedre til andre steder. Kolding havde således 25 deltagere med et indskud på 1550 og Århus 47 med 3050 rdl. Det må dog kun have været i første omgang disse tal gælder, i alt fald for *Vardes* vedkommende, for pinsedag 1624 betalte 11 Vardeborgere deres »sidste udlæg«, alle hørte til byens patriciat, nemlig Iver Markorsen (borgmester), Hans Non, P. Andersen, Chr. Jensen og Peder Nielsen, Peder Hansen, Niels Andersen (rådmand, ejer af St. Hebo), Ane Madskone og Maren Rasmusdatter, og hver indskød da 50 dl. Man må derfor snarest regne med dobbelt så store pengebeløb end de først opgivne. Dog siger det sig selv, at når man først skulle præstere et skib, der også kunne bruges til orlog, og der skulle lønnes direktører, og mange andre udgifter løb på, blev der for små beløb til selve handelen.

Mangelen på ordentlige havne ved vore købstæder forårsagede store udgifter, *Ribe* kunne kun anløbes af skibe på indtil 70 læster, d.v.s. til reden, derfra måtte lasten prammes op ad åen til byen.

Regeringen foreslog derfor List som dens havneby, den lå 4 mil borte. Som vi skal se, løste *Ribe* problemet på sin gamle måde. Kompagniet kunne heller ikke despotisk bestemme prisen, den fastsattes af øvrigheden, men dog således, at den hos os gav en ret god fortjeneste. Sådan gik det ikke i Det ostindiske kompagni, som en del Ribeborgere mer eller mindre frivillig var med i.

Imidlertid foregik der, som tidligere nævnt (FRA. 1976, s. 120 f.), en betydelig handel med frisisk salt, bl.a. til brug på de store fiskerlejer. Kompagniet fik nu 6. jan. den foræring

af kongen, at det også måtte overtage eneretten til at købe alt »strandsalt« (frisisk salt), som førtes til Vestjylland, og videresælge det med en fortjeneste af 4 sk. pr. td. Privilegiet praktiseredes på den fiffige måde, at kompagniet i stedet for selv at handle med det lod de frisiske skippere og andre, der kom med strandsalt, selv sælge det mod at betale de 4 skilling til kompagniet. En nem måde at handle på, ingen risiko, men en sikker fortjeneste! Men det var ingen billiggørelse af saltet for forbrugerne. Da også den øvrige handel gik nogenlunde godt herude i modsætning til, hvad der var tilfældet i de andre kompagnier, forstår vi nok, at vort kompagni fik ros som det, der havde forholdt sig »bedst og uden klager«.

Selv om *Vardes* part i kompagniet ikke var særlig stor, bidrog byen og dens opland dog væsentlig til overskuddet, netop p. gr. a. frisersaltet, som især landedes her i denne periode. Fra sidst i april til midt i november kom saltskuderne, ofte til mikkelsmarked, stadigvæk flest fra Galmsbøl. Hjemstederne var således fordelt:

1623:	Galmsbøl	17	ladninger
	Vestermersk	12	ladninger
	Olandt	1	ladning, frisiske i alt 30
	Ribe	9	ladninger
	Før	1	ladning, kongerigske i alt 10
	I alt	316	læster 11½ td. strandsalt.
1624:	Galmsbøl	37	ladninger
	Vestermersk	15	ladninger, frisiske i alt 52
	Ribe	6	ladninger, kongerigske i alt 6
	I alt	452	læster strandsalt.
1625:	Galmsbøl	19	ladninger
	Vestermersk	12	ladninger, frisiske i alt 31
	Ribe	9	ladninger
	Sønderho	1	ladning
	Sønderside	1	ladning, kongerigske i alt 11
	I alt	239	læster strandsalt.

I disse år var der altså sejlet 1007 læster 11½ td. strandsalt hertil, langt det meste på skibe fra produktionsstederne. Det største skib kom da også fra Galmsbøl, ført af Mam Bendt-

zøn, og bragte 19 læster med sig. 1 læst dansk, norsk og Lüneburgersalt var 12 td., mens 1 læst spansk og fransk salt var 18 td. Således havde kompagniet da oppebåret 1755 sdl. 3 mk. 14 sk. på dette salt.

Visse skippere og folk i Varde plejede åbenbart selv at sejle en del af saltet hjem, og det fortsatte de med, men uden om kompagniet for at slippe for de 4 skilling. Det blev opdaget, og saltet forbrudt til kompagniet. Således måtte Anders Gedbjerg aflevere 4 td. og en mand fra Sønderside og en fra Ho 9 td. Saltet var for øvrigt landet i Sønderside, for kompagniets agent i Varde, Mads Gellerup, var to gange rejst derud i anledning af det forbrudte salt. En del af det var oplagt i Ho, og det gav han 1½ mk. for at få kørt ned til skuden ved Sønderside, og sejladsen derfra og til Volden ved Varde kostede 3 mk. Resten lod han køre fra Sønderside boder i 3 læs til skuden, det kostede 6 sk. Fra Volden blev saltet kørt til rådhuset, i hvis kælder det opbevarede, det kostede 18 sk., og 4 sk. for at få det båret ind i rådhuset.

Søndersidefolk, der havde været i Hamborg med deres tør-fisk, tog salt med hjem derfra og videresolgte det. 8. august. 1623 fik Alb. Skeel dem dømt til »at stande til rette« derfor, men det var, fordi de derved drev forprang, d.v.s. gik Vardekøbmændene i bedene. Denne import må åbenbart være sket, før kompagniet fik privilegiet.

Af spansk salt købte Varde-afdelingen 2 læster »hjem fra Hamborg« og fik »fra det spanske skib« på Sv. Jensens skude 80 td., på Gravers Christensens skude i Hjerting 81 td., på H. Bertelsens skude i Ribe 108 td. og på Bennet Nissens 110 td. 1625 købte man fra Lyneborg 4 læster. Man havde videresolgt salt »til borgere, fiskere og udenbys mænd« i alt 375 td. for 3 sdl. pr. td. Yderligere solgtes 68 td. a 11 mk. Så var der 57 td. til rest, da kompagniet sluttede sin virksomhed, og så stemmer opgørelsen, når de konfiskerede td. medregnes. Dog viser pengeregnskabet, at der er solgt salt for 1323 sdl., så der derefter må være solgt 4 td. a 11 mk.

Det ukomplette vinregnskab oplyser følgende:

Købt af Maren Rasmusdatter	2	oksehoveder.	Solgt for 58 sdl.
Købt af Ane, sal. Mads Jonsens 1 pipe	2	oksehoveder.	Solgt for 47½ sdl.
Købt af Niels Huslund (Haulund?)	2	oksehoveder.	Solgt for 48 sdl.
Købt af Hans Friis, Ribe	1	oksehoved.	
»Nok udi skuldtiden (skulder = rødspætter) »hjemkøbt af ham«	1	oksehoved.	
hjemkøbt ½ amme spansk vin	½	amme.	

Kompagniet hentede altså ikke selv vinen i udlandet.

Også i *Ringkøbing* smuglede man salt. Agenten, Iver Frederiksen, har en post i regnskabet til bådleje, »at føre mig til de ankommendes skibe og skuder at erfare, om de havde forbudne varer inde«, ligesom han måtte rejse til Viborg lands-ting, hvor Albret Skeel havde en sag mod dem, der havde fået salt »imod kompagniets frihed«. Ellers købte Iver Frederiksen kun 66 smal td. strandsalt, nemlig af Chr. Oxen i Marsch, og det solgtes i Ringkøbing. Til gengæld fik han rigelig spansk salt, i 1624 sendte kompagniet sit store skib derop med 954 tdr. og i 1625 sendte det 162 td. og senere 362 td. Indtil sep. 1625 havde han solgt 1062 td. deraf. Selv havde han købt 12 læster i Hamborg, hvoraf de 9 var »i træ«, (tønder), de 3 var løs salt. Det løse salt kostede 96 mark læsten, det var 11 mark billigere end at have det i træ. Men der løb omkostninger på. Det sejlede til reden ved Ringkøbing. Derefter kostede det pr. td. 1½ sk. at føre det i både fra skibet til land og fra bådene atter 1½ sk. for at få det kørt til pakhuset, og endelig var der en udgift til at få det bragt ind »og tønderne stablet på hverandre«. På saltet fra Ribe løb der også omkostninger. Dette salt blev skovlet i lærredssække, men de medsendte sække kunne ikke tage en hel tønde, så Iver måtte købe lærred og skarre hver sæk. Desuden havde han i 3 dage en karl i skuderne til at måle og sække saltet. Han havde i alt en indtægt på 3648 dl. og en udgift på 1871, så der skulle være 1777 dl. i overskud. Desuden var der 326 td. usolgt samt de konfiskerede 9 td. og så havde man endda

36 dl. tilgode hos Peder Skriver. Det var ikke noget dårligt resultat.

Fra Ribe findes ikke noget regnskab over strandsalt. Det kan dog ikke tænkes andet, end friserne er kommet der. Tidligere kom der mange og også senere, 1638 således 27 friser, de 18 fra Galmsbøl, alle indførte de salt. Ribe var hovedsædet med kompagniets bestyrelse, borgmester Hans Friis og rådmændene Jens Jonsen og Knud Lambertsen. Borgmesteren tog sig af vinen og Lambertsen af saltet. Det store skib var ganske rigtig i Spanien (i »Callies«: Gallicien?) og kom med godt 2100 td. salt d. 12. maj 1624. Det blev fordelt mellem de 3 købstæder. Noget blev sendt til Fanø, men skipper Ib Madsen måtte tage 64 td. med hjem igen, da det ikke kunne sælges derovre. Det store skib sejlede ikke til List, men til Rømø, som Ribe dengang brugte som havn. Derfra førte 8 skudemænd 800 td. til Ribe, og derfor fik de 75 sdl. Noget måtte endda prammes det sidste stykke op til slottet. Det kostede $4\frac{1}{2}$ sdl. Det har antagelig været skuderne med over 100 td. om bord, der måtte lettes, nemlig Iver Ibsens med 160 td., H. Becks med 140, C. Becks med 120 og L. Laursens med 110 td. Niels Skade, Peder Biøl og Knud Vognmand fik 25 sdl. for at age saltet til pakhuset, og endelig fik H. Pedersen og Ras. Christensen 3 dl. »for det at mede«, d.v.s. for at opmåle det. Selve det store skib synes kun at have sejlet med salt hertil i 1624. Muligvis er det blevet orlogsskib i 1625, da begyndte nemlig en »nødstid«, idet Kristian IV da førte landet ind i tredivårskrigen, en krig, hvortil han begyndte oprustningen allerede i januar 1625.

Knud Lambertsen købte også salt hos mellemandlere, før man fik den store ladning direkte fra Spanien. Nedenstående tabel viser dette køb samt en del af omkostningerne *pr. læst*. Der regnes både med lybske og danske penge.

År	Mængde	Pris	Told	At »mede«	Fragt	Sælger
1623 16/6	6 læ	85 mk. ly.	4 sk. ly.		3 mk. ly.	P. Starup, Ribe
1623 16/6	16 td.	85 mk. ly.	4 sk. ly.		3 mk. ly.	Ib Lassen, Ribe.
1623 16/6	4 læ	85 mk. ly.	4 sk. ly.	11 sk. da.	3 mk. ly.	N. Mikkelsen, Ribe.
1623 23/11	6 læ	66 mk. ly.	8 sk. ly.	4 sk. ly.	5 mk. ly.	»I Hamborg.

De 11 sk. da. er betalt for opmålingen i Ribe, den næste sending er målt i Hamborg. Når fragten for sidste post er meget høj, er forklaringen antagelig den, at sejladsen hjem med lasten så sent på året kunne ventes langvarig og farefuld, og dyrere blev den endda, da der måtte prammes det sidste stykke indtil Teglholmen. Skipperen var Peder Andersen.

16. maj 1625 købte Bunde Ibsen for kompagniet 6 læster baysalt i Hamborg for 74 mk. 8 sk. lybsk pr. læst, det er 223 sdl. 2 mk. da. Baysalt er havsalt fra Bourgneuf-bugten i Frankrig. I Hamborg løb følgende omkostninger på: »mederpending« 36 sk. ly., dragerpending 3½ mk. ly., told 34 sk. ly. Og herhjemme betaltes 3 dl. 1 mk. 8 sk. da. for at bære saltet fra skibbroen op i pakhuset (under rådhuset). Bunde Ibsen fik 24 sdl. i fragt fra Hamborg. Et par måneder senere købtes af Margrethe, sal. Bagge Pedersens 2 læster spansk salt i Hamborg, og nok en måned senere var Lambertsen selv i Hamborg og købte 1½ l. spansk salt, begge gange var prisen 71 mk. ly. pr. 1. Hertil kom de sædvanlige udgifter. Saltet blev derefter solgt »på adskillige tider« for 3 sdl. (12 mk.) tønden, det billigst indkøbte for 11 mk. Det skulle sælges tøndevis, så andre handlende kunne tjene ved at sælge i mindre portioner.

Lambertsen opgør sin fortjeneste for kompagniet ved salt-handelen til at være 1207 dl. 1 mk. 14 sk. da. Herfra skal dog trækkes hans løn 150 sdl. samt kælderleje i 2 år til byen 30 dl. Desuden var der 27 td. salt i behold, som var »skikket fra Hamborg til Ballum«. I Varde udgjorde leje af pakhus og kælder til byen i 1½ år kun 13½ dl., men til gengæld havde kompagniet selv klædt kælderen med flere tylt deller m.m., som med arbejds løn kom til at koste 18 dl. 2 mk. 13 sk.

Fra Hans Friis' vinhandel findes følgende regnskab, som han aflagde på rådhuset 13. okt. 1625:

Skyld til kompagniet	953 sdl. 3 mk. 1 sk.
Item de 8 oksehoveder vin, som fandtes til inventarium, udspecificeret således	
18/10 Gunde Lange, Koldinghus, 1 okshv. af den bedste	18 rdl.
Claus Struck 1 do., ringere, lå vinteren over i J. Johansens skib	16½ rdl.
2 okshv. udtappet, af den ene taget til at fylde de andre med	92 sdl.
Sendt M. Gellerup, Varde, 1 do., ikke betalt	
Beholden 27 ny kornsække	32 sdl. 2 mk. 8 sk.
Gryn, som stander hos Knud Lambertsen	10 sdl.
17 lpd. bergfisk, som fandtes til inventarium	15 sdl. 3 mk. 12 sk.
Fra Holland 2 okshv. fransk vin, forhandlet og udtappet, »fri penge« til kompagniet, når fyld- vin (spild), fragt, accise m.m. fragår	86 sdl.
I alt	<u>1257 sdl. 5 sk. da.</u>
Udgift:	
Betalt mester Ægidius (Lauridsen) 2 års rente af 1000 rdl. (Hel. tre Konger 1625-do 27)	120 rdl.
Kirkeværgen ved domkirken 2 års rente af 500 sdl.	60 rdl.
M. Lassen accise 1625-26	12 rdl.
Gæld til Edv. Lambertsen	105 sdl.
Penge fra Holland nu i foråret ved Edv. Lambertsen	69 sdl.

Friis angiver imidlertid udgifterne til 1173 sdl., så der må være underforstået en del poster. Desuden ser man, at foruden participanternes indskud har kompagniet gjort lån, måske i forbindelse med overtagelsen af skibet, men for dette og dets drift synes der ikke at være bevaret noget regnskab.

Rundt omkring havde man vrøvl og klager, og 1625 ophævede kongen da de hollandske kompagnier, og 19. juni s.å. ophævedes de øvrige eneret til salthandelen, men da prinsen, der havde fået regeringen overdraget, mens kongen var ved hæren, havde erfaret, som allerede nævnt, at Ribe-kompagniet havde forholdt sig bedst og uden klager, beordrede han lensmanden til at vente til mortensdag efter jul med at forkynde opgivelsen.¹⁰⁶

Derefter har egnens folk kunnet handle og sejle med salt, som de var vant til. Men 100 år senere (1726) fik København eneret på handel med »de 4 specier«, d.v.s. oplagsret til salt,

vin, brændevin og tobak, så hele landet skulle forsyne sig fra hovedstaden. Det er klart, at et sådant monopol ville fremme det i forvejen stærke smugleri i vort amt. 1727 pålagde regeringen da københavnerne at oprette en filial i Hjerding, det såkaldte Vestjydske Oplag. Det blev straks en fiasko, som hele monopolordningen for øvrigt blev det. Oplaget ophævedes 1730, og lageret blev solgt ved auktion i Varde, undtagen saltet, som lå i Hjerding. Deraf hentede skipper N. Adrian-sens galiot, så meget den kunne tage, og førte det til Køben-havn. Købmand Ras. Nøhring i Ringkøbing købte en part, så pakhuset blev tømt.

Hjerding

Som Ribe fordem var porten ud til den store verden, blev Hjerding det i det 18. århundrede. Når sejltiden begyndte om foråret, strømmede rejsende hertil fra det meste af Jyl-land for at få skibslejlighed til Holland eller Elbegnene, hvorfra der atter var muligheder for at komme videre. Til Hjerding kom man med sine varer fra Lemvig, Viborg, Hol-stebro, Horsens, Vejle, Fredericia, Kolding, ja selv fra Ribe og Ringkøbing. Og over Hjerding indførte man atter sine kramvarer fra Holland, Hamborg, Glückstadt, Altona og fra andre udenlandske stæder.

Som nævnt satte den store fremgang ind ved 1680, men den var godt i gang i tiden forud, hvad der er nævnt eksemp-ler på i årbøgerne 1974 og 76. Hjerding var 1688 helt ene-stående, hvis den skulle regnes for en landsby. Den havde da 4 gårde, 11 bol og 26 jordløse huse. Det er påfaldende med de mange huse uden jord. I hele Ribe amts landsbyer var der dengang kun 36 jordløse huse i alt, så de 2/3 af den slags lå altså samlet i Hjerding.¹⁰⁷ Desværre kan vi ikke se, hvad det var for huse. Det ligger nær at tænke sig, at det var simple fi-skerboder af samme art som dem, der fandtes ved kystens an-dre fiskerlejer. Markbogen 1683 oplyser imidlertid, at disses beboere søger »væsentlig deres næring ved søfarten og have

en del af dem små skibsparter«. Ved denne tid må de altså være blevet til egentlig søfarende. Fra gammel tid havde Hjertering haft nogle fiskere. Når Skast herred 1513 sendte 7 skibe med 59 fiskere til det middelalderlige sildeeventyr ved Helgoland, har Hjertering sikkert leveret mange af fiskerne. 1607 tales der om Hjertings »Nye Fischerleje«. 1655 fiskes med 4 Hjertingskibe, men det er vardensere, som er ejere, og i alt fald to af skipperne boede i bolene. Men da skibene synes at være everter, der dengang havde ca. 12 mands besætning, kan en del af fiskerne have beboet de jordløse huse i fisketiden. Der skulle vel også folk til at hjælpe med at losse og lade. Det ses, at senere havde Varde-købmænd lagerhuse her, og med tiden kom et toldkammer.

Helt tilbage i middelalderen var Hjertering (Grådyb) Vardes betydeligste havn, og betydningen steg, som det fremgår af foranstående. Dog var havnen ikke ideel. Man måtte i reglen sejle i småbåde eller pramme ud til skibene på reden ligesom i Ribe, dog kunne der ofte køres derud med heste og vogn. 1648 løb Peder Sørensen af Ribe med sit skib »på en sande på digen for Hjertering«, det var ladet med øksne for Peder Pallesen i Ribe. Denne beklagede sig for Nis Tolsens folk af Høwer (Højer), som må have ligget for Hjertering. De lovede at hjælpe Ribe-skibet »udi flode«, når det blev højvande. Ligeledes fik Pallesen to Hjertering-mænd, Mattis Andersen og Dynes Hansen, til at fare ud med deres båd og hjælpe, og han betalte dem for deres umage. - Senere aflejedes en sande, kaldet Smørsand, hvorpå flere skibe strandede, således 1684 et skib med kgl. magasinkorn og 1688 endog 2 skibe. Morten Stefansen i Hjertering fik da lov til at udlægge søtønder og kabber og hæve kabepenge af de forbisejlende. Langt tidligere var der planer om afmærkningen. 1634 fik borgmester Las Jensen i Varde med sine partcipanter bevilling til at udlægge en søtønde og »bekabe« et dyb og indsejling, som kaldes Grådyb, liggende for Varde til bedste for den søfarende mand. Til gengæld måtte de tage tønde- og kabepenge lige-

som borgerne i Ribe. Men planen blev ikke gennemført dengang. 1743 er det Johan Petersen i Hjerding, der har privilegium på at holde søtønder for Grådyb. En tid udsattes forstranden for erosion. Beboerne mente, det tildels kunne forhindres, om det blev forbudt at bortkøre den tang, som skyllede i land. Blev den liggende, kunne den samle løst sand og derved beskytte forstranden. De henvendte sig til stiftamtmanden derom. 1719 forbød han så folk at fjerne tangen på strækningen fra det gamle trankogeri til den høje kløft østen tolderens under straf af 2 mark pr. bortkørt læs.¹⁰⁸

I en beretning om Skast herred, Tøger Teilman sendte udarbejderne af Pontoppidans Danske Atlas, skrev han: »Af havne er der kun Hjerding, dog kunne skibene ikke ligge der om vinteren for uvejr og dravis, siden det er åben strand, men ligger under Nørbye på Fanø, hvor de har beskyt og fuldkommen ly under landet. Indsejlingen til Hjerding bestemmes ved en kave på Sedding mark. Den skal være i lige linje med Brøndum kirke. Kaven er en stage med tværstager på, højen hører til en gruppe på 5 høje, og blot én af dem er i sigtelinjen er det tilstrækkeligt, dog giver den østligste høj den sikreste indsejling.¹⁰⁹

Og saltskuderne kom her stadig. 12. maj 1645 under krigen sendte Vardes borgmester en mand til Hjerding for at opholde en saltskude og få den til at føre byskriveren med krigsskatten til Wrangels lejr.¹¹⁰ I de perioder, egnen var besat af fjenden, må handel og søfart have været stærkt lammet. *) Et andet eksempel på søfart under krigen, men efter at fjenden var draget herfra, skal fremdrages efter Skast herreds tingbog for 26. juni 1645:

»Erlig og velagt mand Staffen Nielsen, rådmand i Varde, stod for tingsdom og gav lydeligen tilkende, at eftersom kir-

*) I de perioder, egnen var helt oversvømmet af fjender, holdtes intet ting. »Fra denne dag (10/11 1644) og til 24. september er ingen ting holden, formedelst svenskens uformodentlig indfald udi landet, hvorfor retten desimidlertid haver været splidt og opholdet«. Og atter: »Retten er fremdeles formedelst fjendernes indfald opholdt og forhindret fra forne 26. nov. 1644 til 11. marts 1645.«

kerne her i herredet såvel som andre steder her i provstiet en part på mur og tække er meget brøstfældig, og kirkeværger beklager dennem intet af kirkens indkom at kunne bekomme dennem med at behjælpe, så gav han alle kirkeværger her i Skast herred hermed tilkende, at ved Hjertering en skibslad med kalk er indkommen, hvor de enhver kan bekomme så meget, som fornøden gøres, og hvem af kirkeværgerne, som ikke har i forråd af kirkens indkom det med at betale, skal de derfor blive betroet, til kirkens indkom kan indfordres, på det kirkens brøstfældighed uden kirkens største skade udi tide kunne forkømmes. Befindes kirkeværgerne herudi for- sømmelig til des fornødenhed at affordre, og kirkerne i større brøstfældighed gerådes, eller også de udi fremtiden kalk på andre steder kirken til større skade skulle hente, skal den ska- de tilregnes dem selv, og intet derom udi registret dem godt- gøres, at de derfor straks udi nærværende og først udi tilkom- mende uge, hvis de som forbemeldt er sendt til kirkens for- nødenhed behøver at fordre, så skal de af Staffen Niensens seddel meddeles til den, de det hos skal annamme, hvorefter enhver ville vide sig at rette.«

Staffen Nielsen var provstiskriver 1640-50, dog er det vistnok mere kærlighed til egen fortjeneste end til kirkerne, der får ham til at udstede dette pålæg. Han synes nemlig at have lagt grunden til sin formue, mens han var provstiskriver.¹¹¹

Fra toldregnskaberne skal her nævnes nogle enkelte be- mærkninger. 1647 kritiserede revisionen, at skipper J. Frand- sen kom fra Listerdyb og havde betalt lastepenge, men atte- sten manglede. Svaret lød: »Forvildet«, men den blev fundet i Lists regnskab og eftersendt. Th. Madsen Bork indførte va- rer fra fremmede steder og svarede 6 sk. for lidt for stemplet papir. Svar: Nej, for værdien var ikke over 50 rd. Lars Jepsen Tarm, Varde, betalte for lidt af ½ anker brændevin fra Ham- borg. Tolderen påstod, beløbet var rigtigt, og det viste sig, han havde ret. J. Hansen, Hjertering, havde ikke betalt, da

han skulle til Ringkøbing. Svar: Ved 1. rejse betales ikke la-
stepenge. Skipper N. J. Tarp havde ikke betalt af 2 degger
huder til Glückstadt. Svar: Han havde kun solgt 2 degger
dernede og fik de andre med hjem. Skipper M. Pedersen
havde sejlet med magasinkorn, der var ingen attest. Svar:
Den var hos amtsskriveren. Skipper P. Jørgensen af Vester-
land-Før havde ingen attest. Svar: Attesten på 15 td. rug er i
Listerdyb. Skipper H. Olsen af Hjerting har intet betalt af
skibet på 4 læster. Svar: Det er nybygget og på 1. rejse, der-
for svares intet. - Tolderen havde klaret for sig.

Skibe i Varde-Hjerting-området

År	Varde	Hjerting	Sønder- side	Ho	Hjemme- hør. i alt	I alt skibe fortoldet
1594	2.				2.	12.
1595	1.	2.	1.		4.	
1642	13. 35 læ		3. 3 læ		16.	27.
1643	13. 47 læ	3. 7 læ	3. 3 læ		19. 50 læ	
1660					19. 48 læ	
1670		7. 27 læ		9. 11½	16. 38½ læ	
1674					17. 54 læ	
1680						144
1735					17.	
1766	0 læ	8.				
1773					25.	
1774					38.	103
1785		11.				149
1801					35. 261 læ	
1835					17.	

læ = de opgivne skibes samlede antal læster. Her er overalt benyttet den gamle læst på 18 td. rug.

Fiskebåde og everter sejlede med tørfisk og andre varer til Husum, Ham-
borg og andensteds og er åbenbart gået toldstedet forbi 1594 og 95. Fra Søn-
derside og de andre »havne« tog man nok ikke ind til tolden. Det er utvivl-
somt rigtigt, hvad Anders Monrad Møller skriver om varerne, at »der er næp-
pe på noget tidspunkt i historien kommet alt det - især indgående - som der
skulle i toldbøgerne«. I den tid, her tales om, gjaldt det nok også selve
skibene. Ganske vist var der 1554 blevet pålagt Varde og dens havne, »besyn-
derligen Grådyb havn« at betale told af alle de varer, som ud- og indføres, li-
gesom den blev betalt i Ribe, men det kan se ud, som om bestemmelsen
endnu ikke er efterlevet 40 år senere.

1667 sejlede Hjertingskipperne Gravers Frandsen, H. Hansen og J. Madsen magasinkorn til Glückstadt. Hjemmehørende i Varde er da kun 1 skude, som Bennet Hansen fører. Andre »små fartøjer, som og for byen bruges, har hjemme i Hjerting og Ho.«¹¹² Som det ses af tabellen har Varde 3 år senere slet ingen skibe, og byen føler mere og mere konkurrencen fra disse skippere, der ikke blot sejler, men også handler og ofte smugler. 1674 stævner man da 16 skippere for Varde byting, nemlig 6 fra Hjerting, 5 fra Ho, 1 fra Vejrs, 1 fra Fanø og 1 fra Tobøl, 1 fra Sjelborg og 1 fra Jegsmark. De havde nok taget borgerskab i Varde, men var ikke efter forordningen af 12. august 1672 flyttet til byen. De dømtes til at flytte derind, men efterkom det ikke. 1676 måtte 13 skippere atter love at flytte til Varde, når de havde gjort en rejse til Holland, men 1678 bor endnu 9 i Ho og 7 i Hjerting.¹¹³ Det var håbløst.

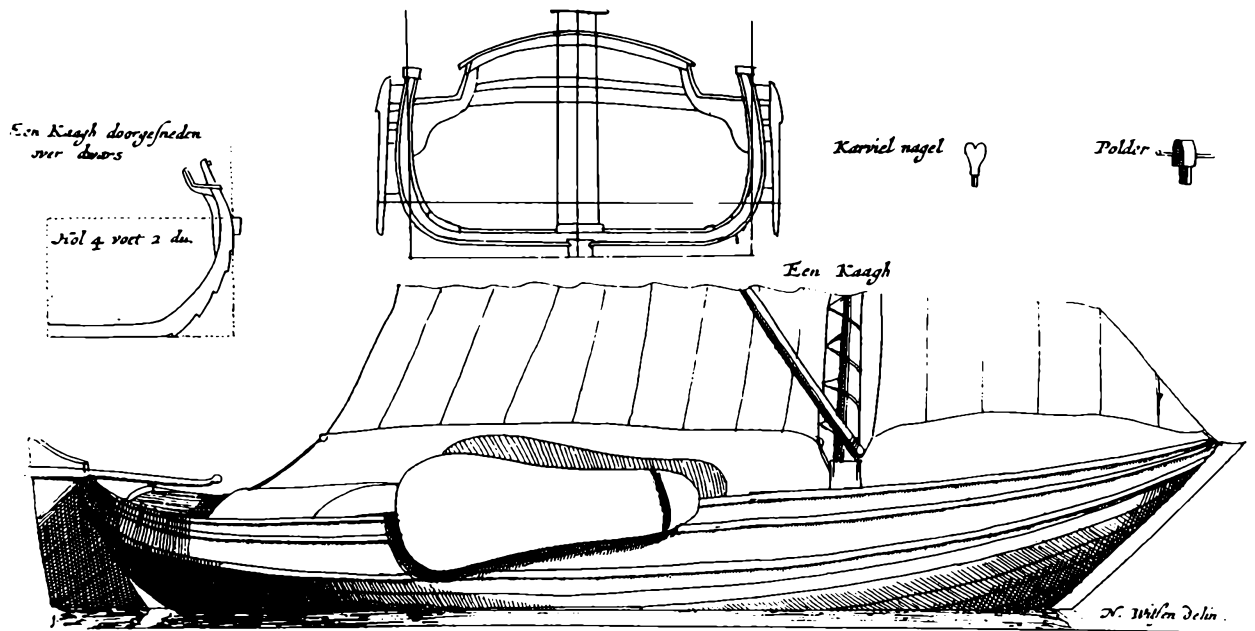
Krigene greb ødelæggende ind i tonnagemængden. Jørgen H. P. Barfod skønner, at Danmark lige før Torstenssonskrigen havde 22.400 læster, men 1648 kun ca. 17.000, og der kom et endnu større fald under Carl Gustavkrigene, så 1662 var der kun 6.000 læster. Tabellen for Vardeområdet viser også dette fald, dog ikke så voldsomt, men hele egnen og navnlig Varde led meget under svenskekrigene. 1667 hedder det i en kgl. forordning, at »vore kære og tro undersætter udi begge kongeriger nu så ganske har afterladt sejladsen udi Vestersøen, som ikke giver ringe årsag til negotiens daglige aftagelse«. Herefter havde Varde kun undtagelsesvis skibe, men Hjerting gik frem, og efter 1670 bliver skibene noget større. Fra 1674 er der en følelig opgang. Flere middelstore skibe herfra besejler Norge i 1690-erne, bl.a. en galiot på 40 læster sejlede 1698 på Christianssand. 1691 fik denne by 30 gange besøg af skibe herfra.¹¹⁴

Af de 144 fortoldede skibe i 1680 kom som sædvanligt mange af de hjemmehørende skibe 5-6 gange. Fra Ribe kom desuden 3 smækker og Søren Mandø og H. Andersen, også

Ribe, med deres både, fra Rømø kom de fleste 2-3 gange. Desuden kom den 20. marts en flåde på 35 smakker på 9-10 læster for at indtage stude. De hjertinger har nok spilet øjnene op, da de så denne armada kaste anker. Smakkerne var fra Dochum, Harlem, Enkhuisen, Amsterdam, Blochsiele, Machum, Stafuern, Medemblich, alle ballastet, dog brugte Jan Røers fra Machum kalk som ballast. I løbet af sommeren kom endnu 9 hollændere, heriblandt en liden kag fra Amsterdam med spanskror, uldkarter, stentøj og hængelåse m.m. til en købmand i Viborg. En sådan flåde er nok kommen flere gange i den tid, der udførtes stude over Hjerding. Studerøgterne var dog danske. Da Jan Jørgensen fra Enkhuisen atter var her et par måneder senere, førte han en flok studerøgttere herhjem sammen med kolonial, stentøj, hampe- og hørfro til købmænd i Viborg, Lemvig og Holstebro, en af vore egne skuder havde også en flok røgttere med hjem.

1690 kom der både hollændere og frisere til Hjerding. »Løye«, »Zidsen« og »Offe« var nogle af de hollandske skibsnavne, hjertingerne lærte at kende. Både hollændere og vore egne folk sejlede med stude. Vi nævner nogle skippere fra 1698 og 99 sammen med eksportørerne, men kun en lille del af dem alle, nemlig kun de få, af hvem toldereren havde taget for lidt for stemplet papir o. lign. 1698 udskibede Christopher Hvas (Andersen), Nørholm, 30 øksne med skipper M. Jensen, Hjerding, proprietær Jørgen Bramming, Lydum, 30 med Claus Wiebrandt af Machum, Niels Nielsen, Endrupholm, 36 med skipper Hans Pedersen af Ho, Anders Nielsen, Søvig, 24 med Niels Pedersen af Ho og Just Archtander, Viborg, m.fl. skippere 308 øksne på 1.000 rdl.s værdi. 1699 nævnes af samme grund atter Niels Nielsen, Endrupholm, 36 øksne med Hans Pedersen, Ho, Christoffer Hvas 32 øksne, Just Archtander med fl. skippere 308 og Anders Nielsen, Søvig, 30 samt Claus Svarre, forrige borgmester i Vejle, 30 øksne.

1700 blev Gregers Hansen, der førte en evert, samt Morten

Hollandsk kaag 1671. Stik af N. Witsen. Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg. Årbog 1964. Kaagen har ret stævn, foroven indadskrånende skibssider, bred, flad bund, sidesværd, hvis brede ende sænkes for at forhindre afdrift. Sidesværdet var også almindeligt på

Hansen og A. Jacobsen, der hver havde en båd, stævnet, fordi de ikke havde betalt sandtold. Også J. Hansen blev stævnet, nemlig af rådmænd P. Lauridsen (Baggesen) i Ribe, fordi han ikke sejlede Lauridsens stude fra Ribe til Holland, »rådmændene til største skade«.¹¹⁵

Søren Sørensen i Hinkbøl, der 17. april 1703 skulle have mødt på tinge som vidne, var forhindret heri, da han skulle drive til Hjerding med øksne, som han derefter skulle røgte på skib »over til Holland«.

Der sejles stadig magasinkorn til Glückstadt både af Hjerding og Rømø skippere, ja, C. P. Risbøl, Varde, kommer med sit 48 læsters fartøj tilbage med 6.000 mursten. Revisionen siger, der er betalt for lidt i lastepenge. Tolderen svarer, at kongen har frigivet farten på Glückstadt og Altona. Risbøl har hentet kornet i Ålborg og benyttet murstenene som ballast. Berendt Hoppen fra Brunsvig havde indført 1 skippund humle over Hamborg med skipper S. Pedersen, Hjerding. Las Jepsen Tarm i Varde havde indført fransk brændevin både fra Holland og Hamborg. Det var i krigens tid og efter en frdn. af 9. marts 1700 måtte ingen sejle og handle på fremmede steder (øksne undtagen), »og dog befindes, at skipperne S. Pedersen og Jac. Graversen, begge Hjerding, havde sejlet voks, uld, talg, skind o. desl. til Holland«. Tolderen kender kun »under saligheds ed« forbud mod korn og fedevare. Forbuddet blev forøvrigt ophævet efter fredsslutningen s.å.

Der sejles til Norge. Her er nogle eksempler. 1727 afgik Jes Christensen, Ho, med sit 8 læsters skib efter tømmer. Og 1731 viser regnskabet, at 2. april afsejlede følgende til Norge: J. Jensen, Hjerding, med sin smakke 11 læster med 350 td. rug og 150 td. byg for forpagteren på Krogsgård. J. Nielsen, Ho, med sin smakke 12 læster for Ehrenfeldt, Endrupholm, med 450 td. rug, told 4 rd. 4 mk. 2 sk. N. Jessen, Hjerding, med en smakke på 11½ læster for Simon Termanzen, forpagter på Bramming med 350 td. byg og 140 td. rug. Knud Risbøl, Hjerding, kom med sin smakke 13 læster fra

Holland og sejlede derefter til Norge »fragt at søge«. Ved samme tid kom Anders Skomager, Hjerding, fra Grønland, hvorpå han tog til Norge med rug for en købmand i Hjerding. 20. april kom Malthe Thorkildsen, Ø. Risør, til Hjerding med sin krejert på 17 læster med 150 fyr- og grandeller 1 1/4 tomme tykke, 10 fod lange, 1 1/2 tylt fyr 16 alen lange, under 1 fod brede osv. Han tog 150 td. rug med til Ø. Risør.

I vor neutrale periode under Store nordiske krig sejlede man også, men visse redere og befragtere fandt det nødvendigt med en tinglæst og beediget erklæring om deres neutralitet. 8. feb. 1707 erklærede de, at smakken »Den forgyldte rytter« på 10 læster, hvis redere var proprietær Niels Nielsen, Endrupholm, med 1/6 af skibet, senere borgmester J. Bertelsen (Thaulow), Varde 1/6, Th. Sørensen, Hjerding 1/3 og skipperen S. Pedersen selv 1/3 er disse og ingen anden tilhørende, og skibet var befragtet af Anders Nielsen på Søvig for at føre hans stude fra Hjerding havn til Amsterdam, at ved denne smakke var ingen »simmullerit contract eller anden underfundighed i nogen optænkelig måde«. Det samme erklæredes om de andre fartøjer: smakken »Den hvide hest« 9 læster, redere Niels Nielsen 1/3, Anders Nielsen 1/12, S. Ibsen 1/12, skipper Jørgen Jessens enke 1/4 og skipperen P. Jessen selv 1/4, en liden skude »Salvator« 4 læster, skipperen A. Sørensen selv 1/3, S. Pedersen 1/3, J. Bertelsen, Varde, 1/3, hvori Bertelsen indlader sine øksne, smakken »Sorte ørn« 5 læster, redere regimentsskriver A. Rask 1/6, H. Olufsen 1/2, skipper Iver Jensen selv 1/3, skulle sejle med Rasks øksne, en skude »Duen« 4 læster, redere skipper H. Olesen selv 1/3, hans bror N. Olesen 1/3 og Hans Jensen 1/3, befragter Matias Thuresen, handelsmand i Varde, der indlader egne øksne, smakken »Justitia« 5 læster, redere skipper Jacob Graversen selv 5/12, Ebbe Bakkensen 1/4 og Morten Spend, Lemvig 1/3, Jac. Jensen, forpagter på Viumgård indlader sine øksne. - De sværger endvidere på, at skipperne alle bor i Hjerding og er »Hans kgl. majestæts virkelige undersætter, og

Smakke fra 1700-årene. Den ligner en fyldig jagt, har dæk for og agter, men åben i midten, hvorved et stort rum let kan bestuves, bl. a. med kreaturer. Museet på Kronborg.

at det er danske undersåtters stude, de sejler med og igen for dem eller andre danske«, de tager fragt med tilbage til Danmark eller Norge og »uden for det romerske rige beliggende havne« med mindre uvejr tvinger dem andensteds hen, at de varer, der kommer i skibene, ej med fragternes vilje og tilladelse skal med de i krig værende partier føres direkte til deres fjender eller lades med kontrabande.

Thaulow købte ved denne tid halvdelen af en anden Hjeringskude »Christian V«, 3 læster, af skipper S. Sørensen, som han havde penge tilgode hos. Den førtes af H. Hansen, og skødet tinglæstes, også andre skibsskøder blev tinglæst,

f.eks. 1711, da skipper C. P. Risbøl solgte 1/4 af smakken »Fred« til kgl. tolder og vejer Morten Stefansen.¹¹⁶

Der var endnu en »Christian V« hjemmehørende i byen, men den gik ned i en storm. Ærlig og velagt mand skipper Christen Jensen Grønberg af Guldager fik i 1711 det vidnesbyrd af 4 Hjertingskipperere og to andre, at hans »skiberum var dygtig digted (tættet med værk og tjære) og forsynet i alle måder med alt, hvis som til sejladsen tjenlig fandtes«, da han 9. maj sejlede ud af havnen og agtede sig til Ringkøbing, »men som han på rejsen en stor storm påkom samme dag mod aften, da vi kunne skønne, at bmt. C. Grønberg kunne være mellem Refshorn og Blåbjerg af en ostnordost, hvor han måtte nødes til at gå til ankers for den stærke landvind, som vi syntes ham at være ganske kontrarie, og er det os fuld vit-terligt, at bmt. skipper d. 12. maj næst efter kom gangendes hjem og ganske intet medbragte af alt, hvis som han havde i bmt. skiberum, men alting skib og gods i søen at være undersunken, ligeledes er os bevidst«, at han selv ejede ½ af bmt. smakke »Den dobbelte Ørn« kaldet, og at han 24. maj 1697 var så ulykkelig at miste skuden »Konning Christian den Femte« med hele ladningen, og at han selv alene ejede denne skude. De 6 mænd aflagde ed på rigtigheden, og beretningen blev endvidere tiltrådt af præsten. Styrmanden Bakken Hansen af Ho vidnede, at »de næppelig med livet undkom i deres liden medhavende skibsjolle«.¹¹⁷ Med dette tingsvidne har Grønberg åbenbart villet gå ud »at søge velgørende kristne på hånden«.

I en lille by som Hjerting kunne sladderer rigtig trives, og den kunne også komme for retten. 1710 var 13 skipperere, vist dem alle, indkaldt som vidner i en sag om sladder.¹¹⁸

Horsensskøbmanden Rasmus Toxen har efterladt sig en række optegnelser. Da han deri fortæller om sine handelsrejser over Hjerting, kan han tjene som et eksempel på de mange, der søgte denne rute. 1737 rejste han fra Hamborg over Hjerting hjem til Vejle, hvor han da boede. Han havde købt

kattun, lærred o. dsl. og bragte det med sig. I august s.å. ville han til Amsterdam med varer. Han lejede vogn til Hjerding og kom med Risbøls enkes fartøj. De var på søen i 3 uger, anløb så Enkhuisen, og derfra kom de til Amsterdam. Toxen var ukendt i byen, men skipperen var ham behjælpelig og bragte ham i forbindelse med en kommissionær, der skaffede ham af med de medbragte beredte skind, handskemagerlæder, »som jeg og fik skikkelig vel betalt«, skrev Toxen. De var der i 4 uger, og købmanden opkøbte navnlig silketøj af jøder. Atter var de 3 uger på havet under hjemrejsen til Hjerding. Næste år om foråret tog han igen til Hjerding, rejste med en smække til Hamborg, solgte sine varer og købte kattun, flonel, sars og fint lærred og tog hjem med samme fartøj. Efter pinse tog han på ny til Hjerding, han ville til Amsterdam og var heldig, en skipper lå sejlferdig. Han solgte varerne dernede i løbet af 8 dage og tog hjem med en anden skipper, der lå sejlferdig til Hjerding.

1739 var han mere uheldig. På forårsturen var man ganske vist kun én nat på søen, men løb på grund ved Ameland, hvor han nær havde mistet kufferten med al sin kapital, de slap med tab af et anker, der var over 50 matroser med om bord, som ville søge hyre, de gjorde god nytte under uheldet. 5. ugers dagen var han atter i Vejle. Da han efter St. Hans kom til Hjerding med varer, var alle skibe sejlet. Han tog da med en fannik til Fanø, men måtte vente 10-12 dage, før han kom med til søs. De kom da til Nevhaus (tæt ved Cuxhaven), hvorfra han kom med en skipper til Hamborg. her fandt han en hollænder, der var klar til at gå til Amsterdam, men storm og modvind drev dem 3 gange langt ud i Vesterhavet, så turen blev langvarig. Da han kom til Amsterdam, lå der ganske rigtig flere Hjertingskipperere, men de var færdige til at sejle, så han måtte tage hjem med en Ringkøbingtjalk, den sprang læk i søen, dog nåede de Ringkøbing. Han gjorde endnu en rejse samme efterår, og i de følgende år gjorde han flere rejser over Hjerding til Amsterdam. 1764

En dansk fløjt, lastet med norske planker, strandet nord for Kamperduin (i Nordholland) 6. feb. 1713. Tegning af Jacob Admiraal. Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg. Fløjten var et bredt handelsskib, lavt i midten med en ligesom sammenkneben høj hytte agter, var med sit ringe dybgående velegnet til grunde farvande, en hollandsk type. Man er i lag med bjærgningen, også nysgærrige er kommet til.

skulle han have varer hjem med skipper S. Graversen, Hjer-ting, men skibet strandede ved Oksby, og Toxen mistede va-
rer for 400 rd., heriblandt 400 pund bedste indigo, omhyg-
gelig indpakket i fustage og derefter i kiste, den »blev nok
bjærget, men ranet og stjålet bort.«¹¹⁹

Et skifte i 1740 giver os mulighed for et lille blik ind i et af datidens skipperhjem. Skipper M. Andersens kone døde, mens manden var på rejse til Amsterdam. Et par dage efter dødsfaldet kom en fuldmægtig fra Hesselmed, som var ejer af huset, for at holde skifte sammen med afdødes søster og mandens bror. I kælderen ved storstuen stod 3 øltønder (en hel-, en halvtønde og en otting) samt et anker, antagelig til brændevin, endvidere 3 tedåser, en fjerding med sæbe, 3 skæggemænd, 2 »sporvands« krukker, en halvpotte, 4 bou-teiller, en flaske, 3 kobberhaner, 1 uldsaks, et hollandsk krus med tinlåg, 3 messingbundne pottemål, 1 halvkande hol-landske mål. I en anden kælder fandtes saltet kød m.m. I stor-stuen 5 stole, 1 barnestol, 1 stort træbord og 1 firkantet bord med indlagt regnetavle, 1 »perami« (pyramide) med 12 studs- og 3 spidsglas, 1 rødt og blåt krus med tinlåg og 2 sen-ge, over den ene et sengedækket og over den anden omhæng og kappe, endvidere et klædeskab og et jernbundet skrin. I dagligstuen stod et egebord med skuffe, fyldt med brevskaber, et stueur, 2 røde krus, nok en pyramide med glas, et spejl, en jernkakkelovn, 2 spindestole, mangeltøj, messingly-
sestage, 2 senge, en vugge. I »dagligkælderen« ved daglig-
stuen øltønder og værktøj. I sønderkammeret kuffert, egeki-
ste, gryntønde, 14 stentallerkener, 10 par kopper, taburet, stenfade, spølkumme, tinfad, hvide gardiner, 2 overtrukne stole, en seng, brun rejsekappe m.m., bl.a. flere sølvsker, kobberbrændevinstøj, damaskes tedug og fine klæder. Der var 5 skilderier, bl.a. af Luther, tillige 4 af Nürnbergarbejde og også et billede i forgyldt ramme. Af bøger var der Müllers hjertespeil, P. A. Medelbys Postil, en bibel i kvart, en salme-
bog i stor og en i lille stil og endnu en salmebog, en liden

hus- og rejsebog, en hollandsk bog og Davids salmer på tysk. Der var 3 køer, 2 kvier, 1 galt og to grise. Foruden stuehuset var der lade, et tørve- og et køllehus.

Det var et rigeligere indbo, end det man ellers finder i datidens bondehjem. Skipperen gifter sig igen, men dør kort efter, og da var boet insolvent. Det må være gået tilbage for ham i de sidste år. Måske har der været forlis. 1705 må han sælge 1/12 af sit skib »Adam og Eva« til to Varde-borgere, desuden har Knud Risbøls enke 1/6, skipper Gravers Iversen 1/12, andre 12.-dele er også solgt, Isach Benjamin Holiaender i Amsterdam har 1/6, og 1738 må han sælge nok 1/6 til L. Christensen i Briksbøl, så der kun er 1/6 tilbage til ham selv. De største gældsposter er til 5 mænd i Amsterdam: Johannes og Nicolaus Dybling, Brun von Berendrechts enke og interessenter, samt Paulus Bech og Cornelius Begh. Desuden var der mange små gældsposter. Der blev auktion, hvorefter kreditorerne fik 42 sk. af hver rd., af de usikre poster kun 24½ sk. af daleren.¹²⁰

I 1735 viser en indberetning fra tolderne Wedel og Bang til stiftamtmanden, hvor afhængig egnens handel og søfart var af statsindgreb, og hvordan den led derunder. Det hedder, at bønderne kører deres varer til Hjerding og Ho, hvor de er fri for konsumtion. Der opgives 17 fartøjer, som har hjemme de to steder. Knud Boysen i Ho havde en pinche på 16 læster, 22 år gammel, og H. Kiern i Hjerding en galiot, 16 læster og 7 år gammel. Der er 9 smakker, 6-13 læster, en snekke 5 læster, 4 skuder 4½-7 læster og en båd 2 læster. De mindre fartøjer er udeladt. De to store skibe havde hvert år været på sælhundefangsten, men da det ikke kunne svare sig længere, var kun pinchen taget på den fart. Galioten søgte fragt på Norge, hvorfra den hentede tømmer. (Det samme gjorde de begge, når de kom tilbage fra Grønland. De havde gerne korn med til Norge). Videre hedder det: »De andre smakker og fartøjer, hvoraf en del er nødte til at søge fragt ved Ribe og andre indenrigske steder og udfører til Holland

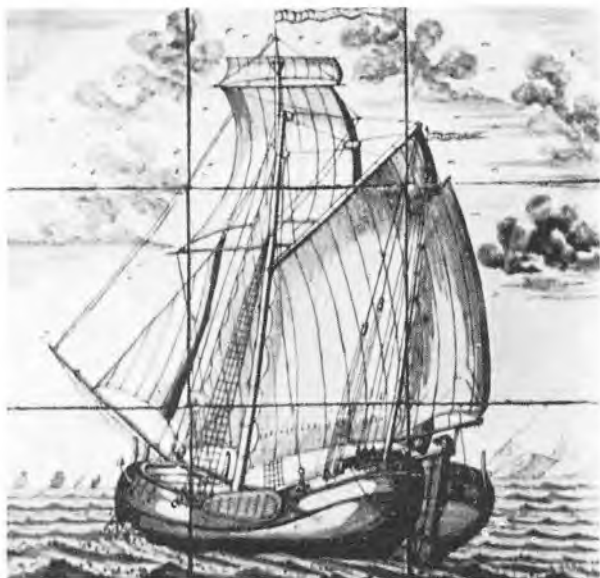
korn, sorte potter, kampesten m.m, ligesom året og priserne er udenlands. De hjemfører fra Norge tømmer, fra Holland kalk, sten og andre købmandsvarer. Efter den liden handel og næring her falder, og først på året når kgl. magasinkorn skal transporteres, da de derved befragtes. På Hamborg farer de ligeledes med korn og sorte potter, og formedelst Hans kgl. majestæts allernådigste påbud om handelens ophævelse på Hamborg må de komme ballastet tilbage. Commercién her ved stedet er mærkelig (følelig) år efter anden aftaget og tolden forringet, 1) fordi hollændernes større told på danske øksne, som her plejer at være udskibet, i indeværende år er ikke een eneste oversendt herfra. 2) Da handelen var fri på Hamborg, var her stor told, de få og små købmænd henter den største del af deres købmandsskab nu i Flensborg, Kolding og Horsens, hvor de bedst kan finde deres regning. 3) De privilegier, kongen har forundt København, bestående udi sæbe, svovl, delffts tøj, forhøjelsen på sukker og forbud på farveriet samt og ostindiske varer, som købes for en civil pris i København, svækker også toldstedet«. De foreslår landprang afskaffet og ønsker Varde købmænd så formuende, »at de kunne handle med proprietærer og landmænd, så de var tjent dermed.«¹²¹

Trods al jammer tog sejladsen over Hjerding til. Flere og flere fra de jyske byer benyttede ruten. Der går også skibe østpå gennem Øresund. I første halvdel af 1700-tallet gik et eller flere skibe fra Varde tolddistrikt gennem Sundet ca. hvert 4. år, i sidste halvdel hvert 3. år, altså tiltagende,¹²² bl.a. besejlede man Riga. Fra Hjerding og Ho sejlede man også til England og Frankrig. Tilstrømningen til Hjerding over land fortsattes eller forøgedes. De høje jydepottelæs med den skøre vare kom om sommeren i en stadig strøm knirkende til ladestedet, og der kom vogne med korn og andre landbrugsprodukter fra handelsfolk og proprietærer. Ved forår og efterår, da de fleste kom, kunne der undertiden på én dag være 100-200 vogne. Mange folk måtte overnatte,

købmændene tog da ind til deres skippere, eller hvor der var lejet lagerrum. Kromanden kunne ikke huse dem alle, men han var misundelig. Mange andre kom for at købe af de hjembragte varer, som ellers kørtes bort viden om. Der kunne gå svind i dem undervejs, navnlig vinen kunne friste en tørstig kusk. Det opdagede købmand J. Windfeld i Varde 1756, da hans vognmænd havde smagt temmelig grundigt på et par oksehoveder fransk brændevin (cognac) på vejen fra Hjerding til Tarm.¹²³ Skibene er nu blevet større. 1761 har skipper Th. Nielsen en galiot på 21 ½ læster, Jes Nielsen en smakke på 20 ½, Svend Mathiesen en kuf på 20, S. Jensen, Ho, en tjalk på 18 og Jes Skaanager, Hjerding, en galease på 16, Boje Sørensen, Ho, en galease på 13 og Jakob Bovbjerg, Hjerding, en skude på 10, resten var smakker og en kuf under 10 og ned til 4 læster. De ti var bygget i Altona, Jes Skaanagers i Eckernførde, og Thue Lassen fra Ho, havde en smakke bygget i Holland. Et enkelt skib var 33 år, de øvrige 7-24 år. Det skete dog også, der byggedes skibe her på egnen, bl.a. i Ho, og Fanøs skibsbyggerier var i stærk udvikling. Foruden de nævnte skibe havde et par saltskuder, den ene fra Galmsbøl, den anden fra Dagebøl, lastet og ladet her samme år, samt 28 små både fra Fanø og Sønderho. Udenlandske skibe havde ikke gæstet Hjerding dette år.

1766 hedder det: »I Hjerding findes 8 skibe, som lader sig befragte af Varde og Ribe købmænd,« og 1774: »Ingen skibe eller skibsførere findes i Varde, men fremmede skibe mest fra Fanø og Hjerding besøger skibsfarten«. Hjerding var anløbet af 38 forskellige fartøjer, både og everter, på i alt 146 læster, og de havde i alt udført 103 rejser.¹²⁴

Under de store krige sidst i 1700-årene, da Danmark var neutral, oplevede vort land »den gyldne handelsperiode,« dvs. først og fremmest København. Det var handel og søfart på kolonierne og Kina, der blomstrede. Hjerding synes ikke at have taget del heri, men holdt sig til de vanlige, nærmere-liggende pladser. Vigtig var handelen på Norge, især på Sør-

Kuf. Efter flisemaleri. Kuffen har runde stævne, ligger lavt, har sidesværd og stort gaffelsejl. Handels- og Søfartsmuseet, Kronborg. Årbog 1954.

landet, man sejlede i reglen derop med korn og hjem med tømmer. Da sognefoged Niels Henriksen Høy i Torbøl, Ovrtrup sogn, i 1840 ombyggede sin gård, gjorde han akkord med en skipper om at sejle til Norge og købe tømmeret. Skipperen købte det i Kristianssand og landede det i Nymindegab. Der er dog eksempler på, at man sejlede ballastet derop for at søge hyre hos norske. Prisfald kunne indtræffe. Et brev fra købmand Søren Øllgård, Varde, 1785, til proprietær, kancelliråd Hansen, Hesselmed, vidner herom: »Skipper Mads Jensen fra Hjerting er ankommen hjem fra Norge, han siger at have hørt Jens Knudsen fra Ho var gået til Arendal med sin ladning korn. - Norge skal ellers være nu forfyldt af rug, så de mente at ville have prisen ned i 2 rdl. En skipper, jeg havde over med rug til Norge, meldte mig at have solgt sin ladning til ca. 16 mark 8 sk. (lybsk?), hvorunder siden alle omkostninger afgår«.

Vi ser heraf, at det stadig gjaldt, at skipperen, der var bonde, også var handelsmand. Han måtte selv få varen afsat til de bedst mulige priser. Lykkedes det ikke det første sted, tager han til andre byer. Lykkes det heller ikke her, tager han varen med hjem. Således var fremgangsmåden også i Elbegnene og Holland. Derfor opgives ikke altid Hamborg eller Altona, men blot Elben, heller ikke altid Amsterdam, men blot Holland som bestemmelsessted.

I de større byer var der også kommissionærer, som påtog sig at formidle forbindelsen til en køber, og som også kunne være skipperen behjælpelig ved indkøb af ladningen hjem eller skaffe ham fragt for andre firmaer. Undertiden skulle skipperen dog blot aflevere en allerede solgt vare. Han kunne også helt handle for sig selv, på egen risiko, idet han selv havde opkøbt varerne.*) Det gjaldt næsten altid de sorte pot-

*) Om denne gamle og 1742 lovfæstede praksis fastsætter forordningen desangående 4.aug. (om Commercen for Danmark og Norge. Til sammes desto bedre befordring og bestandige Fortgang samt for god Orden og Skik derved at holde) bl.a. følgende bestemmelser: »1. Alle maa eie, bruge og have Skibe og Skibsparter og handle i stort eller en Gros med hvad Vahre dem lyster. 6. De, som seile imellem Provintserne i Danmark, maa i Kbhn. de første 3 uger, efter at de ere ankomne og sig hos Vedkommende have anmeldt, af deres Fartøier ubehindret til enhver udsælge Provintsernes egne herefter anførte produkter eller slige andre indenlandske Victualia i efterfølgende smaae Partier, nemlig: Korn Vahre, Gryn og deslige 1 Skpp. Af fede Vahre saasom Smør i Fustager indtil ½ Otting, Flek een Siide, Ost en heel, Talg eller Lys 1 Lpd. Salt Fisk indtil Fierdinger i heele Træer. Flynder og deslige et heelt Bunt. Røgede og tørre Sild 1 Old eller 80 Stk. Men haver nogen Skipper efter bemeldte 3 Ugers Forløb ikke udsolgt sit medbragte, da maa han derefter ei afhænde noget i mindre partier end det dem er tilladt, som handle en Gros, uden at være indskrevne, langt mindre maa nogen Uden-eller Idenbyes boende lade sig andre Vahre tilføre af sit Skiberum at udsælge, end dem som han første Gang har medbragt, alt under 10 Rdlr. Straf, om nogen herimod handler. I de øvrige Søe- og Kiøbstæder i Danmark, hvor ingen særdeles Anordning derom er gjort, forholdes hermed ialt paa overanførte Maade. 10. De, som handle en Gros og ikke for virkelige Groshandlere paa det Sted, hvor Handelen skeer, ere indskrevne, maa ikke forhandle nogen Slags Vahre uden i Partier paa eengang i heele og uadskilte Læster, Bundter, Sækker, Paqver, Baller, Motter, Piber, Oxehoveder, Fader, Tønder og deslige Emballage, således som ethvert Slags af samme Vahre almindelig findes afdeelte, fyldte, pakkede og emballerede paa det Sted, hvor de kiøbes af første Haand. - Disse bestemmelser indskærpes 1771 ved en plakat, der lovede angiveren det halve af mulkten, og pålagde havnefogeder ikke at se gennem fingre med skipperne eller hjælpe dem at »eludere« forordningen. - Ved »første hånd« forstås her ifølge § 2 europæiske rå og forarbejdede varer, også varer fra fremmede verdensdele, som første gang falholdes i Europa.

ter og kalk, han tog med hjem som ballast. De store skibe havde i reglen en kommissionær. Mangen småskipper udhøkrede selv sine varer derhjemme i sognet.

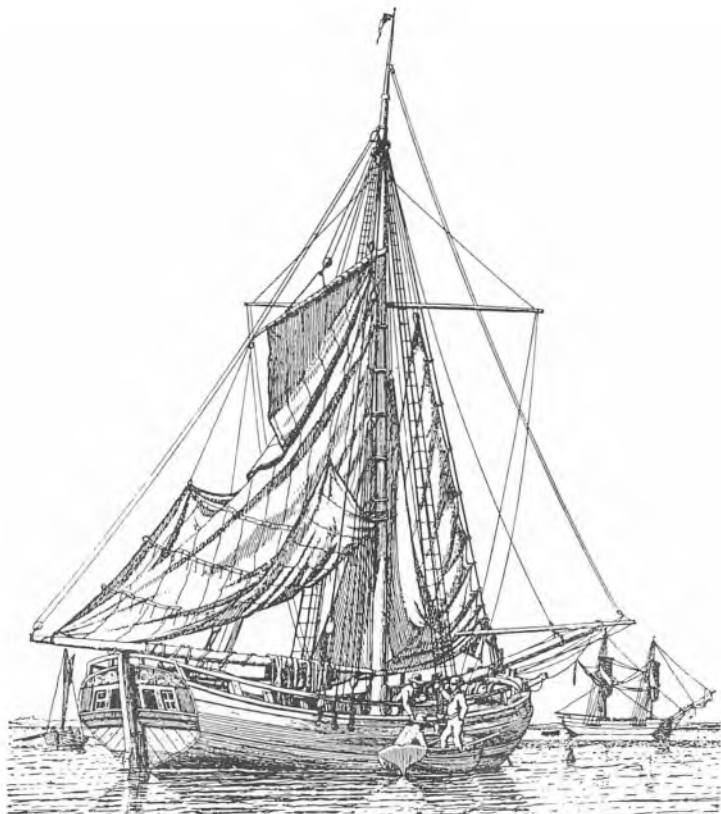
Således kunne omsætningen herfra foregå delvis til vort århundrede. Den tidligere praksis, at købmanden selv tog med for at sælge varen eller sine stude og selv foretage opkøb inden hjemreisen er nu mindre almindelig.¹²⁵

1787 er følgende skippere bosiddende i Hjerding: H. Jensen, J. Sørensen, P. Pedersen Hebo, Nic. Holm, S. Jessen, N. Nielsen Faniger, P. Hansen Hebo og Jes Bovbjerg, desuden var der 3 bådførere, de to tilknyttet toldvæsenet, og endvidere et par sømænd. I Guldager boede skipper Niels Gregersen, hvis to sønner også for til søs, endnu 7 andre sognemænd var søfarende. 1801 har Hjerding kun 3 skippere samt 3 bådførere og 5 andre sømænd. Desuden bor der nogle få ude i sognet.

Omkring 1800 var proprietær Kampmann på Sneumgård den eneste på egnen, der brugte at staldfedde studene, når de kom ind fra marsken, og så sende dem samt store svin over Hjerding til Hamborg. Kancelliråd Holst til Trøjborg og nogle marskbønder syd for Ribe fedede ligeledes staldstude, måske er de også gået over Hjerding.

Mange vardensere var stadig interesseret i skibsfarten. Købmand Jørgen Tranberg ejede således 2/3 af galeasen »De 3 Brødre« på 17 læster, mens skipperen Thyge Sørensen, Sønderho, havde den sidste tredjedel. Den var 1793 destineret til Ostende. Desuden havde Varde-købmænd pakhuse liggende tæt ud til stranden, høje stormfloder som i 1825 kunne ødelægge dem. Også jydepotter oplagredes her.¹²⁶

Under Englandskrigen gik det hårdt ud over vestjydernes flåde, der skulle sejles korn til det sultende Norge og Færøerne, men det kostede dyrt, langt over 200 af egnens sømænd sad i prisonen, nogle døde dér, andre fik helbredet ødelagt, og andre omkom under flugt. Navnlig Fanø led umådeligt, over 70 Fanøskibe blev opbragt. Den dristige Jens Thomsens

Jagt tørrer sejl. Den har en mast med storesejl og topsejl, har et stort lasterum og er velsejlende. Efter tegning af Eckersberg.

eventyrlige historie viser, at han 3 gange blev taget af englænderne, men at det hver gang lykkedes ham at slippe fra dem, sidste gang endog med skib og ladning, men de to skibe mistede han. Da han dengang boede i Janderup og efter krigen i Varde, har hans skibe været hjemmehørende i Hjerting, og de er sikkert ikke de eneste derfra, som gik tabt.¹²⁷

Hjertingskipperne havde længe drevet handel, ikke blot fra skuderne i fremmed havn, men hjemme i Hjerting, og flere af dem var rigtige købmænd. Efter krigen fik nogle bevilling til handel med tømmer og bygningsartikler. Men Var-

de var vred. Købmændene dér hævnede sig ved at undlade at benytte Hjertingskibene. I 1835 ejede de Varde-købmænd selv 3 skibe, og »resten fragtes fra Fanø«, hedder det. Omkring 80 fartøjer anløb årlig Pramstedet.

Skønt det egentlig var planlagt, at denne skildring skulle slutte med englandskrigen, vil vi dog lige høre, hvad C. Dalgas skriver om Hjerting i 1830, da krigens og statsbankerottens ulykker var ved at være overvundne:

»Hjerting er en livlig lille Bye og det vigtigste Ladested i Ribe Amt. Korn udskibes især herfra. Beskyttet af Fanø og Lange Liebjerg (Langli) afgiver Reden en til alle Tider sikker Ankerplads, saa at Lodsning sielden forhindres. De fleste Beboere ere Søfolk, og Byen har mange Skibe. Vardenserne have her Pakhuse, ligesom overhoved de fleste Udskibninger skee herfra. Selv har Hjerting ikke Kjøbstædrettighed, men nylig har dog en Kjøbmand fra Varde, ligesom en Gjæstgiver i Byen selv, faaet Tilladelse at handle med saadanne Varer, som hører til Bondens første Fornødenheder, og det feiler neppe at andre afbenytte Tilladelsen, i det mindste har det før været Tilfældet. Hjerting fortjente at hæves til en Kjøbstad. Den vilde snart oplblomstre.«

Ribe søfart i 1500 tallet

Om Ribes storhedstid som handels- og søfartsby er der fortalt i årbogen for 1974. Den tid, da byen trak størsteparten af Danmarks handel med Vesteuropa gennem sig hørte middelalderen til. Andre købstæder gjorde sig efterhånden mere og mere gældende. Men endnu 1500-tallet ud havde Ribe stor søfart. Herom skal der endnu fortælles nogle træk.

Den gamle intime forbindelse med *Stade* vedvarede. Undertiden kunne statsindgreb virke generende under urolige tider eller misvækst, da det gjaldt for regeringen at sikre landets eget behov. 1527 havde rådmand Chr. Andersen lejet en skipper fra *Stade*, Henrik Køker, til at sejle en ladning korn derned. Man havde fået 12 læster inladedet og ventede efter

resten, da der kom et kongebrev om, at korn og fetalje ikke måtte udføres. Andersen sagde da til Køker: »Skynd Jer ad havet til med det, I har!« Tabet ved ikke at have fuld fragt ville han godtgøre ham. Køker ville ikke, men bad en anden stademand, som også havde korn i Henriks skib, om at skaffe en kgl. tilladelse, så skibet måtte sejle med kornet. Men før der kom svar, kom vinteren, og skibet blev beskadiget af is. Det blev til en retssag. Rådet i Ribe dømte, at Chr. Andersen skulle betale den halve fragt, og Køker skulle »lide sin egen skade.«¹²⁹

Og man plejede de gamle fjernere forbindelser *nord om Skagen*. 1536 fik Ribe-borgere søbreve til Danzig - Reffuel (Reval). 1563 fik Ribe sammen med Østkystbyerne ordre til at stryge sejl for Nyborg og fremvise deres søbreve og certifikater. 1593 »blev«, dvs. døde, skipper Hans Hansen under Königsberg. Øresundsregnskaberne viser, at der endnu gik Ribeskibe gennem Sundet. 1559 var Ribe blandt de stæder, regeringen indbød til at sende repræsentanter til en herredag, der skulle drøfte, »hvad besværing de lide på deres handel med de vendiske stæder både hjemme og i de vendiske byer.« - Købmand, borgmester Hans Friis havde fået en uheldig skipper. Han skrev herom: »1636 om St. Mickelsdag tider bleff denne Skib for Helsingør, som er den anden Skib hand haffuer forsømmeligvis tilsadt for mig dog bleff der nogit biergit af Redskaben oc noget aff Fisken, som Skiper Nickkels skal suare mig til min part.«¹³⁰ Tørfisken var længe en af Ribes vigtige handelsvarer. - For øvrigt foretrak mange, når der skulle sendes varer til København, at sende dem landværts til Kolding eller Haderslev og derfra få dem sejlet til København. Til Kolding sejlede også Ribes orlogsskib, da det i 1560-erne hentede 41 læster rug, pryssing (øl), mel og vognskud (vogntømmer) vist i Danzig, ja riberne betalte i 1562 halvdelen af Kolding skibbro. Senere gik man dog ofte nord om Skagen, når man f.eks. hentede rug fra Danzig.

Forbindelsen med *Norge* blev også plejet. Navnlige fra

Ø. Risør fik egnen megen tømmer. 1583 giver kongen borge-
ren Niels Pedersen lov til at sejle til Holland og dér sælge en
skibsladning egetømmer, han havde indladet i Norge, men
havde liggende ved Ribe, da eksport af eg var forbudt. Der
var jævnlig besvær med egetræet. 1642 skrev kongen til lens-
manden, at skipperne Søfren Pedersen, kaldet Søfren Præst,
der førte en krejert, samt Jens Jürgensen med sin krejert, Jens
Mikkelsen på Rømø, der førte et skib på »to slette stænger«,
og S. Jensen, Ribe, der havde et skib med mærs, havde ind-
ladet egetømmer i Norge og forpligtet sig til at føre det til
kongens riger og lande, alligevel havde ført det udenlands,
hvorfor deres skibe var priskendt. Men skipperne var draget
bort, utvivlsomt til deres hjem. Han skulle derfor opsøge
dem og sende dem til København. Måske var det ene Ribe-
skib Laurids Baggenses og medreders skib. Deres skib var i alt
fald blevet anholdt af samme grund som de nævnte. Rederne
påstod, de ikke vidste noget om ulovligheden, og det ganske
stred mod kontrakten med skipperen. De begærede derfor at
få skibet frigivet. Det bevilgede kongen, men beordrede
lensmanden til at tiltale både skipperen og købmanden,¹³¹
så den gode Baggesen har næppe været ganske uskyldig.

Man sejlede stadig til *England*. Men et togt 1561, da Frans
Olufsen, Iver Clausen og Troels Frandsen sejlede derover,
slap de ikke godt fra. De kom i proces med deres købmænd
om 2400 dl. Processen blev langvarig, og imens lejede de sig
ind hos Johan Hubbert i London. Frans og Iver indgik forlig
med købmændene, men det ville Troels ikke være med til.
Deres kontanter slap op, og de to rejste til skibet for at skaffe
penge ved at sælge en part af det og hvad der i øvrigt var. Da
Troels ikke betalte for kost og tæring, kastede Hubbert ham i
gældsængsel, hvor han sad 11 uger, til en anden Ribeskip-
per, Per Hvid, kom og løste ham ud for 21 £ 11 sh. 8 d. Da de
kom tilbage til Ribe, blev der proces mellem englandsfarerne
indbyrdes med en mængde krav og beskyldninger, hvorom
dommerne sagde, at »sagens leilighed, som siuntes for oss

tiuffuelactig,« hvorfor de afsagde en foreløbig dom, der bl.a. pålagde Iver at betale Troels Frandsen 1/3 af de udlagde engelske penge, samt fremlægge yderligere beviser i sagen. - Per Hvid havde i Dundee i Skotland solgt en lod i sit skib til Jacob Kynderids dér i byen og desuden lånt 20 dl. af ham. Hjemkommen kneb det Per Hvid at udrede beløbet, ved rådstuerettens mægling blev det bestemt, at han skulle betale gælden med brædder, bundstager og brændved.

Ved samme tid ses Herman Memmend, Ribe, at have været i *Køln*. Ved hans død havde både Claus Sehested og nogle hamborgere penge tilgode hos ham. Sehested skyndte sig at gøre beslag i dødsboet, da han frygtede, »the Hamborger skulle fange besettelse på samme gods.« Memmand havde 1560 lånt 264 dl. i Hamborg af Hans Stien og pantsat ham hus, gård og gods. - En anden ribeborger havde også pant i huset og krævede det overdraget. Men dommerne fandt, at hamborgeren havde første pant, og han fik huset. - Også 1590 havde borgere i *Køln* penge tilgode i et dødsbo i Ribe.¹³²

Ganske anderledes optrådte *den hollandske ret* i en gældssag. Lensmanden Axel Wiffert havde penge tilgode hos købmand Reinholt Corneliussen i Amsterdam (antagelig for stude), men kunne ikke få ham til at betale. Lensmandens bud gik da til borgmester, råd og den øverste skult og forlangte at få manden sat i gældsfængsel. Retten forlangte, at 4 mænd skulle kautionere for Corneliussens liv og helbred og for hans kost og tæring, hvis han skulle i gældsfængsel. Budet tilbød at skaffe to, hvorefter sagen blev afvist. Buddet måtte så tage hjem med uforrettet sag. Ligeledes gik det næste gang, da skulten bad ham pakke sig ud af døren, han havde andet at bestille. 3. gang kom han med brev fra den danske konge og bad rådet om at gøre så meget som ret var over Corneliussen, men han fik kun ukvemsord.¹³³

Vi vil fremdrage endnu et eksempel til sammenligning af dansk og hollandsk retspleje, når det gjaldt udenlandske

klienter. Det må dog siges, at der er mangfoldige eksempler på fin hollandsk behandling af dødsboer, når folk fra vor egen døde i Holland. Varde-borgmesteren Claus Glyssing havde ikke alene uorden i sine offentlige regnskaber, men også i sine private. Det var i den forarmede tid efter Carl Gustav-krigene, da så mange hollændere havde formuer tilgode både hos den danske stat og adskillige af dens borgere. Glyssing skyldte købmand Abraham Velthuys i Amsterdam 1336 gyl- den, som han endnu efter 5-6 års forløb ikke havde betalt. Velthuys tog da til Varde og fik dom over borgmesteren. Denne havde tilbudt udlæg i gård og fast ejendom, men hol- lænderen ville have rede penge og satte borgmesteren i gælds fængsel under bevogtning af 3 ryttere og så strengt, at han ikke fik lov til at komme med til sin datters begravelse. Dommen appelleredes til landsting og højesteret, og hollæn- deren fik medhold alle steder. Lensmanden fik kongebrev om at tilfredsstille Velthuys, hvorpå bo og gods blev solgt. Det lykkedes Glyssing at forsvinde.¹³⁴

At Ribe havde bevaret sin gamle anseelse som handelsby, ses også deraf, at kongehuset stadig havde forbindelse med købmændene her. 1554 skulle borgeren Niels Lassen købe specieri i Antwerpen til Kristian III for 800 dl. - 1557 kom der 166 td. cementkalk og 18.000 små mursten fra Holland. Det må være en kongelig bestilling, for kongen befaler, at det ankomne skal sendes til Kolding og atter indlades i skib og føres til København. 1559 giver han Ribe tolder ordre til at købe 15 td. Hamborgerøl. Det skulle fra Ribe køres til År- hus, slog rustvognene ikke til, skulle der lejes vogne hos bor- gerne i byen. Året efter skulle tolderen købe 4 læster godt Hamborgerøl, som lensmanden skulle lade køre til Haders- lev, hvorfra det med skude skulle føres til Assens. 1561 kom kongen med følge til Ribe. I den anledning skulle der købes vin af Adolf Broweyler fra Køln, som havde vin liggende i byen. Der skulle købes så meget, at det kunne betales med tolden af hele det kølnske parti.¹³⁵

Andre skippere optrådte som *agenter* eller formidlere. 1559 lå Frans Olufsen med sit og Hans Tygesens skib i »Middelbore i Seeland« (Middelburg på Walcheren i Holland), hvorfra han fik en »franzose«, Christopher Enspegte, med noget fransk vin med til Ribe. Her opsøgte Frans Jens Klyne og spurgte, om han ville købe vin, og derefter kom Enspegte selv og falbød varen; skønt Klyne sagde; det var »ikke hans gandinge,« købte han dog et fad »af thet fransze wien paa hugborne første oc herris kong. matz. aff Franckrigs død.« - Tænk, at man drak gravøl i Ribe over kong Henrik II's ulykkelige død d. 10. juli 1559! Det skæbnsvangre uheld midt under en strålende turneringsfest, hvor splinter af en brækket lanse trængte gennem øjet og voldte kongens død, må virkelig have været samtaleemne i Ribe. - Også Hans Tygesen havde købt noget af vinen og givet »franzosen« slutseddell derpå, men da han smagte vinen, »befild tetd hannom icke«, og så gik handelen tilbage.¹³⁶

Under *syvårskrigen* kom der selvsagt restriktioner. Det blev forbudt at sejle varer vestfra gennem Øresund. Ribe fik udtrykkelig lov til at fortsætte sin hollandske sejlads. I 1565 måtte byen levere 8 skibsbyggere, 2 skippere og 100 båds-mænd til krigsflåden, 1566 6 skibsbyggere og 40 mand til flåden samt 60 med våben. 1567 2 skippere, 2 styrmænd, 2 tømmermænd og 40 båds-mænd, de sidste krigsår tilsvarende. Selv om en del af de forlangte folk blev taget fra fiskerlejerne, var det hårdt for byens søfart og for dens økonomi. Desuden måtte den stille 46 landsknægte, af hvilke ingen kom tilbage, da de gik ned sammen med en stor del af flåden i det store skibbrud ved Gulland 1566¹³⁷ »da flere tusinde måtte drukne, for at én kunne ligge tør« (adelsmanden Kristoffer Mogensen, begravet i Visby).

Også dengang var der *spionfrygt*, vel navnlig i en så international by som Ribe. Derfor skrev kongen til borgmestre og råd, at de fremmede, som ingen kender, og som måske er udsendt som spejdere og forrædere af fjenden såvel som

mordbrændere og skalke, der løber omkring og gør skade, gør det nødvendigt at forlange besked af alle fremmede om deres hjemsted og bestilling, om deres pas, og om hvorfra de kommer og hvorhen de vil, og findes de mistænkelige, må de holdes i forvaring, til det er klart, »om de farer med ret.« - Ved fredsslutningen skulle skotske og tyske lejetropper sendes bort fra Ribe, men havet var ikke »sejlbart,« skriver Hege-lund, det vil vist sige, at skipperne ikke turde sejle ud for storm og is i vintertiden, da al sejlads sædvanligvis hvilede. Man måtte da indrette en vinterlejr til soldaterne, og i januar 1571 kom rentemesteren for sammen med lensmanden at ud-betale sold og få soldaterne sendt bort. - Gentagende måtte byen levere sømænd, f.eks. 1606 kom 47 båds mænd til Ribe, deriblandt 18 ribere, de skulle føre et nyt stort orlogsskib fra Itzehoe. Under Kalmarkrigen kom et skib med 130 soldater, hentet i Tyskland, dagen efter rejste de til Kolding. Derpå udtoges der folk i Ribe til orlogsskibene.¹³⁸

Senere klagede Ribe og Varde over, at mange *udenland-ske købmænd og skipper* kom ind for deres byer, brugte byernes strømme, men handlede uden om byerne og købte stude og andet af bønderne mod de to byers privilegier. Kon-gen befalede da lensmanden at forbyde disse fremmede skip-pere dette og erindre bønderne om, at de ikke måtte sælge til andre end adel og borgere. Overtræderne skulle fratages va-erne, de handlede med, og desuden tiltales.

Ribe og Holland

»Til Nørsom Næderland du og med Hast kand fare
Med Velbeladde Skib af Korn og feede Vaare,
Huor fra du hiem igien de Vaare føre Kand,
som Kiøbmands ganding er her i Vort Danske Land.

...

Strax breeden Iise-Broe Ved Vaarens Haand opbrydis
Og alting fanger an til Lands og Vands at frydis
De Hollands Skibe her i Stoor Mangfoldighed
Ankommer, som en skov de seeis på Riber-ræd.
Cithroner, Pommerandtz, Kastaner kand mand kiøbe
Da for en billig priis, huer Pøker-Dreng mon løbe
At selge grønne Ost, Valnødder, andet meer,
Smaa Drengte spiller da med Kaaber-Døyter her.
Da seeis i Flokketal de butte Hollands Maeter
Paa Riber gade gaa, som med hinanden Praeter
De giver nøye acht, om Vinden er Contrar
Vil dend kun føye Lidt, strax skibis allegar.
Det er da Lyst at see de feede Øxen iagis
Af foore-Stalden ud i Skiberom at tagis
En part da møder til, mens andre gjør dem fast
Og nogle hidtzer dem i Skibene med Hast.«*)

Sådan skrev Mads Pedersen Rostoch, der blev født i Ribe 1655, om sin fødebys sejlads på Holland.¹⁴⁰ Selv om skildringen gælder hans barndoms- og ungdomstid, er den fuldt ud gældende for tidligere tider, dog tilhørte en større del af masteskoven i ældre tid Ribes egne skippere og købmænd.

Til Nederland gik byens livligste sejlads. Det kunne endda gå for livligt til dernede. 1556 sad en flok ribere i Enkhuizen og drak. En mere besindig skipper, Hans Clausen, har nok ment, at man burde holde op, for Peder Jensen kastede 1 daler på bordet og sagde: »Gud give den bliver pegskurredt (sort af skurv), der går bort, før den er opdrukket.« Da tog Hans Clausen daleren og sagde, at nu ville han gå til skibs med så mange, der ville følge ham, og når de kom til Am-

*) Ganding = yndest. Pøker = Pøker, skibsdreng. Døyter = lille hollandsk mønt, »en døjt«. Maeter = skibsfolk. Contrar = kontrær, modvind. Hidtzer = hejser.

sterdam, ville de alle takke ham derfor, men Per Jensen svarede: »Jeg tror ikke I vil tage (penge) fra mig!« Clausen kastede da daleren fra sig. Straks derpå ragede Per i slagsmål med riberen Jakob Frandsen og bibragte ham et så alvorligt sår i ryggen, at han deraf fik »men og mensel.« Et syn længe efter vurderede denne invaliditet til 100 mark danske. En bådsmand vidnede, at han vidste intet om slagsmålet, »førend købmændene kom inden skybs borde.¹⁴¹ Skipperne har altså haft købmænd med derned eller selv været købmænd.

Biskop Hegelunds almanakoptegnelser giver en række oplysninger om sejladsen på Holland. Han købte selv varer dernede ved skipperne eller købmænd. 1593 bl.a. 1 ris papir, specierier, kam, lak, oblat, kauring, regnskabsbog, timeglas og blank messing til dopper. Han solgte 3 læster rug til Bremen og to heste til en franskmænd. I mange år noterede han øksneskibes afgang (se Årb. 1974 s. 399 f). Disse øksensflåders ekspedition var højdepunkter i byens liv og søfart, og det var spændende, hvis der kom storm som 1607, da Hegelund noterer, at de første øksne udskibedes 24. marts, men »skærtorsdag kom en forfærdelig storm og skadelig for de arme øksenskibe.« Under sådanne forhold kunne foderet slippe op. Dette var nok ikke blot æg, som etatsråd Tang påstod. En hollandsk skipper, Jurion Bruger, der 1680 hentede stude, havde så dårligt et fartøj, at det forsinkedes af haveri, så der var ikke foder til studene i 3 døgn. Dyrene blev i reglen hentet ad flere gange. 1609 afløb øksenskibene fra Hvidding Nak og reden 28. marts. 16. april kom der 7 øksenskibe fra Holland. 19. april måtte studene »opskibes igen med stor møje og besværighed«, den 24. var alle afrejst, 18 skibe fra Nakke og 5 fra reden. 1611 udgik på første tur 20 skibe, og 17 dage senere tog de af sted 2. gang. 1612 løb et Rømo skib på en sande med to Ribekøbmænds stude. Et år kom 4 hollandske skibe allerede 28. feb., men normalt tog farten sin begyndelse i marts.

Under kejserkrigen skulle 5 hollandske skippere fra Campen, 2 fra Amsterdam, 1 fra Hoorn, 1 fra Harlingen og 1 fra Sluis hente øksne. Kristian IV havde imidlertid fragtet dem til at sejle krigsfolk fra Elben til Weseren. For at skipperne ikke skulle miste fragten med de Ribe stude, forbød kongen al udførsel af stude, før hollænderne kom tilbage fra Weseren. I september fik byen befaling til at skaffe et skib til greven af Montgomerys folk, 40-50 mand, som skulle sejles til Glückstadt. Greven selv med sin hovedstyrke lå indesluttet af fjenden i Rensborg. De 40 mand nåede næppe hertil, da byen blev besat ved denne tid. Også under den næste krig skulle der udskibes krigsfolk, 400 mand, over Ribe, hvortil byen skulle stille en del. Lensmanden skulle skaffe en skude til nogle heste, der skulle sejles til Hadeln (land ved Elben). Selv under denne krig, hvor Ribe gentagende var besat, blev der udskibet øksne. Det ses deraf, at borgmesteren i Ålborg, der havde leveret havre til kongen, skulle have betalingen (324½ rd.) af den told, han skulle give for sine udskibede øksne i Ribe.¹⁴³

Der omsattes store penge, når jyderne var i Holland, stude, fedevare, korn, uld, skind, og hvad mere man ellers havde at sælge, gav mønt i pengekisten, men ofte købtes der købmands- og bygningsartikler for endnu større beløb. Også de rejsendes mellemregninger med hinanden blev ofte ordnet dernede, så opholdet næsten var som det hjemlige snapsing. Her traf mange danske sammen, og mange boede fast dernede. 1663 var de danske familier i Amsterdam så talrige, at de stiftede en frimenighed med en egen dansk præst. 1648 var en flok fra Vester herred samlet i Amsterdam. Her tog Chr. Pedersen fra Hesselmed, hvor han i alt fald senere var forvalter, sit skrin frem og udbetalte for sin far, Peder Christensen, Billumgård, 20 dl. til Niels Pedersen i Frøtoft (Fredtoft). Herredsfoged Chr. Madsen, Lundtarp (Søndertarp), må også have været i Amsterdam og pådraget sig en gæld på 60

dl. til Johan Corneliussen, men under Carl Gustavkrigene forarmedes herredsfogen i den grad, at kreditorerne ved hans død kun fik 1/3 af deres tilgodehavender.¹⁴⁴ Endnu i 1700-tallet var der så mange ribere boende dernede, at et ripensisk broderpar fandt sig danskfødte hustruer i kredsen. 1704 viedes nemlig i Amsterdam Pieter Jansz Bil fra Ribe til Dorthea Roelofs fra Thisted og broderen Jan Jansz Bil til Anna Jansz fra Ribe. Der flyder ikke så lidt vestjysk blod i hollændernes årer.

Og forbindelsen var hyppig. Herom vidner bispesønnen Johan Monrad, der kom til Ribe 1643 som 5-års dreng og var dér i 7 år. Han siger selv, det var hans lykkeligste tid. Han fortæller: »Naar mine s. foreldre war af bye, och alle de fornemmeste folch af byen skichede oss saa mange delicatesser och kom (och) besøgte mig, hafde alltijd saa een kurf fuld aff gott med sig till at forære mig, som jeg kalldede dett, som war af alle slags sucher confiturer och andett, som de faar der fra Holland, efftersom de seigler der daglig paa.« - Ikke sært, at Holland stod for det unge Ribe som et lokkende slaraffenland!

Også alvoren i denne forbindelse fik søfarten at føle. Godt egetræ stod højt i kurs i Nederlandene. Det kunne nok friste de Ribe-skipperere til at overtræde forbuddet mod udførsel af norsk egetræ, og nordmændene ville gerne sælge, i reglen gik det vel godt, men bestemt ikke altid. 1642 lå ikke mindre end 5 Ribeskibe oplagt i København af den grund, og mindst et af dem, som borgmester Hans Friis havde part i, blev til-dømt kongen.

Det var især Amsterdam, Ribe drev handel med. Man nøjedes ofte med at tage til Enkhuizen, der fungerede som en udhavn for Amsterdam. Stærk var også forbindelsen med Makkum, hvorfra man fik kalk, tagsten og havesager. Selv hamp kunne man hente i Holland, ellers var det humle, glas, krydderier og kolonialvarer i det hele taget, som var »hol-landske varer.«¹⁴⁵

Ribe under trængsler og tilbagegang

Endnu i 1500-tallet var Ribe Danmarks næststørste by. Stude, korn og tørfisk og meget mere udskibedes stadig, og klæde, salt, vin m.m. indførtes, også norsk tømmer var vigtig. Men sidst i århundredet startede en række ulykker over staden. Selv om byen 1580 ramtes af en storbrand, var det først senere tilbagegangen i søfarten mærkedes. I 1600-tallet kom nemlig svenskekrige, pest, stormfloder, yderligere smuglerier, den ny enevældes favorisering af København og dens umættelige skatter, vedvarende søøverier, der sammen hærgede så frygteligt, at folketallet faldt katastrofalt, fra 4000-5000 ved år 1500 til ca. 2000 ved år 1700. 1672 svarede 458 borgere skat, 60 år senere kun 278, og velstanden sank endnu voldsommere. Det viser »skatteskillingen«, grundlaget for skatteansættelsen. 1656, før Carl Gustavkrigen, var den 263 mark, 1704 kun 15 mark! Huse forsvandt, uden nye rejstes, i visse bydele blev gader og stræder til veje, hustomter til haver og grønninger. Imens erobrede Hjerding, Ho, Sønderho og Nordby skibsfarten p.gr. af deres bedre havneforhold.

Alt dette stod i en gensidigvirkning med byens søfart. Vigtige sejlreuder sandede til, Hvidding Nakke blev forbudt som havn 1689, og stude søgtes udskibet fra Hjerding. - Dog levede Ribe, og dens kulturliv bevarede med rette sit ry.

Vi må se på, hvordan det gik Ribes søfart. Med Hamborg stod Ribe i livligere forbindelse end med nogen dansk by, når undtages den hertugelige by Tønning, som lige var blevet købstad og var i rask fremgang.

Det fremgår af en fortegnelse over udgående skibe af Hamborgs havn 1625. Dette år gik Kristian IV ganske vist ind i Trediveårskrigen, men først det næste år mærkedes krigen for alvor herhjemme. Til nedennævnte pladser afgik følgende antal skibe:¹⁴⁶

Tønning	37	Rømø	12
Ejdersted	2	Ribe	36
Husum	29	Varde	8
Nordstrand	1	Ringkøbing	7
Amrum	3	Ålborg	5
Føhr	7	Kolding	5
Tønder	6	Sjælland	22
Sild	5		

Man må dog regne med, at de fleste skibe, der gik nord om Skagen, har været større end de fleste, der tog til havnene ved Vestkysten.

Endnu 1643 rådede Ribe over 14 skibe på 78 læster, de største på 20 og 12 læster, et på 6, et på 5, tre på 4 og seks på 3. Rømø, som Ribe benyttede til vinterhavn og også jævnlig om sommeren, idet mindre både transporterede varerne frem og tilbage mellem øen og byen. Rømø havde endnu flere og større skibe, nemlig 15 på over 12 læster, to nåede endog 45, desuden var der 30 skibe med 529 læster. I alle disse var riberne interesserede, idet de drev rederiforretningen med dem.¹⁴⁷ De store skibe tog om sommeren til Norge eller Holland og sejlede befragtet derfra, de små gik i den sædvanlige fart til Hamborg, Holland og Ditmarsken. Hvis Ribe virkelig har behersket disse 65 skibe på 1085 læster, har byen endnu dengang drevet landets største skibsfartsvirksomhed uden for København, men det har ikke helt været tilfældet, de skibe, der sejlede for Norge og Holland, har næppe sejlet med Ribe handelsvarer, højest har borgerne haft anpart i disse skibe. Under Torstenssonskrigen brændte svenskerne 14 af byens skibe, som lå ved Rømø. Og man led stadig af sørøveres op kaperes plyndringer, således købmand Peder Olufsen Roed, senere borgmester, og nogle medborgere. Han skriver selv, at han »nu i denne sidste krigsvesen for fjendennis frycht och fare skyld forsende mine regnskabsbøger i en beslagen skrin indpackede herfraa och til Norge met Jens

Mickelsens skib af Røme, och på reisen er samme skib af tvende Dynkirker, ved nafn Hendrich Ottesen och capitain Leen under Baubierg plyndret den 8. octobris anno 1627 och iblant andet min medborgers gods borttagen samme skrin met forskrefne bøger«. Med stor bekostning prøvede Roed at få det røvede tilbage. Ved brev fra kongen til infantinden i Bryssel fik medborgerne deres, men Roed erfarede intet om sine bøger, og endnu 5 år senere ansøgte han kongen om en ny skrivelse. Han anslog da sin skade til 5000 dl.¹⁴⁸

Endnu købte riberne stude omkring på herregårdene og fik dem fedet hos bønderne. Fra 1639 måtte de indrette sig efter, at danske borgere kun måtte stalde på eget foder eller på kongens og adelens ladegårde. Både hollandske og danske skibe sejlede med stude, men efter 1660 kom her næsten kun hollandske skibe, og studene opkøbtes mest af hollænderne selv, hvad de for øvrigt havde begyndt med før krigen. Ribekøbmænd ejede ikke længere skibe, kun skibsparter. Fra kystens og øernes havne strømmede stadig fartøjer til Ribe, i 1605 kom 29 fra Sønderho, 26 fra Nordby, 20 fra Sønderside 19 fra Rømø, 11 fra Sild, 3 fra Manø og 6 fra andre steder, foruden 56 med frisersalt og nogle husum'ere med pottes. Det var især ved markedstide, de kom. Til St. Hansmarkedet 1640 kom 57 fartøjer, heriblandt 2 smakker og 2 både fra Rømø, 3 både fra Manø, 15 fra Sønderho, 8 fra Fanø, 1 skude og 3 både fra Sønderside, 1 fra Hjerting og 3 fra Oksby. 1638 kom 100 skibe på Nakken, næsten alle hollandske, og 20 på reden. Desuden sejlede 5 Ribeskibe. En del mindre skibe kunne gå op ad åen til Ribe, nemlig 4 smakker, 42 skuder, 12 kåge og 8 både.

Skibbroen var meget længere end nu. Den strakte sig helt ud for slottets »vold og dam.« Fra hver bred stak her en smal løbebro ud, mellem hvis ender en bom, et mastetræ med hængsler og lås, hver aften lukkede for havnen, som byens porte hver aften lukkedes for trafikken til lands. Broen skulle holdes i stand med pæle og bolværk, og desuden måtte der

ofres penge på at opmudre grunde i åen og sætte rishoveder. Med Carl Gustavkrigene opgav man arbejdet. Til at vedligeholde søtønder og kabler måtte skipperne betale afgifter, men da der kom færre skibe, blev der næppe penge nok til at betale vedligeholdelsen. 1774 var åen så tilstoppet, at både kun kunne slippe over, når der var vand nok, og man kunne vente eller sidde fast i dagevis. Ved år 1700 ramtes riberne af mange fallitter i Holland, lidt senere under krigen blev tilgodehavender dernede bundet. 1709 omkom to af byens største købmænd, O. M. Frisch og Christian Jensen, på en rejse til Holland med eget og andres gods.

Byen selv følte tilbagegangen. Malende skriver Terpager herom 1702, at »byen i sin tid regnedes for en meget blomstrende handelsplads, den anseligste i hele Jylland, hvortil storkøbmænd fra Flandern, England, Frankrig og andre lande indførte deres varer i stor masse . . . og ligesom udlændinge ere komne til os for at drive handel, således have også vore egne folk besøgt udlændinge og gøre det den dag i dag, idet de rejste til Norge, England, Frankrig, Flandern, Holland, Groningen, Oldenburg, Bremen, Hamborg og andre steder. Det er havnens og søfartens fordel, som man må tilskrive hint rigelige forretningsliv og købmandskab, og det er den, som har fået borgerne til at lægge sig efter søfart og udmærke sig deri, og det i så talrig mængde, at det i sin tid mest fremragende af borgernes laug var skipperlauget, som nu helt hører fortiden til.«

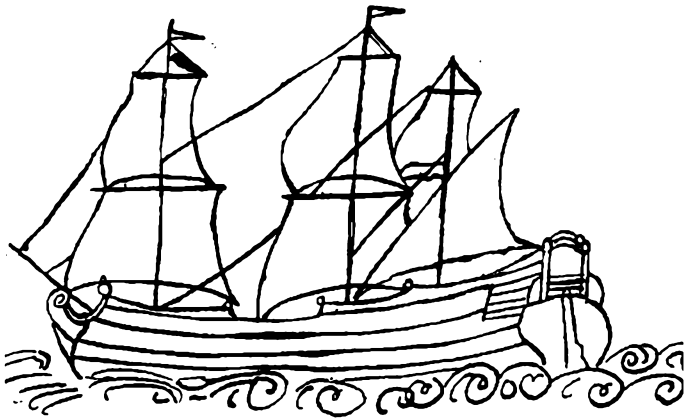
1697 oplyser magistraten, »at hverken skipperne eller skibe mere ere her hjemmehørende.« Alligevel fandt skipperne fra »andre havne« det fordelagtigt, når de kom til Norge, at udgive sig for ribere, skønt de forlængst var rejst fra byen.

Den store nordiske krig tillod heller ikke søhandel i større stil, og øksenskuder kom der kun få af. Ribe by havde kun én skipper, Hans Mandø, der ejede et skib på 11 læster. Der var endnu nogle fartøjer på Rømø, men ellers var det skibe fra Hjerting og Ho, der kom her. Hollandske skipper så

man nu ikke »prate« på Ribes gader. Egnens skuder kunne nemt klare den ringe omsætning, dog eksporterede Niels Knudsen 1704 106 stude samt 2 pakker vadmél, 71 td. honning og 130 td. rug til Amsterdam, og J. L. Baggesens enke 88 stk. kvæg, 20 td. honning og 9 sække vadmél, men med skippere fra Rømø. Endnu 4 øksneskibe afgik dette år. Fra Fanø og Mandø sejlede beboerne deres fisk m.m. til »Holsten« og tog andre varer med tilbage uden om told og konsumtion.

1731 havde byen stadig kun én skipper, Søren Hansen Mandøe, hvis 11 læsters smakke var bygget i Stavern i Vestfrisland 1726. Dog sejlede også Jes Jessen en tur til Galmsbøl efter 12 td. »små salt« (frisersalt) til Johanne, sal. Anders Farups i Ribe, båden var på $\frac{1}{2}$ læster og antagelig en fiskerbåd. Fra Rømø kom kun Hans Alheit med sit 8 læsters fartøj, fra Sønderho og Nordby kom kun småbåde, men til gengæld kom der mange, 18 på 1 og 44 på $\frac{1}{2}$ læster, de var bygget på øen. Som de øvrige var mange af dem gengangere, de var næsten alle fiskerbåde og kom med tørfisk, hver i reglen med 1500-8000 skuller samt nogle torsk eller »hundetunger«, eller indtil 500 hvilling. I november kom 6 fra Fanø, hver med 7 td. saltet hvilling eller et par td. eller fjerdingen saltet torsk. I alt godt 40 både er i toldregnskabet opført som udgående, antagelig har disse fiskere blot været i Ribe for at blive fortoldet, mens målet har været Hamborg.

I øvrigt kom fra Ø. Risør i Norge en smakke fra Hjertering på 12 læster, ført af Jens Jepsen, han kom med tømmer, stangjern, kakkellovne og 3 favne birkeved. Andre hjertinger var Jes Iversen med en smakke, 11 læster, H. Hansen 10, P. A. Risbøl 8, og Mads Andersen med sin snekke på 5 læster, fra Ho kom J. Nielsen med en smakke på 6 og H. Lassen med en på $4\frac{1}{2}$ læster. De sejlede begge magasinkorn til Glückstadt. Endelig kom Mat. Torkelsen, Ø, Risør, med sin krejert med tømmer. Men her kom slet ingen hollændere efter stude, og kun Hans Hansen sejlede 36 stude til Amster-

Kregjert, bygget 1696. Efter Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg. Årbog 1959.

dam for Ribekøbmanden Terman Mortensen, der for øvrigt havde 10 td. honning og 1 skpd. voks med i samme skib. Kun 36 øksne til havs var lidt i sammenligning med de 3.096, der samme år blev drevet bort til lands. Selv de hollandske købmænd, der havde købt de 1669, sendte dem bort til lands, ligeledes Jac. Lange fra Bremen stift, der havde købt 82. N. C. Bjerrum, Ribe, uddrev 16 heste. I landsbyerne nærmest Ribe var der flere studehandlere, således J. Termanen i Mejlby med 40 stude og 53 heste. Desuden udføres af »Frihedsområdet« i Frøs og Kalvslund herreder til markeder i Flensborg og Kliplev 683 stude, 69 køer, 79 kvier, 31 heste, 21 hopper og 59 plage. De slap med en lavere told.

Af indgåede poster har tolden 191 ekspeditioner. Kun de 24 var skibe. Ladningerne pr. vogn var ikke store, halvdelen var i reglen på 1-1½ skpd. hør (så mængden, 160-240 kg, må nok have udgjort et godt læs). Næsten al hør kom fra Flensborg, 35 borgere fra denne by kom med hør til septembermarkedet. Der var enkelte købmænd både fra Viborg, Fredericia, Varde o. fl. st., som fik varer fortoldet, de fleste var selvfølgelig ribere. Byens to driftigste købmænd C. F.

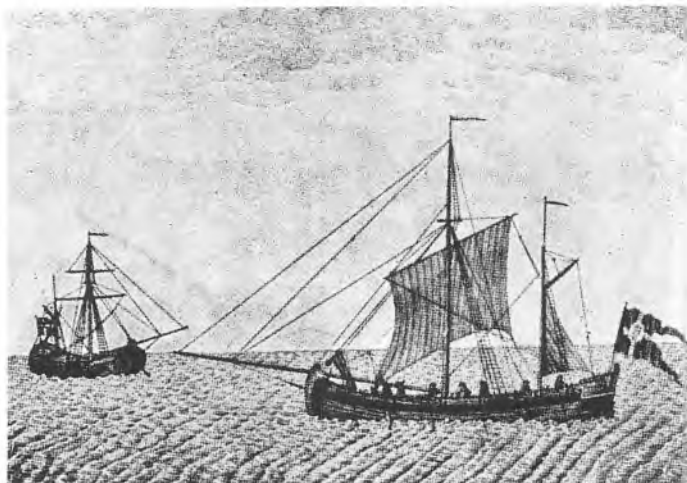
Eenholm og A. H. Mahler indførte mest. Eenholm fik følgende med skipper J. Iversen, Hjerding, fra Amsterdam: 64 pd. kandis, 80 pd. hvidt topsukker, 100 pd. rosiner, 50 pd. korender, 100 pd. figen, 25 pd. risengryn, 25 pd. perlegryn, 100 pd. annis, 15 pd. gummi, 25 pd. lion, 26 pd. »elias«, 10 pd. peber, 1/4 skp. smack, 25 pd. blausel, 100 pd. krap, 1/2 skp. victril, 15 pd. hagl, 4 pd. spanskgrøn, 2 pd. cinnober, 5 pd. pimpsten, 100 pd. bleghvidt, 1 1/2 pd. kamfer, 6000 kramsøm, 1 td. kridt, 2 ankre lispundsolie (lisbonolie, bomolie), 1 anker linolie, 300 citroner, 6 ris hvidt papir, 10 ris gråt do, 12 slibesten, 100 valnødder, gamle udbrændte tobakspiber for 8 rd., væverør for 4 rd., farverier for 5 rd., »veu« for 2 rd., terpentinelie 1 rd., 1 1/2 anker vineddike, 3 ankre fransk vin, 1 1/2 anker fransk brændevin, 1 læst spansk salt, 2 1/2 læst fransk salt, 1000 tagsten.

Mahler fik en lignende sending. I nov. fik han søværts fra København til Haderslev og derfra til lands »2 kurve med stentøj fra Kgl. porcelænsfabrik.« Netop 1731 gøres det første forsøg på at oprette fabrikken, men da det menes, at forsøget mislykkedes, må varen, der jo også benævnes stentøj, nok være fra fajancefabrikken i Store Kongensgade, der for øvrigt også havde porcelæn i sit navn, »Delf's Porcelins- eller Hollandsch Steentøjs Fabrique.« Da denne fabrik fik starttilladelse 1722, kan det godt siges, at hr. Mahler og hans kunder har været med på noderne.

Af udgående var der, foruden heste- og kvægudførselen, 127 ekspeditioner, heriblandt 60 skibe. At der er adskilligt flere ud- end indgående skibe, skyldes antagelig de førnævnte fiskerbåde. - Året før havde skipper Mandø villet afrejse til Altona 17. okt., men kontravind gjorde, at han måtte lægge smakken i vinterleje med 70 td. rug og 2 skpd. røget flæsk og betale 88 sk. i vinterleje penge, nu fyldte han skibet op med 60 td. rug for sig selv og 232 td. magasinkorn for amtsforvalter Bruun.¹⁴⁹

Det var en ringe tid for Ribes egen skibsfart. Men i 1740-

Hukkerten med flad bund og 2 master. Tilbage i billedet ses den forfra. Handels- og Søfartsmuseet, Kronborg. Årbog 1946.

erne går det atter opad. Der viste sig et skib på 31 læster, et andet år kom et med stenkul fra Hull, og Mandø's søn Søren Hansen Mandø, afløste faderen, og i 1750-erne kom hollænderne og friserne på ny. Studen var atter blevet tiltrækkende. Over 60 fartøjer anløb nu havnen, og adskillige søgte vinterleje. 1756 blev hollænderne pludselig borte. Studehandel og -sejlads var lumsk. Det standsede dog ikke Ribes begyndende fremgang. Den energiske købmand Jens Rasmussen Rahr handlede både på Holland og Spanien. Han lod »De junge Pieter« på 35 læster gå til Lissabon efter salt og sendte senere en Hamborgergalliot til Bilbao, han fragtede en hel række både og købte selv en huggertgalease på 36 læster, der gentagne hentedede hør i Libau og gik med ladninger til Portugal og tog salt med hjem, og som nævnt (1976, s. 110 ff) tog han også del i Grønlandsfarten. Hans enke fortsatte driften.

Toldindtægter i Ribe 1731-98

	1731	1732	1735	1736	1737	1738	1739	1740	1741	1742	1792	1794	1795	1796	1798
1. Ind- og udgået	815	798	705	694	694	911	1065	885	1034	669	1494	1417	1937	1793	3253
2. Øxen og heste	7495	7913	6475	6041	6372	6271	5794	11652	19203	14195	9664	10282	8782	9307	7348
3. Konsum, 4 species	206	127	98	58	100	85	179	84	65	63	425	500	445	791	209
4. Stemplet papir			23	21	25	24	28	40	67	27	85	87	85	93	
5. Rancon	4	6	5	3	5	7	6	5	4	4					
6. Bøder, konfiskation											82	37	8	6	55

Beløbene er opgivet i rd., halve sk. og derover forhøjet til 1 rd. - Under 1 er lastpenge medregnet. De udgjorde 1798 264 rd. 1792 ses indgået told ved Sønderho at være 100 rd. af beløbet, udgået 1 rd. - 2. Tolden af heste varierede meget, 1739: 101 rd., 1740: 632, 1741: 2043, 1742: 376. - 3. De 4 specier var vin, brændevin, salt og tobak, efter 1792 opført som salt (ubetydeligt beløb), tobak, kaffebønner, humle og posten accise, kaffe- og humleafgiften. 1792 var told af salt 5 rd, af tobak 28, af kaffebønner 9 rd, af humle 382, 1794 er kaffetolden 27 rd, humleafg. 444. - 5. Rancon = afgifter til slavekassen.

Desuden er der de fleste år afgifter til Lindesnæs fyr, 1792 udgjorde de i Ribe 7 td., i Sønderho 2. 1791 betales en Øresundstold på 34 td. Fra 1792 er indtægter af vrage og strandinger ofte opført, men varierer meget, d.å. 6 rd. ved Ribe, 59 rd. ved Sønderho, 1795 7 rd., 1796 137 rd. - Der er undertiden indregnet ekstraafgifter, navnlig i 1796.

Fartøjer i Ribeområdet

1731

	Fartøjer
Ribe 1 smakke 11 l.	1
Sønderho og Fanø 18 både a 1 l., 44 a ½ l.	62
Hjerting 4 smakker fra 5 til 12 l., 1 snekke 5 l.	5
Ho 1 smakke 6 l., 1 skude 4½ l.	2
Rømø 1 smakke 8 l.	<u>1</u>
	71

1733

Ribe 1 smakke 11 l., 1 skude 2 l.	2
Sønderho og Fanø 1 båd 2 l., 1 do. 1½ l., 17 do. a 1 l., 49 do. a ½ l.	68
Hjerting 1 smakke 11 l., 1 do. 10, 1 do. 8	3
Ho 1 smakke 6 l., 1 skude 4½ l.	2
Rømø 1 smakke 11 l., 1 do. 8 l.	<u>2</u>
	77

1796

Ribe 1 pram 4 kommercel. *) 1 skib 16 kml.	2
Roborg, Tjæreborg sogn, 1 evert. 3½ kml.	1
Mandø 2 everter	2
Rømø 2 galeaser, 2 smakker	4
Ballum 1 jagt	1
Sønderho 41 everter, 13 jagter, 10 smakker, 2 snekker, 1 kuf, 2 galeaser, 1 tjalk	<u>70</u>
	80

1796 hører Nordby (Fanø) under Hjerting tolddistrikt. Sønderhøvs både er nu forlængst afløst af meget større fartøjer. Ribes 16 læsters skib går vist udelukkende i udenrigsk fart.

1772-79 sejledes der atter med stude, dog kun 7-10 skuder og ikke som i »de gode gamle dage«. Den anden sejlads tog til, så 1775 anløb 102 skibe Ribe told, mest øernes småskuder, der gik på Hamborg og Holsten.

1791 skulle byens brolægning sættes i stand, og man anvendte 2622 rd. på skibbroens bolværk og brolægning. Det

*) Siden 1672 angav man drægtigheden i kommercelåster a 5200 pd.

havde unægtelig været klogere at have brugt pengene på en oprensning af åen, der groede mere og mere til, der måtte ikke være så mange hindringer for skibene, når de skulle ind.

1795 var der mangel på rug. En dag opdagede de ribere, at en stor pram med 500 td. rug var på vej op ad åen, men da de frygtede, at kornet skulle eksporteres og ikke blive byen til del, tog en skare borgere imod den, jørg konsumtionsbetjentene væk og låste bommen med en ekstra lås, så rugen ikke skulle få lejlighed til at smutte ud igen, og de menige i borgerkorpset blev sat til at holde vagt. Købmændene, der ganske rigtig havde købt rugen for at eksportere den, blev betænkelige og tilbød de ophidsede bymænd at sælge et lige så stort kvantum til 4 rd. pr. td., hvad borgerne afviste pure. Det blev til en langvarig proces.

1796 udgik 49 skibe, nemlig Sønderhoskibe 29 gange, Math. Sørensen fra Rømø 5 gange med varer fra Altona til øens beboere, det var en galease på 10½ læster, antagelig har der også været noget til anden handel. Fra Fanø kom 4 skibe, fra Mandø 3, nemlig H. Gregersen 2 gange med sin evert med kalk og røde pletter fra Utersen ved Pinnau i Holsten, samt Knud Hansen ligeledes med en evert, han søgte fragt. Også en Fanøjagt kom med kalk og rødt pottetøj fra Utersen. Der hentedes stadig træ i Risør og Kristianssand, og fra Wallø saltværk ved Oslofjord kom salt. Ellers var det mest »købmandsgods«. Der kom dog en ladning hvede fra Christian Alberts kog og en ladning istag (tagrør, høstet på isen) fra Rüttebül med Sønderhoskibe. Kun en enkelt Sønderhoevert kom fra Holland med tagsten og købmandssager.

66 gange opføres udgående fartøjer. Langt de fleste sejlede til Altona med korn og fedevarer. Købmand C. Kock, Ribe, lod sin åbne pram sejle til Varde med krumtømmer og egepæle og ligeledes til Janderup med egetømmer. Der sejles magasinkorn til Drammen, og Rømømanden sejlede til Altona med kister og køjeklæder for nogle af øboerne, som skulle med på hvalfangsten. Ribes egne fartøjer nævnes ikke i li-

sten. Apoteker Eliskou & Co. havde en pram på 4 læster, bygget 1789 i Ribe. Det andet var et skib på 16 kom. læster, der ejedes af købmand Kümmel & Co., var bygget i Altona 1776 og havde 4 mands besætning. Det har nok gået i udenrigsfart.

1798 anløb 133 fartøjer Ribe, heraf 9 fra Rømø, kommende fra Altona med varer til øens eget forbrug, samt en enkelt, der kom i nov. med hjemvendte søfolk, også en Ballumjagt kom et par gange med »skibsfolk, deres køjer og gangklæder«. Alle de øvrige var fannikere. Ingen synes at have været i Holland. Godset var det sædvanlige. Næsten 100 gange kom der fartøjer fra Sønderho: everter, snekker, smakker, galeaser og både. Der kom også en snes gange fra Nordby, men ingen udenrigske. Det største skib var på 22 ½ læster, men langt de fleste var endog meget mindre.

Der afrejste kun 84 skibe efter toldlisten, overvejende med landbrugsprodukter, og der nævnes nu ofte smør, adskillige sejlede ballastet for at søge fragt, nemlig til Norge, et enkelt gik til Newcastle efter kul og et andet til Holland, så forbindelsen ad søvejen var ikke ganske afbrudt.

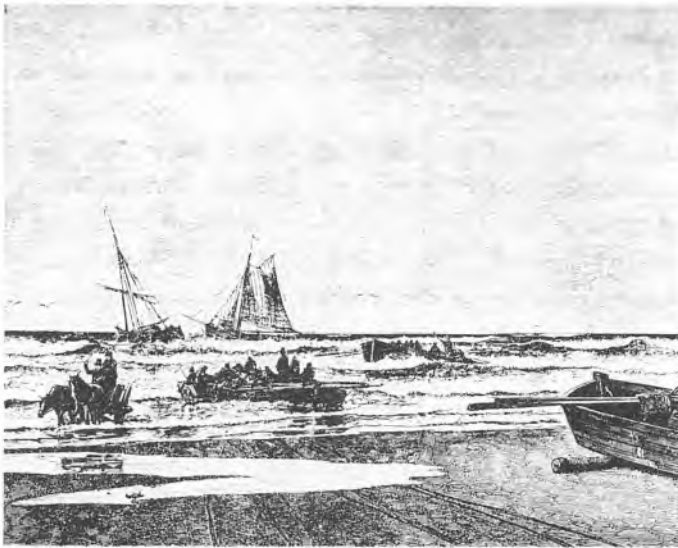
Værst for farten var det, at åen dyndede mere og mere til. Imidlertid var søofficeren Poul Løvenørn blevet regeringens konsulent i havnesager, overlods, som det hed. Han var på sit felt lige så energisk og dygtig, som hans berømte farfar Poul Vendelboe Løvenørn havde været som officer og statsmand. Han var utrættelig i sin virksomhed med at bedre landets havne og vejlede gennem farvandene. Men hans bestræbelser for at få Ribe til at gøre noget for havnen og åen var som at slå i en dyne. Hans mål var vel, som Otto Smith skriver, at få Fanø havn udbygget som Ribes egentlige havn og få Ribe selv som købstad til at distribuere varerne. Derfor skulle åen gøres så sejlbar som mulig. Men Ribes havnekommission var ikke til at råbe op. 1803 var åen så tilstoppet, at fartøjer, der stak 3 fod, knap kunne komme ind, og Fanø- og Sønderhøskippersere krævede helt ublu priser. Borgerne begyndte at

Havnen i Ribe.

murre over de utålelige forhold. I 1804 og igen i 1805 kom Løvenørn personlig og beså forholdene. Han foreslog, der skulle graves en kanal gennem Holmen og ved Slotsgrunden en vinterhavn samt købes en muddermaskine. Fartøjer på 7 fods dybgående skulle kunne sejle. Det var nok dyrt, men der kunne indvides ca. 71 td. land, udgifter til kabler kunne nedsættes, og en del af Sønderhos indtægter kunne så flyttes til Ribe. Men de ledende i byen konstaterede, at det var vittterligt, at byens skibsfart havde taget sæde på Fanø og Sønderho, og øboere og omboende bønder var de egentlige handlende! Så det var nytteløst at give penge til dette foretagende.¹⁵⁰

Løvenørn oplevede ikke at se kanalen blive gravet. Det hørte en nyere tid til.

Der losses på åben strand ved Løkken. Lignende er det undertiden foregået ved vore kyster. Træsnit i Illustreret Tidende.

Andre »havne«. Ladesteder

I 1500- og 1600-tallet var *Sønderside* egnens største fiskerleje, men det var ikke bare fisk her landedes, behandledes og solgtes, men her, hvor der kom folk fra Risør til Bremen og Amsterdam, sejlede og handlede man med meget andet, vel navnlig med tømmer fra Norge. Skønt både Varde- og Ribeborgere selv handlede derude, følte Varde sig gået for nær af denne handel og stævnedes en række folk, der måtte love at tage borgerskab og bosætte sig i Varde - men de holdt det ikke. Til tider var der et værre leben i ølboder og horehuse, med hekse og troldkarle.

Efterhånden skete der indgribende geologiske forandringer. Halvøen Skallingen havde først begyndt at danne sig som sander, grunde, hvorimod der fandtes en virkelig halvø eller tange fra den sydøstlige del af Ho. Den hed Langlig. Ved stormfloden 1634 brød havet igennem og skyllede hele

dens nordvestlige del ud i bugten og ud over Ho marske-enge, så kun ebbevejen, der er farbar ved lavvande, vidner om, hvor denne del af tangen har været. Resten af Langlig blev en ø, som den er den dag i dag. Endvidere borteredede den samme stormflod størstedelen af Sønderside leje, et nyt Sønderside opstod dog oven for skrænten, og Skallingen voksede op til en halvø og fik sine klitter, hvorfra sandflugt og havrendinger fyldte sand ned i sejllobet indenfor, så dette efterhånden blev dårligere og dårligere og til sidst indskrænkedes til den nuværende »havnegrøft«. Sønderside var ikke mere en havneplads, heller ikke Skallingekrog, som det inderste af bugten inde for Skallingen kaldtes. Havnen rykkede derfor længere mod øst, og navnet Ho leje blev nu det almindelige. Til sidst brugte man Grenen og en lille havneplads øst for Ho by nede ved fjorden (bugten). Skipperne boede nu alle i Ho eller andetsteds i sognene i Vester herred.

Lige efter Carl Gustavkrigene (1670) var fartøjerne kun få og små. Følgende skippere er fundet nævnt: Søren Mikkelsen, Th. Gundersen, Bøje Nielsen, Jens Sørensen, Mads Nielsen, Mads Jensen, Las Jensen og Peder Nielsen. Mads Jensen havde en smakke på 3 læster og Mads Nielsen en skude på 2 læster, ellers var det både på 1 læst. 1743 er her S. Jensen, J. Jepsen, Knud Jensen, S. Bjerrum, Jørg. Nielsen, P. N. Rasch, desuden har Peder Jensens velhavende enke Mette Bertelsdatter et skib, og 1745 nævnes »velskafne skippere« Søren og Knud Bojsen, desuden havde P. Hansen fra Vejrs en smakke på 5 læster.¹⁵¹

1690 kom en bestemmelse om søpas, der skulle bevise skibets identitet. At i alt fald nogle efterlevede bestemmelsen viser følgende, der er udstedt af stiftamtmand V. Speckhan:

»Attesterer og bekender, at nærværende skipper Niels Pedersen er en min allernådigste arvekonge og herres indfødte landsundersåt boende ved fiskerlejet Ho i Vesterherred og tjener til det mig anfortroede Riberhus amt, haver med sine rederes hjælp, som også min allerhøjstbemeldte Hs. kgl. majestæts undersætter er og her i landet boende er, ladet bygge denne sin førende

smakke, ungefær 12 læster drægtig, med hvilken han med sine interesser, næst den allerhøjeste Guds bistand, agter Hamborg-Holland og Norge at besjle, dér deres næring dermed at søge, og som alt sligt sker til kongens undersåtters og indvåneres i nævnte distrikt deres gavn, fremtarv og nytte, så haver på ermeldte skipper Niels Pedersens indtrængende anmodning ej kunnet undlade dette således troværdigt at meddele og under min hånd og segl bekræfte«.

Hegelunds almanakker har nogle træk fra det gamle leje. 1613 forliste 5 fiskereverter i en natlig storm, nemlig 1 fra Sønderside, 1 fra Sønderho, 1 fra Nørby (Nordby) 1 fra Rømø og 1 fra Sild, hver med 12 karle om bord. Under en storm 1572 drev 3 store hvaler ind på Sønderside strand i Skallingkrog, hvor de døde, da vandet sank. Sligt sker endnu på vaderne, men med lange mellemrum.

Som altid kan der optræde uheld i sømandens farlige erhverv. 18. maj 1649 sønderslog N. Thomsen, Ho, af »våde og vanlykke« sine ben i sin evert, og derefter måtte han søge læge og badskær, så han fattig mand derover kom fra skib og gods i største armod. Han fik tingsvidne på at måtte besøge Gud og godfolk om hjælp. - 1680 vidnede Hans Pedersen og Niels Hansen i Ho, »at de forleden år sejlede med Niels Jessen af Bremos (Ho sogn) på det skibsrum og fartøj, som Peder Christensen og Simon Christensen, borgere i Varde, havde part i, og da forgik samme skib på rejsen til Hamborg og blev for Elben d. 22. okt. s.å. med al sin indehavende lastning, så intet blev bjærget enten af skibet eller af noget, som dér udi var, og med stor livsfare skipperen og vi tvende mand på en liden skibsbåd uden Guds hjælp alene ikke havde kommet til landet og beholdt livet, så både skipperen og forne tvende borgere led stor skade både på gods og penge, såvel som og de tvende fattige folk led skade på, hvis de havde med at fare«.

1753 er der endnu 6 skippere hjemmehørende i Ho nemlig S. Jensen, Jørg. Nielsen, N. Japsen, L. N. Rask, samt H. Jensen i Bredmose og vistnok endnu flere, men mod århundre-

dets slutning daler tallet. 1787 nævnes kun 1 skipper, 2 styrmænd, 14 matroser, 1 skibsdreng og 1 skibstømrer. Oksby sogn har da 64 søfolk. I 1801 er der kun 2 skippere eller kaptajner, som bor i sognet, desuden bor her 2 styrmænd og 25 matroser eller skibsdrenge, men de har i stort omfang hyre udensojns som f.eks. i Fanøs blomstrende søfart. Endnu 1834 er her dog 4 skippere, 1 styrmænd, 18 matroser og skibsdrenge. Der var kun enkelte fiskere.¹⁵²

Strandby, nu under Esbjerg, var i lang tid en kendt ladeplads. 1628 var stedet besat af fjenden. »Der Offuerste Lütenant« og »Fyrsten af Haderslev«, formodentlig generalvagtmester Frants Albrecht af Sachsen-Lauenberg, lå der i aug. måned. Øversteløjtnanten krævede drikkevarer af Varde by og fik 3 td. »godt gammelt øl« senere 1 oksehoved gammelt øl samt 12½ støfken vin og sidst på måneden endog vin for 35 rd. Der er for øvrigt gættet på, at Strandby da var udskibningssted for skibe fra Bremen, Brabrand og Dunkerque, som bragte forsyninger til de kejserlige tropper. I 1760-erne siges det, at skibe med varer til Ribe stifts bondebefolkning smugledes »directe til Strandbye op under Æsbjerg og til Gammelbye, som ligger tæt ved dybet«.

Omkring 1708 udskibedes der stude derfra. Som sædvanlig skulle skipperne betale tønde- og kabepenge. Disse gjorde Ribe krav på for øksenskibenes vedkommende, herimod protesterede Hjerting, da Grådyb passeredes. Stiftamtmanden fik striden bilagt. Strandby benyttedes nu meget af det hurtigt voksende næringsliv på Fanø, og i en del af 1800-tallet var der daglig færgeforbindelse. Færgeren havde dog hjemme på Fanø, så rejsende, der kom uden for de faste tider, ofte måtte vente.

Som med Strandby gik det med *Roborg*. Fra gammel tid havde skibe nu og da landet her og hentet brændsel og landbrugsprodukter, også her havde fjenden en vagt under kejserkrigen. Der førte en grusbelagt ebbevej ud til »lejestedet«,

hvor skibene lagde til ved højvande. Da Fanøfarten ret tog til blev der et tolddistrikt under Ribe.¹⁵³ Flere andre steder kunne man losse og lade, og i alt fald skulle smuglerne nok finde dem. Inde i Hjerding bugt kan man nævne *Røgel øst* for Bordrup, *Kjelst* og *Sjælborg* og ved Varde å *Myrtue*, *Tarphage*, *Janderup* og i ældste middelalder vel voldstedet i *Hyllerslev enge*. Nogle havne i Ribes forstrog er nævnt foran. Om sejladsen på Fanø henvises til N. M. Kromanns store værk om øen.

Hamborg og Altona

Foruden med Holland havde vor vesteregn en intim forbindelse med Hamborg. I lang tid var Hamborg noget nær Vestjyllands hovedstad, og for vor egns folk syntes den at rumme al storhed og rigdom, selv om man nok fandt, at »æ brø småger lisågodt hær som i Hamborre«. Man legede »Hamborg port«, spillede »Hamborg rakker« betalte med Hamborger kurant, og ens fødder svang sig i takten til en »Hamborg skotsk« eller »Den lille« eller »Den store Hamborger«. Man kaldte en lybsk skilling en Hamborgerskilling, og et kort stykke vej var »ingen Hambåreræjs«. Vestjyderne var mere hjemme i Hamborg end i København. De fleste så aldrig Aksestaden, men temmelig mange var jævnlig i Hamborg. Der færdedes studehandlere og -drivere, købmænd, bådførere og andre søfolk hjemmevant.

I årene omkring 1600 sendte nogenlunde velhavende deres sønner derned for at *gå i skole*. Niels Olufsen i Tjæreborg sendte to sønner Oluf og Bakken til Hamborg et helt år. Det kostede faderen 30 sdl. for hver. Jens Iversen i Bandsbøl gjorde det samme med sin søn Lars, der senere blev borgmester i Varde. Anders Sørensen Stage i Ribe menes også at have gået i skole dernede et par år, ligesom rådmand Niels Grisbek 1602 bragte sin 15-årige søn Hans Friis til Hamborg, hvor han gik i skole i 5 fjerdingår, senere blev Friis borgmester i Ribe og sendte ligeledes sin søn Kjeld til storstaden for at

lære regning og skrivning »og den tyske sprog«. Også apoteker Eilschou, Ribe, havde stået i apotekerlære i Hamborg.

Til Hamborg sendte Hegelund sine bøger til indbinding, og jævne bønderfolk kunne sende deres vadmel derned for at få det »lødet«, farvet. Det gjorde Christen Jørgensen i Orten 1662, en skipper fra Ho tog det med, der var 10 alen og et kvarter. Og her på Hamborg torv stod egnens folk og falbød *deres fisk*, undertiden landbrugsvarer, dun og rav. 1627 sejlede Niels Pedersen fra Sønderside til Hamborg og solgte rav. 200 år efter havde en købmand fra Ringkøbing opkøbt rav for 10.000 specier, en del deraf solgte han i Hamborg og resten til en græsk købmand. - 1652 lovede Mads Andersen i Oksby at føre Chr. Nielsen og hans fisk gratis til Hamborg og hjem igen samt det gods, han da havde med sig, fordi han så skulle fiske med Mads Andersens skib næste år. Jens Jensen i Gedbjerg satte 1500 skaller i Søren Christensens skib i Oksby, fisken skulle sælges i Hamborg. En anden indskiber 13 tdr. sild til Hamborg. Hamborgs egne fiskere har åbenbart ikke kunnet lide de mange, som fyldte op på torvet og markedet. 1650 besværer de sig over, at de fremmede kom med deres fiskeeverter, og at 7-8 personer fra hver evert stillede sig op på torvet, før Hamborgfiskerne selv kom, så der knap nok var plads til dem, der dog »als Burgern« skulle have en forret, og de fremmede stod der tilmed længere, skønt stadsretten bestemte, at man kun måtte handle der til klokken 11, og så stod de der den ganske dag og tilføjede »uns und der Bürgerschaft grosen Schaden«. Man foreslog da, de fremmede måtte stå der til kl. 12, handlede de om eftermiddagen ud over den tilladte tid, burde fiskene tages fra dem og »nach den Armenhäusern zu bringen«. De danske fiskere har nok stræbt efter at få udsolgt snarest muligt for at kunne komme hjem til deres landbrug.

Ellen Klemens, Varde bys hyrdekone, der blev brændt som heks, tilstod på pinebænken, at hun med trolddom forhindrede Niels Gedbjerg i Varde i at sejle ud med sit skib, hvor

Peder Nissen og borgmester Niels Thomsen havde en ladning skuller om bord. Derved kom fisken for sent frem på markedet i Hamborg.¹⁵⁴

I 1700-tallet lod man ofte skippere fra Hjerding sælge tørfisken uden selv at tage med. Fiskere fra Henne, Lønne, Nr. Nebel, Sdr. og Nr. Bork havde betroet salget til skipper Jakob Frandsen i Hjerding. Men den pris, han afleverede 1730 var så ringe, at der kom en retssag i den anledning. Af landbrugsprodukter gik der en tid så megen *flæsk* til storbyen, at et sønderjysk mundheld derved kunne danne sig: »De er int godt for æ svin å ved, hva æ flæsk koster i Hamburre!«

Hamborg var berømt for *sit gode øl*. Undertiden har vore folk vist smagt vel grundigt på det, da det ses, at de flere gange var indblandet i slagsmål. »1602 den 2. november døde hand (S. A. Klyne) christeligen i Hamborg, 3 dage efter hand blev stukken i et vertshuss«.

Denne fortrolige tilknytning til storbyen havde gamle rød-der. I det foran fortalte er vi gang på gang stødt på dem. Her kommer endnu nogle tilføjelser: Hamborgs *kæmnerregnskab 1361* over, hvad der var oppebåret af de dødes efterladenskaber viser, at der skulle svares 10 % af arv, der gik udenbys. Herunder nævnes: »Af Henneke Neste i Ribes gods, han, som var Gerhard v. Burens fælle, 8 pund... Af gods, tilhørende dem fra Ribe 22 pund ved de herrer Hartvig v. Hache-de og Verner v. Wiersen«

1566 døde Herman Meynemand i Ribe. Han skyldte penge til nogle hamborgere, men også til Mourids Podebusk og dennes svigerfader Claus Sehested, og da hamborgerne ville beslaglægge Meynemands gods, blev de to herrer bange for, der intet blev til dem, hvorfor kongen pålagde borgmestre og råd i Ribe at hjælpe dem.

Da hamborgerne ville gøre byen til en *stabelstad* for alle varer, der førtes op ad Elben, og de holdt krigsskibe på flo-den for at tvinge de sejlende, kom byen i strid med Frederik II, »Herren for Østersøen«. Hamborgerne arresterede 1573

skibe fra den kongelige holstenske del, og det fik følger. 1574 anholdt kongen alle hamborgske skibe i Øresund, Storbælt, ved Bergen og Island og lod deres gods oplægge. Hamborg holdt ud i 5 år, men måtte til sidst, 1579, underkaste sig en voldgiftskendelse. Imidlertid fortsatte sejladsen mellem Ribe og Hamborg foreløbig.

Det var almindeligt, hamborgerne gav riberne kredit og så tog sig betalt i stude. Nu under »krigstilstanden« med det officielle Danmark gav Frederik II Københavns borgmestre lov til at fordre et sådant hamborgsk tilgodehavende hos riberne. Ribe protesterede. Borgerne var vis på, at hvis de betalte pengene til københavnerne, ville de komme til at betale gælden to gange, idet hamborgerne ganske givet ville beslaglægge studene. Og riberne havde da også givet dem både brev og segl på betalingen, og *Hamborghandelen kunne de ikke undvære*, udtalte de selv. Kongen slettede derfor tilladelsen, men »hvis der findes noget Hamborgergods i Ribe, skulle det arresteres«.

Det blev vanskeligere med denne samhandel. Nu havde Ribe en temmelig overlegen og egenmægtig lensmand, nemlig Erik Lykke. Hamborgerne anholdt hans bojert, ladet med korn og tagsten, og de ville ikke løsgive den. Kongen gav ham da lov til at gøre sig erstattet i gods til omtrent 300 dl., der tilhørte en skotte, der var blevet arresteret på sidste Frue marked i Ribe, fordi skotten havde sin tilflugt og handel i Hamborg, dog måtte Lykke kun tage det, hvis skotten var bosiddende i Hamborg.

Forholdet tilspidsedes yderligere. Riberne (eller Lykke) opbragte i foråret 1679 to skibe, det ene var et stort Hamborgskib på 60 læster, der kom ind på Riber dyb, men havde kun nogle deller (brædder) og uldsække om bord. Kongen befalede, Lykke skulle bemane skibet med egne folk og sejle det med gods og folk til København. Det andet var et skib fra Andorpe (Antwerpen) med kramgods og alle slags urter og specierier. Det skulle have været til Hamborg, men var »ble-

Hamborgs ældste havn, Binnenhafen, set mod Rummelhafen 1824. Maleri af Fr. Thøming. Efter Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg. Årbog 1970. Hamborgs havn, nu en af verdens største, var på den tid, artiklen omtaler, ret beskeden. Huset t. v. er »Blockhaus,« bygget på nedrammede pæle i indløbet og fungerende som toldbod. Til højre kommer en færgesmakke med gods og passagerer. Da Binnenhafen allerede før 1824 var blevet for lille, anlagdes Rummelhafen, i denne ses talrige skibe. Bag denne ligger det danske Altona.

vet indtrængt i en havn ved Ribe«. Kongen bestemte, det skulle gives fri, men hvis der var gods om bord, hamborgere ejede, skulle dette beslaglægges. Heldigvis kom forliget med Hamborg s.å., og før Hamborgskibet, der manglede master og tovværk, blev sejklar. Derved blev både folk, skib og gods og også andet beslaglagt gods i Ribe givet fri.

1613 havde Lambert Lauridsen i Ribe *korn* liggende både i Hamborg og hjemme, det kunne ikke sælges uden stort tab. Han handlede også med stude, bl.a. med den store studehandler borgmester Niels Thomsen i Varde, af hvem han først købte 80 øksne for 1000 sdl. og dernæst 92 for 1150 rdl. Nogle af dem blev sejlet til Hamborg og solgt dér.¹⁵⁵

Hamborg havde i årene før enevælden den fordel, at den sammen med Bremen og Lybek kun skulle svare told som indlandske. En gang imellem måtte hamborgere stævne folk heroppe for gæld. Det gjorde Martin Gynterman 1720. Året efter spillede Aug. Weideman i Hamborg bankerot, han havde været studeopkøber for hollænderne. Det blev sikkert føleligt, også for folk her, da der manglede dækning for over 11.000 rdl.¹⁵⁶

Der sejlede stadig med landbrugsprodukter til Hamborg, og vi hjemførte kolonialvarer, øl, lidt hvedemel, fransk brændevin, hamp, smack, stangjern m.m.

Under krigen 1807-14 tog englænderne mange af vore skibe, fra Fanø alene over 70. Statsbankerotten og den store landbrugskrise bragte fattigdom.¹² De hamborgske købmænd dominerede. Herom fortæller N. L. Feilberg, der 1834 blev præst i Alslev-Hostrup: »Det er en pengefattig egn, jeg er kommet til. Her er slet ingen handel uden med Hamborg og Altona. Disse stæders købmænd sætte en vilkaarlig priis paa rug, flæsk og smør o.s.v. Købmændene i Varde, Ribe og Ringkjøbing ere igjen deres kommissionairer. Naar saa skatetiden kommer, skal bonden sælge, og han kan ikke sælge til andre end disse kommissionairer. Før skal her have været betydelig handel paa Holland og Engelland, nu er det ganske forbi. Priserne ere her derfor altid de laveste i landet«.

Det var præstens opfattelse. Men den er for mørk. I den grad sad egnen dog ikke i lommen på Hamborg, selv om der er adskilligt om snakken. En bondeskipper Søren Rasch fra Ho, der omhyggeligt beskrev sin sejlads og handel i disse åringer købte direkte landbrugsprodukter hos bønderne og sejlede flere gange hvert år med sine ladninger til Elbegnene, fortrinsvis Altona og Cuxhaven, hvor han solgte dem. Han sejlede også for andre landprangere og Varde købmænd.¹⁵⁷ Og således gjorde også egnens andre bondeskippere.

En væsentlig del af vor sejlads gik i lang tid bort fra Ham-

borg og til dens nære nabo, Altona. 1726 forordnede Frederik IV ligefrem handelen med Hamborg for ophævet og forbed indførsel af Hamborg mønt og flyttede faktisk derved vor samhandel til Altona.

Denne by var i det 16. århundrede et lille fiskerleje. Det hørte under grevskabet Pinneberg, som 1640 kom i dansk besiddelse, 1664 gjorde Frederik III Altona til en købstad og til Nordeuropas første frihavn i moderne forstand, idet han gav den toldfrihed, oplagsfrihed, næringsfrihed og religionsfrihed. Noget dengang ganske uhørt. Danmark ville fastholde og udvikle den adgang, vi her havde fået, til Nordens største handelsstræde, Elben. Ved år 1700 var Altona kommet så vidt, at den påførte kæmper Hamborg en følelig konkurrence, og den var 1710 vokset til at være Danmarks næststørste by. Men under vor deltagelse i den store nordiske krig skete der noget forfærdeligt. En vinternat i januar 1713 afbrændte den svenske hærfører Magnus Stenbock den værgeløse by og satte derved en uudslettelig plet på sit ellers så ærefulde navn, mens de ulykkelige indbyggere måtte flygte bort i den hårde vinter og se deres hjem gå op i luer. Der blev taget energisk og overmåde dygtigt fat på genrejsningen, ledet af den nyudnævnte præsident grev C. D. V. Reventlow og den lige så dygtige bygmester Claus Stallknecht. På 7 år rejstes en ny og bedre by, og noget derefter indtrådte dens »Goldenes Zeitalter« (1734-1806).

Da sporer vi også livlig sejlads herfra. Ribe udførte landbrugsartikler både dertil og til Hamborg. Fra Hjerting sejlede Jac. Frandsen i 1728 med 144 td. rug og 4 td. smør for Søren Øllgaard i Varde dertil, og skipperen havde desuden sorte potter med for egen regning. I 1730 var han et par gange dernede efter varer for Viborgkøbmænd, den ene gang for borgmesteren Hans Knudsen. Også bøhmisk glas sejlede en Hjertingskipper hertil fra Altona. Ejeren var bøhmeren Jørgen Ziernsteen. Vi finder endvidere folk fra Ho bosiddende i Altona 1744 og altonaere gift med danske i Tjæreborg.¹⁵⁸ De

har nok fundet hinanden dernede. I første halvdel af 1800-tallet sejlede flere af vore småskibe hyppigere til Altona end til Hamborg.

Rundt omkring i de vestjyske sogne fandtes der ved slutningen af den periode, der her er behandlet, fastboende søfolk, både skippere og matroser, talrigst synes de at være i Vester Horne herred.

Hvad den vestjyske søfart har betydet for egnen og hele landets økonomi, mangler vi midler til fuldt ud at måle, ej heller hvad den har betydet for udviklingen af vestjydens karakter. Men vi kan roligt tilslutte os følgende ord af Jørgen Vibe:

*»De mænd, som stod på det våde dæk
under Danmarks flyvende flag
fik mejslet i stormen de hårde træk,
men munden fik vege drag«.*

NOTER

1. Bjarne Stoklund i SøMus Årb 1972.
2. Elise Thorvildsen i NatMus Årb 1972, 47-60.
3. Kirsten Bendixen sst. 61-66.
4. Roar Skovmand i Årb Oldk Hist 1942, 72.
5. Mogens Bencard i Mark og montre 1969, 26-36, 1972, 31.
6. H. Chr. Vorting i Mark og montre 1970, 21-27, Skalk 1972, nr. 4.
7. Mogens Bencard i Mark og montre 1972, 28-52.
8. R. Skovmand i Årb Ribe 1943, 644.
9. Beda: Anglerfolkets kirkehist. v. Kragballe 235 ff.
10. Poul Enemark i Jy Sml, ny rk. V 152 f.
11. Albert Olsen: Handelen i K. Fabricius m. fl. Holland Danmark I 134-231.
12. H. K. Kristensen i Mark og montre 1965, 24 f.
13. N. H. Jacobsen: Skibsfarten i det danske Vadehav 14 f., Årb Hards 1919, 145.
14. H. K. Kristensen: Gammelt importgods fra Indien, Mark og montre 1970, 28 f.
15. Samme: Gamle sydvestj. fiskerlejer 8.
16. N. H. Jacobsen anf. skr. 16.
17. Kinch: Ribe I 638 f.

18. M. Bencard i Kuml 1971, 35-60.
19. Hugo Matthiessen: Middelalderlige Byer 74-118.
20. A. Oppermann: Egens Træformer og Racer.
21. M. P. Rostoch: Ribe. Ved M. Bencard 30 f.
22. Tegn. o. a. Lande, Da Mag 3. rk. VI.
23. Da Rig Br, 3. rk. III, nr. 384. H. K. Kristensen: Fiskerlejer 163 f.
24. Kærgård birks tb. 1648 25/2. H. K. Kristensen anf. skr. 14.
25. H. K. Kristensen anf. skr. 16-26.
26. Sst.
27. Da Rig Br 3. rk. V, nr. 387.
28. C. Lindberg Nielsen i Årb Ribe 1950 431 f.
29. Bue Kaae i Årsskrift for Fiskeri- og Søfartsmus. i Esbjerg 1966. Slange: Christian IVs Hist. 438, 454, 473, 489, 748.
30. Da Rig Br 2. rk. VIII, nr. 174 f., Jy Lov v. P. Skautrup.
31. Kanc Breb 1594.
32. Corp Const Dan II 655.
33. Kanc Breb 1576 22 f.
34. H. K. Kristensen i Årb Ribe 1951 620 f.
35. J. Olsen i Jy Sml 2. rk. IV 143: Kærgård birks tb. 1650 5/4.
36. Sal. Frifelt: Ad jyske Veje sønderud 70.
37. Kinch: Ribe I 640.
38. Kinch: Ribe II 846, Årb Ribe 1919 83.
39. Jesper Madsen: Studehandelens Hist. 22 f.
40. Degn: Livet i Ribe 148, Kinch: Ribe II 825.
41. Varde toldregnskaber.
42. Kinch: Ribe I.
43. Lothar Schwetlik: Der hansisch-dänische Landhandel und seine Träger 1484-1519 i Z Sch-H Gesch 1961 61-130, 1963 93-174.
44. Kinch: Ribe II.
45. C. Lindberg Nielsen: Varde 91.
46. Kanc Brb 1633 34 f, 1643 93, 442 f.
47. Sst. 1694 77.
48. Sst. 1580 14.
49. Otto Smith: Ribe 1660-1730 153.
50. Sst.
51. For årb. 1976 er Varde toldregnskaber en hovedkilde. Kromann: Fanø III 6.
52. H. K. Kristensen i Årb Ribe 1946 447 f.
53. Kromann: Fanø III 6 f.
54. Bro Jørgensen, Forsikringsvæsenets Hist.
55. Ribe Bys Hist 1730-1820, 2. halvbd. 152, Ribe amtsstueskatte hovedbog 1792.
56. Varde toldregnsk. 1730, 1731.
57. Bro Jørgensen anf. skr. 157-67.
58. Schous forordn. IV 28 f.
59. N. S. Nielsen i Årb Ribe 1916.

60. H. K. Kristensen: Fiskerlejer 20 ff, noterne 10-16, s. 211 f.
61. Otto Smidt: Ribe havn 1750-1814 i Jy Sml 4. rk. V 103-63.
62. Ø. - N. Horne hd. justitsprot. 1719 17/4.
63. H. P. H. Novrup i Årb Ribe 1906 136-63.
64. Ribe Bys Hist 1660-1730 149 f.
65. Kærgård birks tb. 1677 31/3.
66. Varde rådstueprot.
67. H. K. Kristensen: N. Horne Hd. 462 f, S. Raschs dagbog (under udgivelse).
68. Hesselmed skifte prot. 1725-58.
69. Skast hd. justitsprot. 1707 31/5.
70. Varde toldregn.
71. Jy Sml 3. rk V. 580, Kromann: Fanø III 7 ff.
72. N. S. Nielsen i Årb Ribe 1916.
73. Mar. Jager Andersen: And. Hansen og gl. N. Andersen 18 f.
74. V. Horne hd. tb. 1647.
75. Sneum-Tjæreborg Sogne II. Skast tb. 1710 17/3, 12/8, 29/8, 24/10.
76. Schous Frdn. II 194, Skast hd. justitsprot. 1711 17/3. H. K. Kristensen: N. Horne Hd. 81, 84, 86 ff, 306, 465, 494.
77. Kristensen anf. skr. 265.
78. Rockstroh: Udvikl. af den nat. Hær III.
79. Årb f. da. Kulturhist. 1894.
80. Jy Sml IX 78 ff, Hald: Ringkøbing Amt, Konsumtionsregn.
81. J. Olsen i Årb Ribe I 36-50, And. G. Jensen: Jydepotter. H. K. Kristensen: Ovtrup Sogn 454 ff, Varde Toldregn. 1732, antegnl.
82. Arne Sundbo i Årb Ribe V 102.
83. Kristensen: Fiskerlejer, samme: N. Horne Hd. 24 f.
84. Samme i Sønderjysk Månedsskr. 1973, nr. 3 og 4 98-114.
85. Corp Const Dan 254, Årb Hards 1919 131, 146f, 152, 155. Jy Sml. 3. rk. I 482.
86. P. Halkjær Kristensen i Arv og Eje 1956 100 ff, Hesselmed skifteprot. 1741 23/2.
87. Heinrich Kloth: Altona 43.
88. C. Lindberg Nielsen i Årb Ribe 1950 386-98, Kinch: Ribe I 640, G. v. Buschwald: Schleswig-Holsteinische Fischereiverhältnisse in XV Jahrhundert 85.
89. Arne Sundbo i Årb Ribe IV 534 f.
90. Kanc Brb 1579 555, Vib Lt Db 1625, p. 485.
91. Corp Const. Dan II 544, Kanc Brb 1590 358.
92. Varde Rådstueark. pk. 347. Kanc Brb 1617 187.
93. Kærgård birks tb. 1650 1/2, Varde rådstueprot. 1651 6/3. Kanc Brb 1629 19/5, 11/3.
94. Årb Ribe 1941 522, Kanc Brb 1641 8/3.
95. Varde Toldregn 1594-96, liggende i Varde byfogedregn.
96. Kinch: Ribe II.
97. Arne Sundbo anf. skr.

98. Ø-N hd. tb 1731 22/1.
100. Jørgen H. P. Barfod: Danmark-Norges Handelsflåde 1650-1700.
101. Nørholm Stamhus VIII 1, V. Horne hd. tb 1630 6/11, 1631 19/3, 24/9.
102. Jy Sml 2. rk. IV 293.
103. Kristensen: N. Horne Hd. 203, V. Horne hd. tb 1649 4/8, 1664 19/3, 1665 20/3.
104. Kristensen anf. skr. 85 f, V. Horne hd. tb. 1655 18/8, H. N. Jacobsen anf. skr. 195, Lindberg Nielsen: Varde 130.
105. Varde tb. 1652 25/10, Arne Sundbo i Årb Ribe IV 588. V. Horne hd tb 1673 19/7.
106. Ribe Rådstue. De spanske Salt og Vinkompagnier i Ribe, Varde og Ringkøbing 1623-27. D 22-274. LA. Corp Const Dan IV. Kinch: Ribe II 291 ff. Alb. Olsen i Danmarks Søfart og Søhandel I 338 ff. Kanc. Brb 1626 7/8, Kristensen: Fiskerlejer 85, Kærgård birks tb. 1623 8/8.
107. Matriklen 1688. H. Pedersen: De da Landbrug.
108. O. Nielsen: Skadst Herred 215. Kanc Brb 1634 530, Ny kgl. sml. 652, 4.º
109. Ekstraskatteregn 1743. N. Øllgaard Nielsen m. fl.: Hjerding Bys Hist 33.
110. Jy Sml 2. rk. IV 326.
111. Lindberg Nielsen: Varde 287.
112. Toldregn 1667.
113. Varde Rådstueark. pk. 347.
114. Jørgen H. P. Barfod anf. skr. 47 f.
115. Skast hd tb 1700 27/4.
116. Sst. 1707 8/2, 7/6, 1711 31/3. Sneumgårds arkiv: akter i fiskeristriden.
117. Sst. 1711 25/5.
118. Sst. 1710 7/10.
119. Jy Sml 3. rk. V 577-97.
120. Hesselmed skifteprot.
121. Kommercekont. arkiv 1735 f. Relationer over de da. stifters tilstand III, Ribe stift.
122. Tabeller over skibsfart og varetransport gennem Øresund v. Nina Bang.
123. Varde rådstueprot. 1756.
124. Sst., læg skibsfart og søfart.
125. Eksempler foran/ En dansk Bondeskippers Historie (S. Rasch).
126. Begtrup: Agerdyrkingens Tilstand IV 140 f., Varde rådstueprot.
127. Lindberg Nielsen: Varde 134-40.
128. C. Dalgas: Ribe amt 142.
129. Ribe Rådstuedombøger v. Erik Kromann 4.
130. Da Mag 3. rk. VI, Hegelund v. Bue Kaae I 246, P. Adler i Ribe Cate-dralskoles Indbydelsesskr. 1842.
131. Kanc Brb. 1583, 1642.
132. Ribe Rådstue Db 105 ff, 191 f.

133. Sst. 105 f.
134. Lindberg Nielsen: Varde 64 f.
135. Kanc Brb 1551 3/6, 1559 16/3, 1561 15/1.
136. Ribe Rådstue Db 69.
137. Kinch: Ribe II 99 ff.
138. Kanc Brb 1570 5/4. Hegelund I 65, II 40.
139. Kanc Brb 1579 4/4.
140. M. P. Rostoch anf skr. 38 f.
141. Ribe Rådstue Db 75-77, 90.
142. Hegelund I, V. Horne hd. tb. 1680 24/3.
143. Kanc Brb 1627 24/3, 24/9, 1645 6/8. Kinch: Ribe II 325.
144. Kirkehist Sml. 2. rk III 252, V. Horne hd. tb. 1664 19/3.
145. Degn: Livet i Ribe 197. Kinch: Ribe II 421, 815 f. Skast Hd Tb v. Poul Rasmussen 1640, nr. 714.
146. Tabeller i Hamburg Stadt Museum, udarbejdet efter havneregnskaber.
147. Arne Sundbo i Årb Ribe IV 598.
148. V. A. Secher i Jy Sml 2. rk. II 242 f.
149. Kinch: Ribe II, Victor Hermansen i Ribe Bys Hist. 1730-1820. 2. halvbd. 11 f. O. Smith i Ribe 1660-1720 171. Ribe toldregn 1731. 1732, 1734, 1735.
150. Ribe 1730-1820, Jy Sml 4. rk V 144 ff. Ribe toldregn, pk. 18 (1792-96 A), pk. 20 (1798).
151. Kristensen: Fiskerlejer 77-102.
152. Amtsstueark: Penge, korn og proviantregnskabet, Folketællingen for Ho 1787, 1801, 1834.
153. Jy Sml 2. rk. IV 127 f, 136, 4. rk. V 127. O. Nielsen: Skadst Hd. 30. Sneum og Tjæreborg II 177, 226-36.
154. Skadst tb. 1640 72. Kinch i Jy Sml I 224. Degn anf. skr. 75, 155. V. Horne hd. tb. 1652 11/2, 1665 5/3. Kristensen: Fiskerlejer 169 f. Hald: Ringkøbing amt, Årb Ribe 1907 172 f.
155. H. K. Kristensen: N. Horne Hd. 24f, Da Ri Br 3. rk. VI 145, Degn anf. skr. 109, Kanc Brb 1566 17/11, 1577 27/3, 1579 28/1, 18/5, Vib Lt Db 1616 C 124.
156. Ø-N. hd. tb. 1720, 1721.
157. Årb Ribe VIII 103. En dansk Bondeskippers dagbog, under udgivelse.
158. K. Berlage: Altona. Ribe Bys Hist. 1730-1820 148.

Ribe amts 2. valgkreds

Folketingsvalg 1848-1915

Af Verner Bruhn

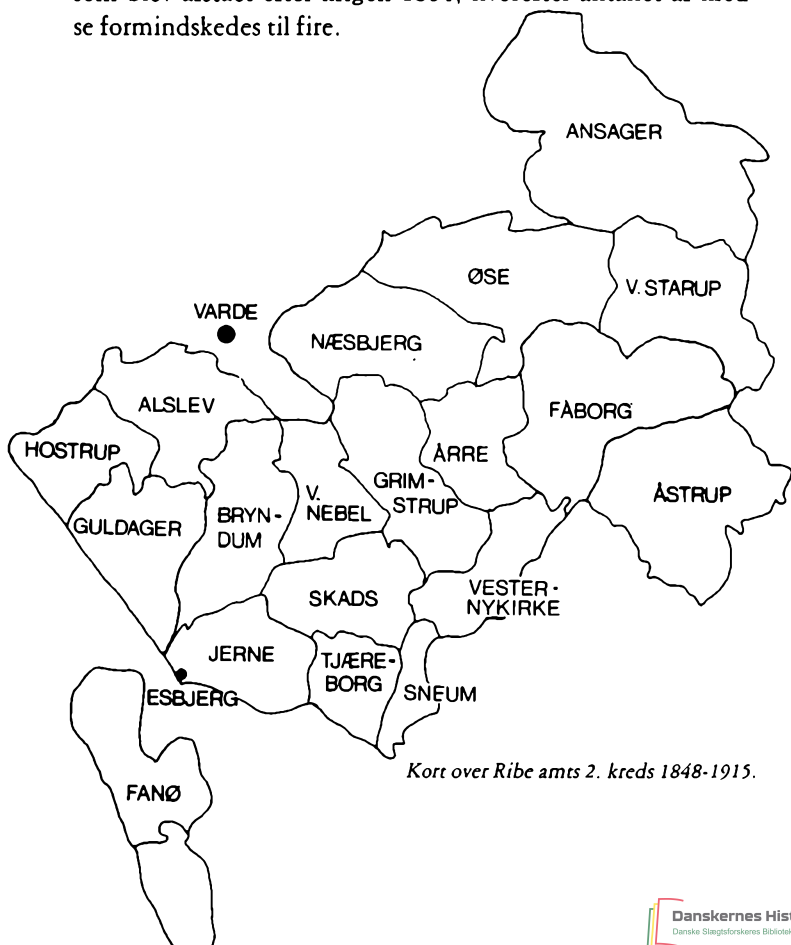
I 1830'erne og 1840'erne voksede den politiske liberalisme frem i Danmark mens landet så småt var på vej mod en økonomisk og social strukturændring. Sammen med liberalis- mens krav om borgelige frihedsrettigheder og folkestyre voksede den nationale bevægelse med sin interesse for proble- merne omkring Slesvig og Holsten til den såkaldte nationalli- beralisme. I 1840'ernes sidste år kulminerede begge bevægel- ser, den politiske liberalisme med martsministeriet i 1848 og den nationale med 1. slesvigske krig 1848-50. Midtvejs i kri- gen blev Danmarks Riges Grundlov underskrevet den 5. juni 1849. Med grundlovens folkestyre blev borgerne til vælgere - i hvert fald mænd over 30 år med »egen dug og disk«. Landet blev delt i valgkredse, hvor de mænd der på tinge skulle re- præsentere folket, blev valgt efter reglerne i valgloven.

Den 5. oktober 1848 blev vælgerne i Ribe amts 2. kreds for første gang kaldt til valg for at udpege et medlem til den rigsforsamling der skulle skrive den første grundlov. Vælger- ne mødtes i Hjerting hvor fire kandidater fremstillede sig: gårdejer Nis Hansen Christensen, »Store Holt«, Ansager, der blev anbefalet af »flere mænd i bemeldte sogn«, herreds- foged C. M. Crone fra Varde, stiftsprovst J. B. Daugaard, Ribe, og gårdejer H. Chr. Nielsen, Tranberg, Årre, der var medlem af amtsrådet.¹ Deres stemmetal blev henholdsvis 10, 157, 12 og 190, i alt 369 afgivne stemmer af et vælgertal på 651 - en stemmeprocent på 56,6%.² Derefter samledes man i krostuen for at få en kaffepunch - når man nu alligevel var kommet af sted!

Året efter vedtoges grundloven og det første ordinære rigs- dagsvalg blev udskrevet til afholdelse i december 1849.

Valgkredse

Danmark blev ved grundlovens gennemførelse delt i 100 valgkredse der hver valgte et medlem, det var tilstræbt at der skulle være ca. 14.000 indbyggere pr. kreds, men på grund af den spredte befolkning i Vestjylland blev der taget særlige hensyn så disse kredse ikke geografisk blev alt for store. Ribe amt havde i 1850 i alt 62.333 indbyggere,³ men delt i fem kredse. 1. kreds Varde omfattede amtets nordlige del, 3. kreds Ribe den sydlige del af det nuværende amt, 4. kreds Bække samlede om sig den østlige del, og 5. kreds Bredebro omfattede en række sogne i det nuværende sønderjyske amt som blev afstået efter krigen 1864, hvorefter antallet af kredse formindskedes til fire.

Kort over Ribe amts 2. kreds 1848-1915.

2. kreds Hjerding omfattede følgende sogne: Ansager, Øse-Næsbjerg, Starup, Grimstrup, Nykirke, Fåborg, Åstrup, Årre, Sneum-Tjæreborg, Bryndum-Vester Nebel, Jerne-Skads, Alslev-Hostrup, Guldager og Sønderho og Nordby på Fanø. Foruden hele Skads herred altså også Ansager i Øster Horne herred og Åstrup sogn i Gørding herred.

Ved den nye valglov efter grundlovsændringen 1866 blev der ikke ændret ved disse grænser, og heller ikke revisionen af valgkredsen i 1894 berørte Ribe amt.⁴

Valget foregik kun ét sted i kredsen - på det udpegede valgsted. Den ordning som er gældende i dag og som giver vælgerne lejlighed til at afgive deres stemme på afstemningssteder i hvert større boligdistrikt, kendtes ikke; vælgerne måtte begive sig til valgstedet, selv om der var langt, hvis de ønskede at gøre deres indflydelse gældende.

Valgstedet var som nævnt Hjerding, men allerede i 1867 blev det flyttet til Strandby, i 1876 blev det flyttet til Esbjerg⁵ der som hurtigt voksende by dominerede befolkningsmæssigt. I alle årene har valgstedet altså ligget vestligt i kredsen, og derved favoriseredes naturligvis vælgerne nær valgstedet i forhold til vælgerne i de østlige sogne. I 1901 blev det tilladt beboerne på en ø at oprette et særskilt afstemningssted og fannikkerne var derefter fri for at tage turen til Esbjerg.⁶ Ordningen hjalp ikke beboerne i Ansager og Åstrup som de fjernestboende; for dem var deltagelse i valghandlingen på det nærmeste ensbetydende med en dagsrejse.

Valgordningen

Valghandlingen var meget enkel; på valgdagen mødte vælgerne op på valgstedet hvor kandidaten eller kandidaterne blev præsenteret og eventuelt fremsatte nogle korte bemærkninger, hvis ikke de nøjedes med at lade sig anbefale af en lokal stiller. Derefter stemtes ved håndsoprækning, og valgbestyrelsen foretog et skøn over hvem af kandidaterne der var flertal for. Hvis der kunne være tvivl om flertallet kunne en

Udsnit af valgprotokollen fra valget 1873 med kandidaternes navne og deres stillere. I anden linie: Skolelærer Fjord af Holmsland, i midten: Gårdejer Terkild Nielsen af Andrup.

Udsnit af valgprotokollen fra valget 1873 med kandidaternes navne og deres stillere. I anden linie: Skolelærer Fjord af Holmsland, i midten: Gårdejer Terkild Nielsen af Andrup.

Udsnit af valgprotokollen fra valget 1873 med kandidaternes navne og deres stillere. I anden linie: Skolelærer Fjord af Holmsland, i midten: Gårdejer Terkild Nielsen af Andrup.

af de andre kandidater inden 15 minutter forlange skriftlig afstemning. Denne foregik på den måde at hver vælger meddelte valgbestyrelsen hvem han ønskede at stemme på, og kandidatens navn blev så tilføjet på listen ud for vælgerens navn. Efter valgloven i 1867 kunne 50 tilstedeværende vælgere begære »navnlig afstemning,«⁷ dvs. skriftlig afstemning, men stadig på den måde at vælgerne meddelte valgbestyrelsen hvem de ville støtte. Disse valglister blev ofte efter valget afskrevet af partiforeninger og der var således ikke tale om hemmelig afstemning. Dette forhold kunne give anledning til valgtryk, men ordningen gjaldt helt til 1901 hvor hemmelig afstemning blev indført og samtidig afskaffedes valg ved håndsoprækning.⁸ Hvis der kun var opstillet én kandidat var den pågældende valgt ved kåring, hvis valgbestyrelsen skønnede at over halvdelen af de fremmødte stemte for kandidaten.

I hver valgkreds var valgets praktiske tilrettelægning og

dets korrekte gennemførelse lagt i hænderne på en valgbestyrelse der blev udpeget af de forskellige sognes forstanderskaber, senere sogneråd, og af købstædernes byråd. Denne valgbestyrelse skulle også føre valgbogen i den pågældende kreds.

Valgbogen for Ribe amts 2. valgkreds er en almindelig folioprotokol hvoraf 75 af de 140 sider er beskrevet. De første 32 sider er upaginerede hvorefter resten er pagineret fra 33 og fremefter. På den første side findes en påskrift der meddeler, at protokollen efter at den »dags dato er bleven gennemdraget med snor og forsynet med Esbjerg borgmesterkontors segl . . . autoriseres til valgbog . . .«. Påskriften er dateret den 2. april 1901 og er underskrevet af borgmester J. Lyngbye; i mere end 50 år har valgbogen således været ført uden snor og segl, men J. Lyngbye har altså følt sig nødsaget til ved det første valg han ledede efter sin udnævnelse til borgmester at få sat skik på en sådan efterladenhed.

I valgbogen er indført i alt 38 optegnelser; den første fra oktober 1848 vedrører det omtalte valg af et medlem til den grundlovgivende forsamling, og den sidste fra 11/12 1916 omhandler folkeafstemningen om salget af De vestindiske Øer. To optegnelser - den 5/3 1864 og den 30/5 1865 - drejer sig om valg til Rigsrådets folketing; de resterende 34 vedrører alle valg til folketinget - 31 almindelige valg og 2 suppleringsvalg i 1853 og 1887 - og endelig i forbindelse med omvalget i 1853 en klagesag over valgets afholdelse (se herom senere). I alt har vælgerne været kaldt til valg 38 gange i de 68 år valgbogen spænder over, hyppigst i årene 1852-55 hvor der afholdtes syv valg. I tiåret 1850-60 var der i alt otte valg, i 60'erne syv valg, hvorimod der var mere ro i 70'erne med fire, i 80'erne med fire og i 90'erne med fem valghandlinger. Fra 1901-15 var der valg syv gange.

Valgbogen indeholder for hvert valg de formelle oplysninger om valgbestyrelser, kandidater m.v. og stillerlisterne. Der var ikke faste regler for antallet af stillere udover at der skulle være mindst én. Først med valgloven af 1901 fastsættes det

maksimale antal stillere til 25. Ved de første valg havde kandidaterne blot en enkelt eller et par stillere, indtil 1866 havde ingen kandidat mere end fem stillere; ved de følgende valg stiger antallet til 12-25, og i 1887 har de tre kandidater 168 stillere tilsammen, ved suppleringsvalget har de to kandidater i alt 164 stillere. I 1895 kulminerer antallet med i alt 314 navne. Sorteres stillerne efter erhverv dominerer gårdejere, og præster og lærere er repræsenteret i hele perioden. Midt i 1860'erne dukker de første handlende op og håndværkerne er første gang på listen midt i 70'erne. Liberale erhverv som læger og advokater optræder i 1887 og 90 og derefter; på samme tid kommer fiskere og arbejdere med. Af de i alt knap 2.000 navne som stillerlisterne rummer, er ca. 1200 gårdejere, knap 200 tjenestemænd eller embedsmænd og ca. 350 selvstændigt næringsdrivende. Af arbejdere er der i alt 67, heraf ca. 50 ved valgene 1890 og 1892, før Socialdemokratiet stillede op.

Kandidater og valgte

Som det ses af oversigten var kåringsvalg hyppige i den første snes år. Fra 1849 til 1869 valgtes rigsdagsmanden ved kåring 10 gange af de 15 valg i perioden; fra 1872 til 1901 var der kun kåring tre gange ud af 14 valg, ved valget af Hviid i 1884, og Bluhmes kåring i 1898 og 1901. I begge tilfælde var der tale om særlige lejligheder. I 1898 havde Esbjerg efter flere års ventetid fået købstadrettigheder og Bluhme havde i denne sag været overordentlig virksom. Loven om købstadsværdigheden blev vedtaget d. 17. marts⁹ og underskrevet af kongen d. 19. Bluhme red på en begejstringsbølge og hans kåring tre uger senere var næsten en del af festlighederne i anledning af lovens vedtagelse. I 1901 var kåringsvalg afskaffet men da Bluhme var eneste kandidat valgtes han uden afstemning. Også i 1915 var der kun én kandidat nemlig M. N. Slebsager; når Socialdemokratiet ikke opstillede ved dette valg skyldtes det at der var tale om et bekræftelsesvalg i

anledning af den forestående grundlovsreform. Esbjergkredsen udgør ikke noget særsyn med hensyn til kåring; i perioden 1849-69 var der ikke noget folketingsvalg i landet hvor ikke mindst en tredjedel af valgene afgjordes ved kåring. I 1855 var der f.eks. kåring i 84 af de 101 kredse, i 1866 i 53 kredse.¹⁰ Efter valget i 1854 blev alle valg i kredsen afgjort ved kåring indtil valget 7/6 1864; Esbjergkredsen er dog heller ikke her påfaldende stilfærdig, i Viborg afgjordes således samtlige valg fra 1849 til 1872 ved kåring.¹¹

Folketingsmænd 1848-1915

Tabel 1

Listen anfører de valgte erhverv på valgtidspunktet; tallene yderst til højre angiver den pågældendes funktionstid.

Gårdejer H. Chr. Nielsen, 1848-49	genvælges ikke	8 mdr.
Embedsmand C. M. Poulsen, 1849-53	genopstiller ikke	3 år 3 mdr.
Professor Fr. Schiern, 1853	genvælges ikke	3 mdr.
Pastor J. S. Schade, 1853	nedl. mand.	6 mdr.
Byfoged Hother Hage, 1853-61	genopstiller ikke	7 år 7 mdr.
Kaptajn S. Ankjær, 1861-64	genvælges ikke	3 år
Proprietær J. H. Jespersen, 1864-66	genvælges ikke	2 år 4 mdr.
Godsejer E. E. Rosenørn, 1866-69	genopstiller ikke	2 år 11 mdr.
Lærer C. J. Fjord, 1869-76	genvælges ikke	6 år 7 mdr.
Lærer A. Hviid 1876-87	genvælges ikke	10 år 9 mdr.
Sagfører J. L. Hansen, 1887	nedl. mand.	7 mdr.
Godsejer H. E. Bluhme, 1887-1909	genopstiller ikke	21 år 8 mdr.
Skolebestyrer M. Slepsager 1909-15	vælges i Guldager til 1932	(23 år)

I alt har 13 mænd repræsenteret kredsen på tinge (inkl. den grundlovgivende forsamling) i disse 76 år. Længst har Bluhme haft mandatet - i over 21 år, Hviid i knap 9 år og Hage i godt 7 år. Seks af de tretten har kun siddet i én periode.

Kandidater og valgte efter hjemsted

Tabel 2

	Ribe amt	Øvr. Jyll.	Øerne (u. Kbh.)	København	I alt
Kandidater	24	6	2	4	36
heraf valgt	4	4	2	3	13

Bortset fra H. C. Nielsen i den grundlovgivende rigsforsamling 1848 og pastor J. S. Schade i 1853 blev kredsen først repræsenteret af en lokal repræsentant i 1864, da proprietær J. H. Jespersen, Endrupholm, blev valgt. Da han faldt ved valget i 1866 kom der først i 1909 med M. N. Slebsager, Vejen, atter en lokal repræsentant fra amtet ind. Der har derimod ved de fleste valg været opstillet lokale kandidater, kun ved fem valg har en lokal undladt opstilling. Redaktør J. P. Sundbo, Esbjerg, opstiller fra 1903, men før ham har kun én mand fra Esbjerg by forsøgt sig, nemlig hotelejer H. Wulff-Petersen i 1879.

Indtil 1876 var alle valgte Højremænd, enten klart Højre eller som Fjord »nærmest Højre«.

Kandidater og valgte efter erhverv

Tabel 3

	Gods- ej. Propr.	Gård- ejere	Emb.* mænd	Lære- te	Præst- er	Offi- ceret	Lib. erhv.	Selvst. nær.dr.	Andre	I alt
Kandidater	3	12	5	4	3	2	4	2	1	36
heraf valgt	3	1	3	3	1	1	1	0	0	13

*) herunder professorer.

I den første snes år - til 1869 - domineres repræsentationen af godsejere og embedsmænd: tre godsejere, tre embedsmænd, heraf to dr. phil.'er og en cand. jur., en præst og en officer. Lærerne der overalt markerede sig stærkt i datidens politik besætter tilsammen over 23 år: Hviid og Fjord fra 1869 til 1887 og derefter Slebsager fra 1909. Trods det at Ribe amt er et udpræget landboområde lykkes det blandt de 12 kandidater fra gårdejerstanden kun H. C. Nielsen at sidde på tinge et enkelt år 1848-49.

Ingen af Esbjergkredsens folketingsmænd har placeret sig markant i tinget, enkelte endog meget stilfærdigt. F.eks. tog H. C. Nielsen i den grundlovgivende rigsforsamling overhovedet ikke ordet i sin valgperiode og Schiern kun en enkelt gang.¹²

*Hother Hage.
Kredsens
folketingsmand
1853-61.*

Af de mere kendte navne må Hother Hage som repræsenterede kredsen fra 1853-1861 nævnes. Han havde været medlem både af stænderforsamlingen og af den grundlovgivende rigsforsamling og tidligere siddet i folketinget for Århus amts 2. kreds. Efter at have opgivet Esbjergkredsen var han med få undtagelser valgt til 1873 på Møn, Lolland og Sjælland. Af uddannelse var han cand. jur. og fra 1859 byfoged i Stege og herredsfoged på Møn. Fra sin studentertid var han nationalliberal og stærkt knyttet til Orla Lehmann, efterhånden blev han mere konservativ. Han var medlem af og i en periode formand for finansudvalget og medlem af udvalget vedrørende grundloven 1866, også en ministerpost blev ham tilbudt som han dog afsløj. Han var en meget flittig skribent der har

udgivet en række juridiske og politiske skrifter, og han var også en flittig foredragsholder. I de otte folketingssamlinger han repræsenterede Esbjerg havde han ordet 108 gange,¹³ oftest i forbindelse med forfatningsspørgsmål. Hage der var født 1816 døde i 1873.

Stephan Ankjær (1820-92) repræsenterede kredsen fra 1861-64 og blev ikke genvalgt. Han blev senere valgt i Viborg men trak sig ud af politik da han i 1876 blev udnævnt til general. En politisk modstander, venstremanden N. Hansen, udgav anonymt i 1863 en samling personskildringer af folketingsmedlemmer¹⁴ og skildrer Ankjær som en mand »af Middelhøjde, meget korpulent, med en uforholdsmæssig stor Mave, har tyndt, blondt Haar, en høj Pande, Øjnene skjult af et Par Brilller, temmelig svært Skjæg af samme Kouleur som Haaret . . .«

Den første lokalt bosatte folketingsmand blev kammerråd J. H. Jespersen fra Endrupholm, født 1812. Jespersen havde en lang fortid i kommunalpolitik og tre års folketingsarbejde på Fyn bag sig, da han i 1863 købte Endrupholm og fra 1864 lod sig vælge til folketinget. På rigsdagen gjorde han sig ikke bemærket, men mere i landbrugsfaglige arbejder ligesom han i 11 år var formand for V. Nykirke sogneråd. I 1875 flyttede han til Frederiksberg hvor han døde 1884.

Tabel 4

Antal perioder for rigsdagsmedlemmerne

6 medl. sidder i 1 periode	(Nielsen, Schiern, Schade, Ankjær, Rosenørn, Hansen)
1 medl. sidder i 2 perioder	(Poulsen)
1 medl. sidder i 3 perioder	(Fjord)
3 medl. sidder i 4 perioder	(Hage, Jespersen, Slesbager*)
1 medl. sidder i 5 perioder	(Hviid)
1 medl. sidder i 8 perioder	(Bluhme)

*) Slesbager flytter efter 1915 til Guldagerkredsen og genvælges.

Ernst Emil Rosenørn (1810-94) som havde mandatet fra 1866-69, havde i ni år været valgt i Varde, og fra 1879 til sin

død sad han i landstinget som kongevalgt medlem. Han ejede et par gårde i Nørrejylland og var fra 1870-83 overpræsident i København. Han havde en række tillidsposter i begge rigsdagens kamre og var 1869-70 kirke- og undervisningsminister i ministeriet C. E. Frijs.

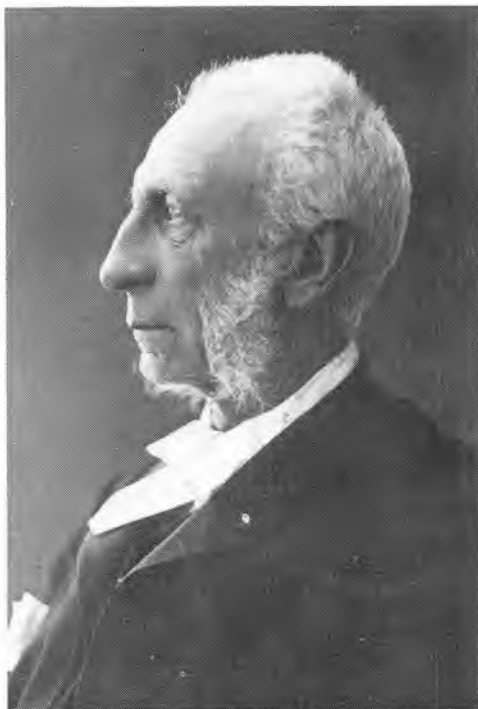
C. Fjord (1822-79) bevarede mandatet i næsten ti år. Han blev første gang valgt i Ringkøbing 1864-66. Han blev af Venstre karakteriseret som »jævnt begavet, tager sjældent Ordet og hører i det hele til dem, der gaae temmelig ubemærket og passe deres Dont«. ¹⁵ Han var hele sit liv lærer i Gammelsohn på Holmsland og var direktør for Ulfborg Hind Herreders Brandforsikring i en menneskealder. Han var stærkt optaget af brugsforeningstanken og tog ofte ordet i Folketinget når love om brugsforeninger var på dagsordenen, ligesom han var formand for brugsforeningen i Ringkøbing. C. Fjord var i øvrigt en bror til videnskabsmanden N. J. Fjord.

I 1876 vandt lærer Albrecht Hviid mandatet og beholdt det til 1887. Hviid var født 1843, fik lærereksamen i 1862 og var til 1882 lærer i Odder. Siden levede han i København som bogtrykker, bogudgiver og redaktør af forskellige tidskrifter. Hans eneste politiske arbejde var repræsentationen i Esbjerg og han forsøgte ikke siden at genopstille. Han døde i 1931.

Hans valg blev mødt med begejstring af Venstre, men hans drejning mod den radikale Høruplinje gjorde ham upopulær i Det forenede Venstre. »Han har mere end nogen anden svajet som et Siv imellem Partierne«, skrev en Venstre-modstander om ham, ¹⁶ og i 1887 blev han slået af J. L. Hansen i Esbjergkredsen.

Ved et suppleringsvalg i 1887 kom derefter Hans Emil Bluhme ind i tinget, vel den bedst kendte af Esbjergkredsens repræsentanter. Hans Emil Bluhme var født i Store Heddinge d. 31. marts 1833, søn af konseilspræsident, udenrigsminister C. A. Bluhme. ¹⁷ Han fik en uddannelse som søkadet, gjorde tjeneste i flåden hvor han i 1852 blev løjtnant. Han deltog i

*Hans Emil Bluhme.
Kredsens folketings-
mand 1887-1909.
Trods megen mod-
stand i sin
funktionstid bevarede
han et godt forhold til
kredsen efter sin
afgang. Han døde i
1926, 93 år gammel.*

en række togter til udlandet og var i nogle år i fransk tjene-
ste. I 1863-64 deltog han i en ekspedition til Grønland hvor-
om han året efter udgav en bog »Fra et ophold i Grønland«. Hans
litterære lyster viste sig også i at han var medudgiver af
og redaktør for forskellige tidsskrifter.

I 1868 tog han sin afsked fra flåden med rang som kap-
tajn, i 1902 fik han tillagt ærestitlen kommandør.

Bluhme blev gift i 1866 og blev ved sit ægteskab godsejer
til Nørlund og Thorstedlund i Midtjylland. Han tog aktivt
del i landbruget og opnåede en række tillidshverv i landbo-
organisationer og var fra 1880-89 medlem af Ålborg amtsråd.
Af fødsel og fra sit miljø måtte Bluhme være Højremand og
hans politiske karriere begyndte da også dér - men med tre

nederlag til følge i Horsenskredsen. Fra 1884-87 var han valgt i Randers som modstander af Estrup og i Esbjerg blev han valgt som Venstremænd. Han fulgte Hørups mere radikale linje i 1890 og tilsluttede sig senere Venstrereformpartiet. Bluhme var ikke nogen stor politiker, men i kraft af sit mangeårige medlemskab af tinget var han medlem af en række vigtige udvalg, f.eks. jernbanekommissionen af 1898, og fra 1904-09 var han folketingets 2. viceformand. Han var stærkt interesseret i fredsarbejdet og var i en årrække aktiv inden for Dansk Fredsforening. For Esbjerg havn og by var han en utrættelig fortaler og om hans indsats for byens status som købstad er der fortalt andensteds.¹⁸

Hans afløser, Marius Nielsen Slebsager, var født i Fåborg 1874 og tog lærereksamen 1896. I 1900 oprettede han en privat realskole i Vejen som han bestyrede til 1914. Han gik tidligt ind i politik og havde flere tillidsposter i Venstre, fra 1910 var han medejer og medudgiver af Esbjerg Avis.

Han repræsenterede valgkredsen fra 1909 til 1918, og efter valgreformens valgtes han i den nye Guldagerkreds til han nedlagde sit mandat i 1932. Fra 1920-24 var han trafikminister og gennemførte i dette embede loven om den kommende Lillebæltsbro, fra 1926-28 var han handelsminister. Han havde udover sine mange politiske hverv også store erhvervsinteresser som han varetog efter sin udtræden af politik. Han døde i 1962.

Valgkamp

Om valgkamp var der næppe tale i de første år, enkelte spørgsmål blev måske stillet ved valghandlingen men offentlige valgmøder holdtes ikke. Det synes efter aviserne at dømme, som om de første valgmøder blev holdt i 1865 hvor der forud for valget til Rigsrådets folketing blev holdt to møder.¹⁹ I 1869 var der møder, herunder »prøvevalg« i Strandby kro,²⁰ men ellers er det først senere at møder før valget omtales. I 1876 refererer Varde Avis kun et enkelt på Kors Kroen,²¹

og ved enkelte valg endnu i 80'erne afholdtes ingen offentlige møder. Fra 1887 hvor Bluhme bliver valgt, kommer der gang i valgmøderne rundt om i sognene, oftest med begge eller alle kandidaterne som deltagere. I 1892 og 1895 afholder Bluhme 8 møder,²² i 1903 taler Bluhme ved ti møder, hans modkandidat, J. P. Sundbo, er med ved de sidste møder. Mærkeligt nok tager han sig tid til at føre valgkamp på Bornholm forinden hvor hans tidligere medarbejder C. N. Hauge er nyopstillet.²³ 1906 holder kandidaterne 14 møder og da Slesbager opstilles i 1909 arrangeres mere end femogtyve møder. Ved møderne i sognene er der almindeligvis god tilslutning med 100-200 deltagere, og ved valgene efter 1900 samlede valgmøderne i Esbjerg mellem 1000 og 1500 tilhørere. En væsentlig grund til de få valgmøder i de første år var den svage partiorganisation. Kilderne til vælgerforeningernes historie er desværre få og usikre.²⁴ Det ser ud til at den første venstrevælgerforening for Ribe amts 1. og 2. kreds oprettes i 1868. Initiativtagerne var tidligere folketingsmand, landstingsmand J. M. Bollerup Andersen, Ølgod, der døde samme år, og pastor J. N. L. Schjørring, Hodde, der selv havde forsøgt at opnå valg i 1865. I 1869 deles foreningen så 2. kreds får sin egen. Først senere dannes en forening i Esbjerg, dens protokol er dog først bevaret fra 1892. En Højreforening kendes fra 1887,²⁵ den ophæves i 1893 men reorganiseres året efter under navnet Den konservative Forening for Ribe amts 2. folketingskreds Esbjerg.²⁶ Socialdemokratiet får først sin slagkraft senere, partiafdelingen i Esbjerg er fra 1890²⁷ og fra 1894 er partiet repræsenteret i sognerådet for Jerne-Skads. Også pressen er svagt udbygget; Varde Avis (Ribe amtstidende) var oprettet i 1854 og refererede også valgene i Esbjergkredsen. Først i 1889 fik Esbjerg sin første avis,²⁸ Esbjerg Folkeblad, og året efter oprettedes Esbjerg Avis. I 1890'erne oprettedes yderligere et par venstreblade, men den dominerende var Esbjerg Avis. I 1898 begyndte udgivelsen af arbejderbevægelsens blad »Vestjyllands Socialdemokrat«.

Ribe amts 2. kreds
oversigt over samtlige valg 1848-1915

Dato	Antal vælgere	Valgets art	Kandidater	Kåring	Kand. datert stem.
5/10 1848	651	grundlov. rigsfors.	Gdr. H C. Nielsen, Årre Gdr. N. Hansen Christensen, Ansager Herredsfoged C. M. Crone, Varde Stiftsprovst J. B. Daugaard, Ribe		190 10 11 15
4/12 1849	1955	folketingsvalg	Embedsmand, dr. phil. C. M. Poulsen, Kbh.	K	
4/8 1852	1949	folketingsvalg	Poulsen	K	
26/2 1853	1949	folketingsvalg	Professor F. E. A. Schiern, København Sognefoged J. Pedersen, Årre		335 65
27/5 1853	2010	folketingsvalg	Pastor J. S. Schade, Grimstrup Professor F. E. A. Schiern, København		155 135
17/11 1853	2010	suppleringsvalg	Proprietær Hother Hage, Stege	K	
1/12 1854		folketingsvalg	Hage Gårdejer Jens Bundesen, Sdr. Nebel		205 72
14/6 1855		folketingsvalg	Hage	K	
14/6 1858		folketingsvalg	Hage	K	
14/6 1861	2261	folketingsvalg	Kaptajn S. Ankjær, København	K	
5/3 1864		Rigsråd. folket.	Proprietær J. H. Jespersen, Endrupholm Major S. Ankjær		
7/6 1864		folketingsvalg	Jespersen	K	
30/5 1865		Rigsråd. folket.	Jespersen Pastor J. N. L. Schørring, Hodde		119 49
4/6 1866		folketingsvalg	Jespersen	K	
12/10 1866		folketingsvalg	Gdr. E. E. Rosenørn, København Jespersen	K	
22/9 1869	2401	folketingsvalg	Lærer J. C. Fjord, Holmsland Konsul J. K. Bork, Nordby Lærer K. Højmark, Stavtrup		160 132 96
20/9 1872	2541	folketingsvalg	Fjord Bork Købmand J. P. Schmidt, Hjerding		293 277 139
14/11 1873	2699	folketingsvalg	Fjord Gdr. Therkel Nielsen, Jerne		397 372

Dato	Antal vælgere	Valgets art	Kandidater	Kåring	Kandidaternes stem.tal
15/4 1876	2768	folketingsvalg	Lærer A. Hviid, Odder Fjord		750 225
1/1 1879	2938	folketingsvalg	Hviid Gæstgiver H. Wulff-Petersen, Esbjerg		714 266
14/5 1881	2936	folketingsvalg	Hviid Kaptajnløjtn. O. C. Hammer, København		855 359
16/7 1881	2936	folketingsvalg	Hviid Professor H. V. Styrh, København		1026 245
15/6 1884	2911	folketingsvalg	Hviid	K	
18/1 1887	3126	folketingsvalg	Sagfører J. L. Hansen, Kolding Hviid Møller K. J. Kjeldsen, Allerup		868 706 236
4/9 1887	3249	suppleringsvalg	Godsejer H. E. Bluhme, Nørlund Engmester P. Kr. Thomsen, Hjerting		675 346
1/1 1890	3312	folketingsvalg	Bluhme Thomsen Møller K. J. Kjeldsen		945 356 209
10/4 1892	3591	folketingsvalg	Bluhme Redaktør Oluf Jørgensen, Skanderborg		953 597
11/4 1895	3933	folketingsvalg	Bluhme Gårdejer Lars Mose, Årre		1113 492
1/4 1898	4981	folketingsvalg	Bluhme	K	
1/4 1901	4949	folketingsvalg	Bluhme	u. afst.	
16/6 1903	5190	folketingsvalg	Bluhme Redaktør J. P. Sundbo, Esbjerg		2174 923
19/5 1906	5729	folketingsvalg	Bluhme Sundbo		2068 1495
15/5 1909	6079	folketingsvalg	Skolebestyrer M. N. Slesbager, Vejen Sundbo Gdr. Bertel Strebøl, Ansager		2200 1776 314
25/10 1910	6315	folketingsvalg	Slesbager Sundbo		2735 2036
10/5 1913	6807	folketingsvalg	Slesbager Sundbo		2704 2143
1/5 1915	6907	bekræftelsesv.	Slesbager	u. afst.	

Stemmetallet og stemmetallene er fra valgbogen, erhvervsbetegnelsen dels fra valgbogen, dels efter Elberling: Rigsdagens medlemmer.

De enkelte valg

De første valg foregår stilfærdigt og uden større dramatik. I 1853 er der valg d. 26/2 og d. 27/5 - begge gange på grund af vanskelighederne med at få godkendt den tronfølgerlov der baner vejen for det »glücksborgske kongehus«. Ved majvalget er der fem kandidater hvoraf professor Schiern udråbes til rigsdagsmand. Der forlanges imidlertid »navnlig afstemning« og her får pastor Schade 159 stemmer mod Schierns 135. Allerede i september samme år må Schade nedlægge mandatet på grund af sygdom og 2. november mødte vælgerskaren op igen, men fik den besked af valgbestyrelsen at der ingen kandidat var tilmeldt. Før forsamlingen kunne drøfte denne situation nedlagde pastor P. C. Münster, Fåborg, protest mod valget, fordi »Underretningen ikke var ankommen saa betids dertil, at Valget kunde bekendtgjøres ved tvende Kirkestævner . . .«. Valget blev derefter aflyst og den 17. november måtte vælgerne af sted for fjerde gang i samme kalenderår. Ved valget blev herredsfoged Hother Hage valgt. Hage selv var ikke til stede og heller ikke i 1854 kunne han fremstille sig, begge gange blev dog »behørig Lægeattest fremvist«.

I 1861 valgte Hage at lade sig opstille i Stege-kredsen, men forinden tog han afsked med vælgerne ved at udgive et skrift: Til Vælgerne i Ribe Amts 2. Valgkreds, en omstændelig pjece der kritiserede regeringens slesvigske politik, men egentlig ikke udover titelen specielt var rettet til vælgerne i Ribe amt. Derefter valgtes Stephan Ankjær der på valgdagen »fremsatte for Vælgerne sine Anskuelser betræffende enkelte af de mest brændende Spørgsmål og blev enterpelleret (sic) angaaende Bondevennerne, deres Anskuelser og Færd«.

I 1864 var hovedemnet naturligvis Slesvig, som kammerråd J. H. Jespersen, Endrupholm, »lignede ved et levende Lem (en Arm paa Danmark, der ej kunde afrives uden Blod)«.

I 1869 var der hård kamp både forud for og under valget. Venstrekredse opstillede lærer K. Højmark, Stavstrup ved År-

hus, og Varde Avis gik varmt ind for hans kandidatur.²⁹ En lokal konkurrent var imidlertid dukket op nemlig konsul Jens K. Bork, Fanø, som erklærede sig for tilhænger af Det nationale Venstre, mens lærer C. I. Fjord fra Holmsland var de konservatives kandidat. Et af emnerne for møderne forud og spørgsmålene på valgdagen var den foreslåede tværbane, jernbanen der skulle forbinde Vamdrup med Esbjerg. Der var i venstrekredse megen bitterhed over Fjords valgtale hvori han efter venstremænds mening havde betragtet Venstre og Grundtvigianere som identiske begreber.

Fjord vandt valget med 21 stemmer mere end Bork. Der blev nedlagt protest mod valget fra de to taberes side, idet de hævdede at valgbestyrelsesmedlemmet fra Bryndum-Vester Nebel ikke var udpeget efter forskrifterne, men protesten blev afvist.

Samme dag var der sket en stranding på Fanø, hvad der betød at en del mænd måtte deltage i bjærgningsarbejde. Ifølge Varde Avis³⁰ betød dette at Bork mistede ca. 50 stemmer og derfor tabte valget. Hvorvidt denne antagelse er rigtig kan ikke afgøres, men det er i hvert fald påfaldende at af Nordbys 328 vælgere afgav kun 34 deres stemme, den laveste valgdeltagelse overhovedet i Nordby. Fanø stemte for Bork, Jerne-Skads og Alslev-Hostrup for Højmark; Fjords sejr blev grundlagt i de øvrige sogne.

I 1872 stillede Bork sig igen mod Fjord og igen vandt Fjord knebent - med kun 16 stemmer. Ved dette valg optræder for første gang navnet Esbjerg i valgbogen, blandt Borks stillere er to borgere fra den nye by. De følgende år markerer Esbjerg sig stærkere, allerede i 1873 optræder bl.a. Morten Spangsborg og lærer N. K. Langvad på stillerlisten for henholdsvis Fjord og gårdejer Th. Nielsen, Andrup.

I 1876 faldt Fjord for den nye kandidat, lærer A. Hviid, Odder. Stemmeprocenten nåede op over 35 og diskussionen ved prøvevalgene forud var hård. Fjord tabte i alle sogne, kun på Fanø der de to foregående valg havde afvist ham fik

pris på, om folketingsmanden noget oftere end hidtil måtte finde anledning til at samles med sine vælgere«. ³⁹

I 1903 spørger bestyrelsen Bluhme om han »agter at stille op ved næste folketingsvalg«. ⁴⁰ Det bekræfter han overfor bestyrelsen og han bliver genopstillet. I 1906 anføres ingen diskussion i partiets protokol, men da den ukuelige Bluhme i 1908 - nu 75 år gammel - stadig ønsker genopstilling, tager diskussionen fart. I vælgerforeningen føres en voldsom debat for og imod Bluhme og der må både en ekstra generalforsamling og en vættet bestyrelse der atter bliver genvalgt til, før et flertal får gennemført valget af den ny kandidat, realskolebestyrer M. N. Slebsager. ⁴¹

At diskussionen om kandidaten i århundredets begyndelse var så alvorlig skyldtes ikke alene Bluhmes person, men også at der stadig eksisterede to venstreorganisationer i Esbjerg, dels Esbjerg Venstreforening der repræsenterede den oprindelige fløj omkring Det forhandlende Venstre og hvis organ var Esbjerg Avis, dels Venstrevælgerforeningen der var en udløber af Venstrereformpartiet, og som udgav Esbjerg Dagblad indtil 1905. De to Venstreforeninger opstillede Bluhme i fællesskab - han var dog bedre end en socialist - men Venstrevælgerforeningen var mere tilfreds med Bluhme end Esbjerg Venstreforening. Forskellen mellem foreningerne var i øvrigt ikke større end at sagfører H. Nonboe var næstformand i den ene forening 1900-1902 og i 1903 formand for den anden. Der blev da også gjort talrige forsøg på at slutte de to foreninger sammen men alle forgæves, ⁴² først Venstres endelige sprængning i 1905 løste situationen.

Det radikale Venstre der var dannet i 1905 stillede ikke op i 1906. De ledende radikale, lærer Osvald Hansen og papirhandler Chr. Tobiesen, begge fra Esbjerg, var stillere for Sundbo. I 1909 opstillede partiet for sig selv med gårdejer Bertel Strebøl, Lund, som kandidat. Han var tidligere medlem af Venstrereformpartiet og blev uvenligt modtaget af Esbjerg Avis, ⁴³ medens Sundbo i Vestjyllands Socialdemokrat

var mere venlig, især på grund af deres fælles modstand mod militærpolitikken.⁴⁴ I alt opnåede han kun godt 7% af stemmerne og kunne således hverken true Bluhme eller Sundbo. Det var arbejderbevægelsens og Sundbos kamp mod Venstre der var det dominerende træk ved valgene indtil grundloven af 1915.

Sundbos andel af stemmerne i procent:

Tabel 5

	i hele kredsen	Fanø
1903	29,0	21,5
1906	41,2	41,1
1909	41,1	27,2
1910	42,4	31,5
1913	42,5	27,6

Det lykkedes ikke Sundbo at nå højere end godt 42% af stemmerne. Størst var skuffelsen hos socialdemokraterne måske i 1909 hvor Slesbager overtog kredsen, og hvor der synes at være en chance for at splitte Venstre, fordi Strebøl opstillede. Det er ikke muligt af materialet at se,⁴⁵ hvor stærkt - eller svagt - Sundbo stod inden for Esbjerg men optællingen på Fanø viser at han bortset fra 1906 lå betydeligt under gennemsnittet i kredsen. Esbjerg fulgte Sundbo men det kneb at vinde fodfæste i landkommunerne. En gennemgang af Vestjyllands Socialdemokrat viser at Sundbo gennem en stærk mødeindsats gjorde meget for at etablere partiet i sognene, men flertallet var og blev Venstres.

Sundbos stillere efter erhverv.

Tabel 6

<i>Husmænd</i>	<i>Tjenestemænd</i>		<i>Selvst. næringsdrivende</i>			<i>Arbejdere</i>	<i>Andre</i>	
	<i>i alt</i>	<i>heraf lærere</i>	<i>i alt</i>	<i>handl.</i>	<i>håndv. fisk.</i>			
heraf (gårdejere)								
1903 .. 2 (0)	4	2	13	4	6	3	5	1
1906 .. 3 (0)	6	4	13	3	7	3	2	1
1909 .. 13 (3)	5	3	6	1	4	1	1	-
1910 .. 11 (2)	4	2	9	2	3	1	1	-
1913 .. 10 (1)	5	3	8	1	4	2	2	-
39	24	14	49	11	24	10	11	2

Ved opstillingen til valgene lagde Socialdemokratiet vægt på at få en bred repræsentation blandt stillerne. Af stillerlisterne ses at kun i 1903 var der forholdsvis mange arbejdere med - 5 af listens 25. Ved valgene i 1903 og 1906 var 14 af stillerne uden for Esbjerg; i 1903 kun fra den nærmeste omegn: Hjerding, Fanø, Skads. I 1906 var Tjæreborg, Starup og Ansager hver repræsenteret med en stiller, men ved valgene i 1909, 1910 og 1913 var den overvejende del af stillerne uden for Esbjerg og der var lagt vægt på de fjernere liggende sogne.

Valgdeltagelsen

I tabel 7 og tabel 8 er udvalgt nogle sogne med forskellig afstand til valgstedet. Delingen i to tabeller skyldes at Esbjerg i 1894 udskilles af Jerne-Skads og gøres til et selvstændigt sogn. Derfor slutter Jerne-Skads i 1892 med et vælgertal på 965, mens der i 1895 er 270 vælgere i sognet.

Jerne-Skads lå nærmest valgstedet og i tabel 7 ses at sognet kun i få tilfælde ligger under landsgennemsnittet, men ofte højere, f. eks. i 1876, og i 1881 mere end 11% over. Kredens stemmeprocent ligger som helhed i hele perioden derimod betydeligt under landsgennemsnittet.

Ansager lå længst borte, ca. 35 km og på vej til valgstedet måtte vælgerne derfra passere gennem 1. kreds Varde. Ved de første valg i 1869 og 1872 har kun fem og fire vælgere taget turen, lidt bedre er det i 1873, hvor 12,4% afgiver deres stemme. Ved dette valg havde Ribe amt den laveste vælgerdeltagelse i hele landet, en bundrekord amtet også havde i 1865.⁴⁶ Fra midten af 1870'erne når Ansager trods afstanden op over kredens gennemsnit indtil 1890, hvor der atter er en svagere valgdeltagelse. Muligvis har åbningen af den vestjyske længdebane i 1875 spillet ind; der var forholdsvis kort til jernbanestationen i Ølgod. Stemmeprocenten stiger i 1903 og de følgende valg, men er stadig med enkelte undtagelser under kredens gennemsnit.

Sneum-Tjæreborg havde kun 10-15 km til valgstedet og fra

Valgdeltagelsen i udvalgte sogne 1869-92

Tabel 7

	Jerne-Skads			Sneum-Tjæreborg			Ansager			Årre			Hele kredsen	Lands-gen.sn.
	ant. væl g.	afg. st.	i %	ant. væl g.	afg. st.	i %	ant. væl g.	afg. st.	i %	ant. væl g.	afg. st.	i %		
1869	236	72	30,5	236	38	16,1	202	5	2,5	74	20	27,0	16,2	30,2
1872	281	117	41,9	206	37	17,9	199	4	2,0	76	27	35,5	27,9	40,4
1873	290	148	51,1	212	51	24,5	210	26	12,4	78	20	25,6	28,5	51,7
1876	368	220	59,8	199	63	31,6	217	67	30,9	90	23	25,6	35,2	48,6
1879	486	245	52,4	201	92	45,7	234	86	36,8	90	19	21,1	33,4	47,2
1881	456	271	59,4	214	120	56,0	240	104	43,3	99	15	15,2	41,3	47,8
1881	456	287	62,9	214	124	57,9	240	117	48,8	99	21	21,2	43,3	55,6
1884 ¹														
1887	558	387	69,3	277	186	67,2	248	154	62,1	92	64	69,6	57,9	69,6
1890	635	398	62,7	259	132	50,9	278	105	37,8	100	45	45,0	45,6	66,3
1892	965	598	62,0	246	126	51,2	258	89	34,5	96	36	37,5	43,2	63,8

1. Kåringsvalg.

Kilde: A. Hviid: Alle folketingsvalg.

Valgdeltagelsen i udvalgte sogne 1895-1913

Tabel 8

	Jerne-Skads			Sneum-Tjæreborg			Ansager			Årre			Esbjerg ¹			Hele kredsen	Lands-gen.sn.
	ant. væl g.	afg. st.	i %	ant. væl g.	afg. st.	i %	ant. væl g.	afg. st.	i %	ant. væl g.	afg. st.	i %	ant. væl g.	afg. st.	i %		
1895	270	151	55,9	272	125	45,6	269	88	32,7	103	54	52,4	953	481	50,5	40,8	57,1
1903 ²	371	267	72,0	245	153	62,4	326	197	60,4	106	67	63,2	2044	1345	65,8	61,1	57,5
1906	437	340	77,8	268	173	64,6	369	207	56,1	111	59	53,1	2338	1678	71,8	63,3	69,7
1909	507	378	74,6	285	197	69,1	395	267	67,6	103	75	72,8	2610	2049	78,5	71,0	71,1
1910	562	426	75,8	298	206	69,1	413	317	76,6	115	82	71,3	2686	2165	80,6	75,9	74,8
1913	629	491	78,0	287	220	76,7	430	310	72,1	103	73	70,9	3013	2376	78,9	74,1	75,0

1. Købstad fra 1899.

2. 1898 og 1901 er der ingen afstemning.

1874 var der jernbanestation i Tjæreborg. Også her sker en stigning fra 1876 og generelt ligger sognet over kredsens gennemsnit helt til 1909.

Årre sogn havde en afstand på ca. 20 km og fik ikke del i nogen jernbaneforbindelse. Der sker heller ingen ændring i midten af 70'erne, men til gengæld imponerer Årre ved høje stemmeprocenter 1869-73. Fra 1887 til 1913 har Årre høj valgdeltagelse og overstiger Ansagers ved seks af de ni valg.

Selv om Ansager således samlet for hele perioden har den laveste valgdeltagelse er forskellen til Årre meget lille - gennemsnitlig 1869-92 henholdsvis 31,1 og 32,3 - og 1895-1913 60,9 og 63,9. Jerne-Skads har klart den højeste stemmeprocent efterfulgt af Tjæreborg, men efter 1895 er forskellen mellem sognene ikke så udpræget som i perioden 1869-92. Selv om det bekræftes at afstand til valgstedet er en faktor for stemmeafgivningen er billedet ikke ganske entydigt; både Ansager efter 1876 og Årre fra 1869 har forholdsvis høje procenter. I perioden 1895-1913 (tabel 8) ses det, at Esbjerg ved de tre første valg har lavere stemmeprocent end Jerne-Skads og i 1895 mindre end Årre.

En samlet undersøgelse for hele Danmark over forskellen mellem stemmeprocent i valgstedskommunen og ikke-valgstedskommuner 1906 og 1909⁴⁷ sammenlignet med resultaterne i Esbjergkredsen giver følgende resultat:

	Hele landet			
	valgstedskom.	ikke-valgstedskom.	Esbjerg by	Hele kredsen
1906	76,2	67,8	71,8	57,5
1909	77,6	68,8	78,5	65,3

Trods de påviste usikkerhedsmomenter synes hovedindtrykket således at være en klar overvægt for valgstedskommunen. Imidlertid viser tabellerne de tidligere nævnte udsving, og endelig må det tages i betragtning at valgdeltagelsen generelt er højere i købstæderne end på landet. I Esbjerg gælder det yderligere at kampen mellem Sundbo og Bluhme måtte bety-

de en stærkere valginteresse, især efter byrådsvalget i 1905 hvor socialdemokraterne erobrede flertallet i Esbjerg byråd.

Tabel 9

Valgdeltagelsen på Fanø 1869-92

Valgår	Nordby			Sønderho			Hele Fanø		
	ant. vælg.	afg. st.	i %	ant. vælg.	afg. st.	i %	ant. vælg.	afg. st.	i %
1869	328	34	10,2	178	43	24,1	506	77	15,2
1872	342	139	40,6	186	52	27,9	528	191	36,2
1873	409	98	23,9	185	20	10,8	594	118	19,9
1876	394	131	33,2	174	13	7,5	568	144	24,8
1879	402	69	17,1	174	3	1,7	576	72	12,5
1881	400	192	48,0	177	32	18,0	577	224	38,8
1881	400	91	22,7	177	13	7,3	577	104	18,0
1884 ¹⁾									
1887	427	123	28,8	177	10	5,6	604	133	22,0
1890	442	137	30,9	188	14	7,4	630	151	23,9
1892	440	95	21,5	183	27	14,7	623	122	19,6

1) Kåringsvalg.

Kilde: A. Hviid: Alle folketingsvalg.

Valgdeltagelsen på Fanø er meget svingende. På intet tidspunkt kommer stemmeprocenten op på kredsens gennemsnit, og bortset fra ganske få valg er Fanøs valgdeltagelse lavere end f. eks. Ansagers og Årres trods den lettere forbindelse fra Fanø til Strandby eller Esbjerg. Den lave deltagelse på Fanø kan hænge sammen med fraværet af søfolk, men den laveste procent overhovedet - 12,5 - sker ved valget i 1879 der fandt sted den 3. januar, et tidspunkt hvor søfolkene ofte var hjemme. Efter 1901 gives der lejlighed til at stemme på Fanø og derved får Nordby og Sønderho som de eneste sogne eget valgsted. Tallene fra 1903-13 (tabel 10) viser en markant stigning i forhold til 1880'erne og 90'erne men stadig langt under kredsens gennemsnit - 12-27% lavere - og langt under f. eks. Ansager og Årre sogne. Også tallene fra Fanø bekræfter således at afstandskriteriet ikke entydigt har været afgørende for valgdeltagelsen; sønderhoningerne har været de slø-

24. Lokale arkiver vedr. de første vælgerforeninger er gået tabt. For Venstre er bevaret forhandlingsprotokol fra 1898, for Socialdemokratiet fra 1890. For tiden før er der alene bygget på aviser, især Varde Avis.
25. Referat fra Konservative Klubbers Delegeretmøde de pågældende år.
26. Dybdal: Partier og erhverv 2, s. 105.
27. Forhandlingsprotokol for Esbjerg afd.
28. Alkærsig: Esbjerg II, s. 127.
29. Varde Avis 14/9 1869.
30. sst. 25/9 1869.
31. Se nærmere herom i Rigsdagens medlemmer I, s. 193 f.
32. Esbjerg Avis 23/3 1892.
33. sst.
34. Forhandlingsprotokol for 24/3 1890.
35. Socialdem. Hovedbestyrelses forhandlingsprotokol, 29/5 1897 (ABA).
36. Forhandlingsprotokol for 8/6 1898.
37. sst. 4/3 1900.
38. Esbjerg Avis 14/3 1898.
39. Venstres forhandlingsprotokol 16/1 1901.
40. sst. 24/2 og 13/3 1903.
41. sst. 1/7 og 7/7 1908. I Slebsagers privatarkiv på Rigsarkivet nævner Slebsager dog, at Bluhme allerede i 1907 havde meddelt, at han ville trække sig tilbage. I vælgerforeningens protokol findes der imidlertid ikke noget om denne beslutning.
42. Venstres forhandlingsprotokol, generalforsamlinger 1902 og 1903.
43. Esbjerg Avis f. eks. 12/5 1909.
44. Sundbos artikler herom gav anledning til nogen misstemning i Socialdemokratiets Hovedbestyrelse, se bl. a. E. Rasmussen og R. Skovmand: Det radikale Venstre, s. 99.
45. Grundmaterialet - valglister, stemmesedler m.v. - er desværre ikke bevaret lokalt eller på Landsarkivet.
46. Stat. Medd. XII, 3.
47. Stat. Medd. IV, 35.

Stud. mag. Flemming Just, Århus, bringes en hjertelig tak for hjælp med en række kontrolopslag m.v. på Statsbiblioteket i Århus.

Verner Bruhn, f. 1928, seminarielektor, cand. phil. Ansat på Esbjerg seminarium.

Har udover redaktionsarbejde skrevet artikler og bøger med emner fra Esbjerg by.

Adresse: Tulipanvej 24, 6700 Esbjerg.

Ribe Bispekrønike

i kildekritisk belysning sat i relation
til den kirkelige og politiske udvikling i Danmark
og i Europa

Af Bue Kaae

Den lille fordringsløse Ribe bispekrønike, der for et par år siden - oversat af Helge Søgaard - fremkom i *Fra Ribe Amt* (1973), er, som oversætteren har udtrykt det, af stor værdi, ja, kan det tilføjes, af så stor værdi, at det nok kan være rimeligt at forsøge at sætte den ind i en større sammenhæng end den rent lokalhistoriske og undersøge, i hvilken grad den kan sættes i forbindelse med Danmarks og Europas historie i almenpolitisk og i kirkepolitisk henseende.

Helge Søgaard har i sin artikel redegjort for de håndskrifter, der ligger til grund for hans oversættelse af bispekrøniken, en oversættelse, der hviler på Ellen Jørgensens rekonstruktion af teksten på grundlag af de overleverede håndskrifter,¹ ligesom Helge Søgaard i den samme artikel har gjort rede for bispekrønikens placering i den historiske overlevering, og det vil derfor ikke have noget formål at gentage hans redegørelse her, men det kan måske være hensigtsmæssigt at supplere oplysningerne i Helge Søgaards artikel i øvrigt.

Det er rigtigt, når Helge Søgaard i lighed med, hvad Ellen Jørgensen har skrevet, gør gældende, at det er vanskeligt at klargøre det kildemæssige grundlag for Ribe bispekrønike, og nærværende artikel skal da også kun betragtes som et forsøg på at udrede lidt af det spegede spind, der udgør bispekrønikens kildegrundlag, samtidig med at den anskues fra andre synsvinkler end dem, der er anlagt af Helge Søgaard.

Medens bispekrønikens tilblivelsestid, som det almindeligvis antages, vel må falde inden for et forholdsvis kort tidsrum efter 1230, da biskop Tuve døde, er det ulige vanskeligere at afgøre, hvorledes krøniken er blevet til, om der fx. har

været tale om et ældre forlæg, muligvis flere, som forfatteren har arbejdet med, evt. har omarbejdet, om han har haft en (øjensynligt ukomplet) bispeliste, som er blevet udvidet med oplysninger, som han har samlet sammen forskellige steder fra, eller om han muligvis har gjort hele arbejdet alene og fra grunden af.

Men det må dog dertil bemærkes, at man utvivlsomt også senere i middelalderen i Ribe har arbejdet med bispekrøniken og har forsynet den med noter som fx. den nærmere redegørelse for, hvorledes Valdemar II og hans søn blev taget til fange på Lyø 1223 - selve beretningens anbringelse i teksten er et tydeligt vidnesbyrd om, at en note er indarbejdet her, nok på basis af Ribe årbogen,² der igen har sin oplysning fra Rydårbogen,³ og det er af den og lignende grunde ikke rimeligt at antage, at bispekrøniken omkring 1230 helt har den form, den foreligger under i Ellen Jørgensens udgivelse deraf.

Ribe bispekrønikes oplysninger lader sig stort set inddele i tre kategorier: 1. de, der hviler på en tradition, skriftlig eller mundtlig, der har været levende gennem tiden i domkirken og i kapitlet

2. de, der hviler på beretninger, der er hentet andetsteds fra

3. de, der hviler på eller lader sig verificere af diplomer, altså retsgyldige dokumenter, som man i en vis udstrækning har haft adgang til i Ribe, hvor de for fleres vedkommende øjensynligt har ligget i kapitlets arkiv.

Dertil kommer de oplysninger, der ad anden vej kan tjene til belysning af bispekrøniken, fx. i forbindelse med genstande, der er fremdraget ved domkirkens restaureringer, som med kirkens bygningshistorie i det hele taget.

På en *Ribe-tradition* hviler utvivlsomt beretningen om biskop Liufdags martyrium omkring 950, det martyrium, som man øjensynligt i Ribe tidligt - men uden held - har betragtet som det mulige grundlag for dyrkelsen af en lokalhelgen. - Og når der i Anders Sørensen Vedels flygtige afskrift »Aff

den gamle Rolle, som kom aff Soer«, og som nu går under navnet Den slesvigske årbog,⁴ i en meget makuleret notits læses, at Ribe-borgerne dræbte Liufdag, da han flygtede ud i åen, må notitsen her - muligvis ad nu uransagelige veje - være kommet fra Ribe bispekrønike til Den slesvigske årbog, der først bliver selvstændig fra midten af det 13. århundrede. Iøvrigt er denne notits i Den slesvigske årbog såvidt vides den eneste, der har fundet vej fra bispekrøniken til andet kilde-materiale - ikke engang Ribeårbogen har fundet anledning til at anvende den, skønt den må have været nær for hånden.

Den ripensiske tradition om Liufdag lader sig ligesom andre øjensynligt traditionsbårne og slørede oplysninger om Ribe-kirkens første århundreder kun vanskeligt bekræfte og er på flere måder helt i modstrid med de sikrere oplysninger i Adam af Bremens værk om de hamburgske ærkebiskoppers historie, der er så vigtig til belysningen af forholdene i Danmark i missionstiden.

Det er først efter biskop Thures tid, altså fra første halvdel af det 12. århundrede, at man kan fæste større tillid til, hvad der af mangel på skriftligt materiale - med en vis grad af usikkerhed kan betegnes som mere eller mindre traditionsbåret, det kan fx. gælde beretningen om slagsmålet i kapitlet i slutningen af 1160'erne som følge af biskop Radulfs uenighed med sine kanniker - og vel også i visse tilfælde meddelelserne om biskoppernes gaver til domkirken m.m.

På sikrere grund, men ikke nødvendigvis sandheden så meget nærmere, er man, når man kan sammenholde bispekrønikes oplysninger med meddelelser fra andre *beretninger*. Når der fx. i bispekrøniken står, at Harald Klak »apostata conuertitur« - af Helge Søgaard fejlagtigt oversat til, at han »blev omvendt som hedning« - det skal oversættes, han »blev omvendt som frafalden« - hænger dette utvivlsomt sammen med, at Ribe bispekrønike her bygger på den i datiden meget yndede og stærkt benyttede Rydårbog, der ved at fortælle:

I det Herrens år 826 blev den førømtalte Kong Harald (Klak) døbt ved Mainz sammen med sin hustru og sin broder Erik og blev med kejserens hjælp genindsat i sit rige, og straks forlod han kristendommen. Da i det Herrens år 828 den hellige Ansgar kom til Danmark, genkaldte han den førømtalte Harald Klak til kristendommen og lod bygge en kirke i Hedeby.⁵

Og Lundeårbogen skriver under 832 efter i rigt mål at have afskrevet Adam af Bremen:

...og Harald vendte tilbage til Danmark og forlod kristendommen og modtog sit rige.⁶

Alt til sammenligning og overvejelse. Og når Ribe bispekrønike fortsætter med at fortælle, at Harald Klaks broder Erik, en rettroende mand, var den første, der byggede en kirke i Slesvig, og at Erik Barn efter ham rejste en kirke i Ribe, tyr krøniken vel atter til Rydårbogen, men har øjensynligt også skelet til Roskildekrøniken (fra ca. 1140), der med udgangspunkt i den så hyppigt benyttede Adam af Bremen ved at fortælle, at »Erik først byggede en kirke i Slesvig«, og at der under Erik Barn blev bygget en kirke i Ribe, »den anden efter Slesvigs«.

Og hvor har nu den bremensiske klerk Adam, der skrev sit store værk omkring 1070, sine oplysninger fra? Jo, han bygger i begge tilfælde på Rimbart: Ansgars levned, der er nedskrevet kort efter Ansgars død 865. Her står der nemlig om Erik (Horik I), at han på Ansgars bøn tillod denne at bygge en kirke i Slesvig, og gav ham en grund, hvor præsten kunne bo, og om Erik Barn (Horik II) hedder det sammesteds:

Ligeledes skænkede han i en anden by i sit rige, som hed Ribe, en grund, hvorpå en kirke kunne bygges, og gav af sin kongelige magt tilladelse til, at en præst dér måtte have stadtigt ophold.⁸

Nu skriver Adam af Bremen ganske vist i sin omtale af kirkebyggeriet i Ribe, at Erik Barn (Horik II) som kristen rejste

kirken i Ribe, medens Rimbart jo i virkeligheden blot fortæller, at han gav tilladelse til, at der blev bygget en kirke i Ribe, og det stemmer for så vidt godt overens med, at Roskildekrøniken meddeler, at kirken blev bygget under Erik Barn, ikke at det nødvendigvis var ham, der byggede den, og man kan da i den forbindelse stille det spørgsmål, om der ikke er en direkte forbindelse mellem bispekrøniken og Adam af Bremen, men svaret må blive nej, der kan kun være tale om en forbindelse på andenhånd i lighed med, hvad ovenfor allerede er gjort gældende; bispekrøniken afviger nemlig på flere punkter stærkt fra Adam af Bremen og udnytter slet ikke det stof vedrørende Ribe, der i øvrigt findes i De hamburgske ærkebiskoppers historie - og flere fejl kunne i så henseende være undgået; fx. er ikke engang bispelisten sammenfaldende: Adam af Bremen har Liufdag, (Folgracht?), Odinkar d. Yngre, Val og Oddo.⁹

I øvrigt tager Ribe bispekrøniken i sin støtte på hjemlige betingelser fejl, hvad angår de nævnte konger.

Erik (Horik I) var iflg. de samtidige franske rigsannaler en søn af kong Gudfred, der tilhørte en anden kongeslægt end Harald Klak. Horik I fordrev 827 Harald Klak og byggede, som det synes, ca. 850 en kirke i Slesvig og faldt 854 i et slag mod tronkræveren Horik II (Erik Barn), der var konge i Danmark 854 til ca. 870.

Fra den så stærkt yndede Rydårbog stammer øjensynligt bispekrønikens oplysning om, at der i slaget ved Fodevig 4.6.1134 faldt fire biskopper fra Jylland - forstået sådan, at der i alt faldt 6 biskopper, nemlig de omtalte fire fra Jylland samt en fra Sjælland og en fra Sverige.¹⁰

Nu forholder det sig i virkeligheden således, at der faldt tre, ikke fire jyske biskopper i det uheldige slag ved Fodevig, nemlig foruden Thure fra Ribe, som omtalt i bispekrøniken, også Ketil fra Vestervig (senere Børglum og derefter Ålborg stift) og Ulfketil fra Århus; med den fjerde biskop

kan dog muligvis menes Adelbert fra Slesvig, der i den hårde kamp fik et uhelbredeligt sår, der øjensynligt har medført hans død efter knap 1 ½ års forløb.

Roskildekrøniken, hvorpå Rydårbogen sikkert nok bygger, slutter sin patetiske pris af kong Nielses søn Magnus, der faldt i slaget, med at opregne, at fem biskopper faldt ved Magnuses side, nemlig: Peder fra Roskilde, Thure fra Ribe, Ketil fra Vestervig - derimod nævnes ikke Århusbiskoppen - Henrik frá Västerås i Sverige, og endelig nævnes, at Adelbert fra Slesvig blev så hårdt såret, at han døde knap 1 ½ år efter. Og tilføjer Roskildekrøniken:

En sjette biskop, nemlig Eskil, havde Erik (II Emune) to år før denne kamp ladet dræbe i kirken, mens han forrettede morgengudstjenesten...¹¹

Den mulighed står naturligvis åben, at forfatteren af Ribe bispekrønike, som tidligere antydet, har haft kendskab til Roskildekrøniken og har benyttet den ved omtalen af biskop Thure.

Fra Ribeårbogen, der synes at være oplagt henimod slutningen af det 13. århundrede, og som her nærmest ordret gengiver Rydårbogen, stammer utvivlsomt bispekrønikens beretning om den dramatiske begivenhed på Lyø 6.5.1223, da Valdemar II og hans søn Valdemar blev taget til fange af grev Henrik af Schwerin; denne oplysning kan sammenholdes med de umiddelbart følgende oplysninger om kongernes eds-aflæggelse og om pave Honorius III's absolution, som bispekrøniken udelukkende synes at have fra Ribeårbogen.¹²

Og når bispekrøniken fortæller, at Nothel (Nothold) efterfulgte Thure som biskop i Ribe 1134 efter slaget ved Fodevig, stemmer det helt overens med, hvad der står i Roskildekrøniken,¹³ som bispekrøniken muligvis her bygger direkte på. Og mon det ikke er således, at bispekrønikens forfatter, efterhånden som fremstillingen nærmer sig 1230, bygger på *mundtlige udsagn* fra mennesker, som forfatteren har kendt, og som på den ene eller den anden måde har kunnet bevidne, hvad

der er fremstillet i krøniken, og vel i den forbindelse muligvis på forfatterens egne oplevelser? - Noget sådant har sikkert været tilfældet med de i øvrigt meget sparsomme oplysninger om biskop Tuves virke som statholder i Reval vinteren 1222-23 og om den danske koloni og om begivenhederne i Estland i øvrigt.

Og således forholder det sig sikkert også med hensyn til oplysningerne om kardinaldiakon Gregorius de Crescentios kirkemøde i Slesvig omkring 1.11.1222, hvad der i øvrigt stemmer overens med Ribeårbogens oplysning om, at kardinal Gregorius 1222 var sendt til Danmark af pave Honorius III (1216-27).¹³ - Rydårbogen og Lundeårbogen har en lignende oplysning.¹⁴

Det er vel i øvrigt bemærkelsesværdigt - som tidligere antydet - hvor lidt bispekrøniken meddeler om den energiske biskop Tuve, der efter alt at dømme har været en betydelig personlighed, bemærkelsesværdigt, så meget mere som man dog må formode, at dens forfatter, der har ført pennen vel kort efter biskop Tuves død 1230, har kendt ham eller personer, der har stået ham nær. Det er således så som så med de oplysninger, som bispekrøniken kommer med om det skæbnesvangre slag ved Bornhöved 22.7.1227, hvor biskoppen aktivt tog del, og i den forbindelse om de krigeriske begivenheder, der gik forud herfor.

Bispekrøniken henlægger således krigshandlingerne omkring Rendsborg ligesom selve slaget til 1228, i virkeligheden blev Rendsborg, som det fremgår af en samtidig tysk verdenskrønike, 1226 efter en belejring indtaget af Valdemar II, hvorefter kongen drog ind i Ditmarsken og undertvang dette land (1227). Altså var der ved Rendsborg ikke tale om et dansk nederlag, som bispekrøniken fremstiller det, men tværtimod tale om en sejr, og Rendsborg var i den følgende tid fast på danske hænder.¹⁵

Den tyske verdenskrønike ved endvidere at fortælle, at Valdemar II efter Ditmarskens underkastelse gik mod Itze-

hoe, hvis borg han belejrede. Derfor har det muligvis sin rigtighed, når bispekrøniken meddeler, at kongen til genrejsningen af Skt. Laurentius' kirke i Itzehoe, der med andre ord var blevet ødelagt ved den danske hærs indtrængen i byen, ofrede 30 mark, men i så fald er denne oplysning den eneste i bispekrønicens beretning om krigsbegivenhederne omkring slaget ved Bornhöved, som man ikke kan læse om andetsteds, fx. i Rydårbogen og Lundeårbogen, hvis man da ikke vil medtage Ribeårbogen, der har plyndret Rydårbogen uden nåde og barmhjertighed, og som øjensynligt er forlægget for Ribe bispekrønike.¹⁶

Det gælder især - og udelukkende - meddelelsen om ditmarskernes skæbnesvangre forræderi mod danskerne under slaget.

I visse tilfælde bekræftes bispekrønicens oplysninger gennem *diplomer*, disse dokumenter, der med deres retsgyldige indhold kaster sikrere lys over forholdene i middelalderen. Det er således tilfældet med hensyn til biskop Liufdag, der omtales i et diplom 948,¹⁷ på lignende vis omtales Odinkar d. Yngre 1005,¹⁸ på samme måde som Jareld (Gerold) omtales som biskop af Ribe i et diplom fra 1113,¹⁹ og Nothold i samme egenskab nævnes i et diplom fra 1140.²⁰

Og når bispekrøniken fortæller, at biskop Elias (Helias) oprettede et kapitel ved domkirken, støtter den sig utvivlsomt til et diplom udstedt på Hennegård, V. Horne h., Ribe a., 13.6.1145, et dokument, der øjensynligt har ligget i kapitlets arkiv, og hvis ordlyd endnu kendes.²¹

Det samme må have været tilfældet med hensyn til bispekrønicens meddelelse om, at biskop Omer (Homer) for Ribe bispestol generhvervede de kongelige indtægter, der var gået tabt - her må krøniken støtte sig på Knud VI's diplom af 11.3.1196,²² der nu findes i »Ribe Oldemoder«, og hvori kongen fornyede de privilegier med hensyn til de kongelige regaler i Ribe, som hans forgængere havde bevilget kirken

her, da gaven og rettighederne i tidens løb var blevet formindsket i den grad, at kirken og dens tjenere kun havde ringe gavn deraf. - Yderligere må bispekrønिकens forfatter have tyet til kapitlets arkiv, når han meddeler ordlyden af pave Alexander III's brev dateret Benevent 8.11.(1169), der i øvrigt kun findes bevaret i Ribe bispekrønike.

I arkivet har han øjensynligt ligeledes kunnet finde pave Lucius III's nu forsvundne brev, iflg. hvilket biskop Omer fra Børglum stift blev overflyttet til Ribe stift 1182-85 (?), et brev, der har skabt problemer i bisperækken, hvorom senere i denne artikel, ligesom problematikken omkring biskop Tuves diplomer vedrørende hans gaver til kapitlet her vil blive behandlet i en anden sammenhæng.

Oplysningen om Valdemar II's og hans søns edsaflæggelse efter fangenskab hos grev Henrik af Schwerin og pave Honorius III's ugyldiggørelse heraf, som bispekrøniken utvivlsomt har fra Ribeårbogen, bliver til fulde bekræftet af en pavebulle af 26.6.1226.²³

Og når bispekrøniken i forbindelse med omtalen af slaget ved Bornhöved meddeler, at biskop Tuve ved den lejlighed blev taget til fange og måtte løskøbes af kapitlet i Ribe for den store sum af 700 mark rent sølv, bekræftes dette på den smukkeste måde af et brev udstedt af biskop Gunner af Ribe og dateret 16.9.1245, hvori det hedder:

Gunner, af Guds nåde biskop af Ribe, hilser i Herren alle, som ser dette brev. I fordums tid var der et stort slag i Holsten mellem danskerne og tyskerne, i hvilken kamp nederlaget var stort, og mange af vort riges bedste mænd blev taget til fange, og der blev også vor forgænger biskop Tuve, i god ihukommelse, taget til fange og løskøbt for 700 mark sølv, for hvilken pengeudbetaling vor kirke har pådraget sig stor gæld og overmåde besværet endnu sukker under vægten af den gæld, der skal betales.²⁴

Omvendt afkræftes bispekrønिकens meddelelse om størrel-

sen af den løsesum, der skulle udredes for Valdemar IIs og hans søns frigivelse fra fangenskabet i Tyskland, der vel via Ribeårbogen hviler på Rydårbogen, hvor det lyder:

I 1223 blev kong Valdemar tillige med sin søn Valdemar III forrådt af sine egne og taget til fange i deres senge af grev Henrik på Lyø d. 6. maj og ført til borgen Schwerin, dér blev de i næsten tre år og blev da løskøbt af de danske for 60.000 mark lybsk vægt. Men heste, klæder og andre ting, som de gav alle sachsernes stormænd, den dag de blev løsladt, løb op til det dobbelte heraf...²⁵ I virkeligheden forholder det sig således, som det iflg. endelig overenskomst af 17.11.1225 blev bestemt vedrørende Valdemar IIs og hans søns løsladelse, »at der skulle gives grev Henrik af Schwerin 44.000 mark rent sølv, hver mark af en lods mindre vægt end kölnsk vægt. Desuden alt det guld, som hørte til dronningens (Berengarias) skrud, undtagen kronen og undtagen det, som hun før sin død (1221) havde givet til klostre og andre kirker for sin sjælebod. Desuden skulle der gives dragter til 100 hærmænd, nemlig hver ti alen flamsk skarlagen og 2. timmer broget skind.²⁶ (en timmer = 40 skind).

En særlig interesse knytter sig til bispekrønikens unægteligt noget usikre oplysning om, at Knud I d. Store (1018-35) gav bispestolen i Ribe alle regalerettigheder inden for byen halvt med kongen med de i bispekrøniken nævnte undtagelser.

Det er muligt, at denne oplysning hviler på en ripensisk tradition, der ikke har mere på sig end oplysningen sammesteds i krøniken om, at biskop Odinkar d. Yngre fastsatte grænserne for bispedømmerne i Jylland, men den mulighed står dog også åben, at forfatteren af Ribe bispekrønike med hensyn til de nævnte privilegier har foretaget tilbageslutninger fra diplomer fra senere tid, hvori disse begunstigelser har været omtalt, således fx. i diplommet om Svend III Grathes bekræftelse herpå i det 12. århundredes midte, og sammenholdt dem med mere eller mindre usikre oplysninger om Knud I d. Stores kirkelige interesser.

Som afslutning på denne kildekritiske gennemgang af den lille bispekrønike er det nok rimeligt at omtale den støtte, den har for sine oplysninger i de *kirkearkæologiske* undersøgelser, der i tidens løb er foretaget i domkirken, og i den forbindelse hele problematikken om, i hvilken udstrækning biskop Thures kirke indgår i den nuværende kirke, og hvilken betydning den store kirkebrand 1176 i det hele taget har haft - både biskop Thures kirke og den store brand omtales i bispekrøniken - men det vil sikkert føre for vidt at komme nærmere ind herpå i nærværende artikel - det skal blot nævnes, at der i domkirken er fundet tre små blyplader, der med romanske majuskler gengiver navnene på biskopperne Odinkar d. Yngre, Nothold og Asger, om de to sidste siger bispekrøniken ikke meget, de har rimeligvis som fundatores (grundlæggere) i deres korte virketid bygget videre på biskop Thures kirke og har muligvis af den grund fået et markeret hvilested i kirken, men under alle omstændigheder støtter de tre blyplader bispekrønikens oplysninger.²⁷

En fortsættelse af de omfattende og indgående arkæologiske undersøgelser, der for øjeblikket finder sted i Ribe, kan muligvis fremskaffe yderligere materiale, der kan belyse de meddelelser, som den lille bispekrønike er kommet med.

Bispekrønikens lidenhed og kortfattede taget i betragtning gør det naturligvis kun vanskeligt at finde frem til en forfatterpersonlighed bag teksten. Alt tyder imidlertid på, at forfatteren har været knyttet levende og engageret som karnik til domkapitlet, og selv om Ribe bispekrønikes forfatter ikke står mål med den markante personlighed, der lidenskabeligt engageret i sin samtids politiske forhold gør sig gældende i et arbejde som fx. Roskildekrøniken, er forfatteren af bispekrøniken dog ikke uden en vis markeret koldning, der omfatter mere end de mere snævert materielle kannikeinteresser, ja han gør sig med sine personlige synspunkter oven i købet stærkere gældende, end det ofte er tilfældet med middelalderlige forfattere af skrifter af samme art.

Hans interesser er således i høj grad samlet om biskoppernes forhold til kongerne og biskoppernes forhold til domkapitlet og i den forbindelse til kapitlets organisation, herunder som tidligere omtalt det økonomiske grundlag for kapitlets hele virke.

Han hylder klart et kanonisk retsgrundlag, han står for kirkens frihed og kan fuldt ud bifalde biskop Stefans afvisning af overdragelse af præbender til mennesker, der havde anbefalere ved hoffet og blandt stormændene, og han tager da også klart afstand fra de udsvævende²⁸ adelsmænd, der fik præbender under biskop Omer.

Som Roskildekrønikens forfatter er han »en elsker af fasthed (constantia)« og forholder sig fx. ret kritisk til den øjensynligt noget egenrådige biskop Radulf, der mod de kanoniske regler indsatte sin kapellan i kapitlet, selv om han på den anden side må tage afstand fra kannikernes voldsomme og helt udisciplinerede reaktion herpå og i det hele taget mener, at det kun kan være rimeligt under de noget kaotiske forhold, der da herskede i kapitlet, i sin skildring heraf at anføre pave Alexander III's formaningsbrev, dateret 8.11.(1169) og rettet til de ulydige kanniker, i sin helhed - og ret mismodigt skriver han, at der efter biskoppens død ikke blev gjort noget ved den nævnte formaningskrivelse som ved andre ting - der kan vel heri ligge, at de andre ting, som også skulle have været gjort, ikke var blevet iværksat i biskoppens tid.

Og således kunne man nok finde flere træk, der kan passe ind i en flygtig karakteristik af den ukendte forfatter af den foreliggende krønike.

Det må vel synes rimeligt under de givne forhold at belyse tilstandene i Ribe bispedømme ud fra de synsvinkler, der er anlagt af forfatteren til Ribe bispekrønike, og samtidig forsøge at supplere oplysningerne, der findes her, med andre hentet andetsteds fra, med det formål for øje at kaste lys over udviklingen inden for stiftet fra vikingetid og tidlig middelalder til ind i den begyndende højmiddelalder, sat i relation

til den kirkelige og almenpolitiske udvikling i Danmark som i Europa i det hele taget - inden for de givne rammer naturligvis i al korthed.

Betegnende og naturligt nok begynder Ribe bispekrønike med en omtale af Ansgar (ca. 801-65) som den kristne kirkes grundlægger i Danmark - og, kan det tilføjes, i Sverige. Det betones, at han var ærkebiskop i Hamburg - noget, som han blev 831, i det sammenlagte Hamburg-Bremen 848. For netop dette ærkesæde - missionsæde kunne man også kaldet det - blev i den følgende tid, i missionstiden, altså indtil Svend II Estridsens tid (1047-1074), helt dominerende for den kirkelige udvikling i Danmark.

Med oprettelsen af missionsædet i Hamburg har den frankiske kejser Ludvig I d. Fromme (814-43) utvivlsomt foruden et religiøst sigte også haft politiske hensigter - bl.a. i forbindelse med Harald Klaks dåb 826 - i lighed med dem, der havde besjælet hans fader Karl I d. Store (768-814) i den politik, som han førte over for frankerrikets grænseegne.

Dog efter Ansgars død 865 og det frankiske riges svækkelse bl.a. som følge af vikingernes angreb mistede Hamburg-Bremen et stykke tid grebet om Danmark for først med ærkebiskop Adaldag (837-88), af kejser Otto I d. Store (936-73) flere gange betegnet som dennes vigtigste og kæreste rådgiver, at vinde frem i styrke, og karakteristisk nok kunne Adaldag på synoden i Ingelheim 948 mønstre tre danske lydbisper, bl.a. dem den næsten legendariske Liufdag fra Ribe,²⁹ betegnende nok en udlænding, en friser, en af ærkebiskop Adaldags lydbisper, der skulle være med til at genoplive og videreføre de bestræbelser, som i sin tid Karl I d. Store og hans søn Ludvig I d. Fromme havde søgt fremmet i kirke- og kejsermagts samdrægtige virke for at vinde indflydelse i de landområder, der grænsede op til frankerriket.

Derfor gjaldt det både for den tysk-romerske kejser og ærkebiskoppen af Hamburg-Bremen om at sikre sig velvillige lydbisper i Danmark, det gjorde man bedst ved at give de

mod vest, som hans søn Knud I d. Store fortsatte ved til Hamburg-Bremens fortrydelse at overføre biskopper fra England til Danmark.³⁵

Det kan derfor godt trods de store usikkerhedsmomenter, der er forbundet dermed, være rigtigt, når bispekrøniken beretter, at kong Knud begunstigede Ribe-bispen ved at tilstå ham halvdelen af de kongelige regaler i byen, altså fx. handelsafgifter, dog herfra undtagen den meget høje 40 marksbøde,³⁶ vrage³⁷ og forban.³⁸ Disse helt reelle begunstigelser fra kongens side - hvis bispekrønikens meddelelse da ellers står til troende - måtte betyde mere for bispesædet end den tysk-romerske kejsers rent imaginære tilståelser, og de må med de givne forbehold ses som et forsøg på fra kongens side at svække Hamburg-Bremens og dermed den tyske kejsermagts indflydelse i Danmark, så meget mere som kong Knud fik sendt biskop Odinkar d. Yngre til England og Frankrig, for at denne her kunne stifte bekendtskab med de kirkelige forhold m.m., velsagtens for at opleve, at der var en verden uden for ærkestiftet Hamburg-Bremen.³⁹

Dog bevarede den tyske ærkebiskop så megen magt, at han efter Odinkar d. Yngres død 1043 kunne indvi den bremensiske kannik, friseren Wal til biskop i Ribe. Ribe bispekrønikes Christiern og Val skyldes en forvirret sammenblanding af forskellige forhold.

Wal flyttede imidlertid hurtigt til Viborg - han omtales i et diplom af 19.10.1049 som Wal af Viborg, danernes biskop.⁴⁰ - Fra Viborg, men stadigvæk som biskop af Ribe, har Wal styret hele Nørrejylland, og endnu ved hans død ca. 1060 var Hamburg-Bremens indflydelse så stor, at den danske konge Svend II Estridsen (1047-74) indså, at en varig ordning af de kirkelige forhold i landet, som den danske kongemagt i hvert tilfælde indtil videre kunne leve med, måtte ske i enighed og forståelse med Hamburg-Bremen, ikke mindst da ærkesædet - 1045-72 - var besat af den ærgerrige og mæg-

tige Adalbert, der sigtede mod intet mindre end en stilling som patriark.

Det store Ribe stift blev nu i samråd med ærkebiskop Adalbert delt i fire bispedømmer, nemlig Ribe, Viborg, Århus og Vendel, hvor kongen med ærkebiskoppens billigelse fik »indsat en af sine biskopper i hvert af dem« - som Adam af Bremen udtrykker det⁴¹ - som et led i den inddeling på i alt ni stifter, som kongen fik gennemført, og det kan næppe være tvivl om, at kongen således, som det var tilfældet med flere danske stifter, også har betænkt Ribe bispestol med gods til fremme af det omfattende kirkelige arbejde, som forestod.

Men Svend II Estridsen markerede samtidig tydeligt nok sine hensigter ved uden om den mægtige ærkebiskop i Hamburg-Bremen at søge direkte kontakt med paven i Rom, og han fandt da også en særdeles velvillig imødekommenhed hos den store pave Gregor VII (1073-85), en forbindelse, der også blev fortsat under Harald III (1074-80), hvem paven 15.12.1078 opfordrede til at sende unge danske af god familie til Rom, så at de her kunne blive omhyggeligt uddannet i den hellige lov og fremføre det hellige sædes ordrer, lære at prædike på en værdig måde, ikke som rå og uuddannede mennesker, men som mennesker, der var opøvet i sprog, lærdom og optræden og således med Guds hjælp på en virksomhedsfuld måde kunne fremme religionen i landet⁴²

Det stod nok på dette tidspunkt efter pave Gregor VII's synspunkt trods al velvillig indstilling ikke alt for godt til med den danske kirkes tilstand set i almeneuropæisk belysning.

Men ikke desto mindre blev der nu sat en udvikling i gang i landet, der i sin bredde og dybde næppe har sit sidestykke i Danmarks lange historie politisk, socialt, økonomisk og kulturelt, og under dette styrkedes naturligt nok den danske kirkes stilling, vel ikke mindst som følge af den almindelige

lem kirkeprovinsens biskop, stiftets clerus - gejstlighed - og populus - menigheden, var i tidens løb i nogen grad blevet forladt, især fra karolingisk tid (altså fra det 8. århundrede), da myndigheder som kejsere, konger og andre mægtige gjorde krav på i hvert fald at godkende valget. I bispekrøniken ses det, at populus fungerede i forhandlingerne om valget af Jareld (Gerold), der havde været kapellan hos Knud II d. Hellige og 1109 nævnes som biskop i Ribe.

Kannikerne fik altså ved organiseringen af kapitlerne større indflydelse og anseelse, og samtidig udskilte der sig særligt fornemme medlemmer af kapitlet med særlige beføjelser, prælaterne, som fx. dekan (degn) og ærkediakon (ærkedegn), således som det i forbindelse med oprettelsen af domkapitlet for Ribes vedkommende fremgår af bispekrøniken, der i øvrigt ikke, som det synes, med velvilje ser på, at biskop Elias indsatte sin egen søn i den fornemme stilling som ærkedegn, så meget mere vel, som han øjensynligt ikke helt har været sin stilling voksen, da han nok har været for streng i sine krav til kapitlets medlemmer.

Biskop Elias' ordning af kapitlet brød tydeligt nok sammen, og da der under hans efterfølger biskop Radulf (1162-71) åbenbart ikke har været nogen reel mulighed for at vende tilbage til augustinerordenens bestemmelser, som nu var kannikerne imod, valgte man i Ribe-kapitel - nok ikke til biskop Radulfs udelte tilfredshed - at følge den såkaldte Hildesheim-ordning, hvorefter Ribe-kannikerne for fremtiden, således som det i løbet af det 12. århundrede, da reformiveren var kølnet noget af, blev mere og mere almindeligt i Europa, skulle være *canonici sæculari*, altså vende tilbage »til verden«, man opdelte fællesgodset (*commune*) i præbender, dvs. ejendomme, hvis udbytte tilfaldt den kannik, som det blev tildelt, kannikernes privatejendomsret blev således atter indført, og de kom atter til at leve »i verden«.

Forholdet mellem biskop Radulf og kapitlet har nok ikke været det bedste, og da biskoppen klart handlede mod kapit-

lets statutter og uden kannikernes samtykke ville indsætte sin kapellan som kannik, kom det til de i bispekrøniken skildrede tumultuariske sammenstød i kapitelsalen, og biskoppen har da øjensynligt ment, at han i kraft af sin potestas jurisdictionis, dvs. sin juridiktuelle og administrative myndighed, kunne straffe sine modstandere i kapitlet, der så groft havde tilsidesat disciplinen, ved at lyse interdikt over dem, dvs. med visse undtagelser at udelukke dem fra kirkens sakramenter, hvad der i den givne situation må have betydet, at domkirken blev lukket, hvorved der vel også har været tilsigtet at få lægfolket i Ribe til at lægge pres på de genstridige kanniker.

De to parter har øjensynligt stået skarpt over for hinanden i ca. $\frac{3}{4}$ år, da interdiktet må formodes at have strakt sig fra 10.8. (St. Laurentii festdag, St. Laurisse dag, Larsmesse) 1168 til 17.4.1169 (Skærtorsdag), hvorefter ærkebiskop Eskil underkendte biskop Radulf og gav kannikerne medhold, og det har vel været årsagen til, at Ribe-biskoppen i sin klage til pave Alexander III (1159-81) over kannikerne i Ribe gik uden om ærkebiskop Eskil, men lod den forebringe gennem ærkebiskop Stefan af Uppsala, der opholdt sig i Benevent i Italien 1169.⁴⁸

Biskop Radulf var i øvrigt ikke bange for at handle på egen hånd, således har han åbenbart ment, at den biskoppelige potestas ordinis, dvs. ret til at foretage indvielser af forskellig art, også har bemyndiget ham til mod de kanoniske regler, der foreskrev, at der i hvert fald krævede pavelig bemyndigelse til at foretage helgenindvielse, uden om paven og ærkebiskoppen at skrinlægge den lokale helgen biskop Liufdags ben og anbringe dem på (høj)alteret, noget, som må være faldet krønikeforfatteren for brystet, og den påfølgende brand 1176, da kirken blev ødelagt, og Liufdags ben blev til aske, ser han, som det synes, som en straf for biskop Radulfs egenmægtige handling, selv om biskoppen da i godt fem år havde hvilet i sin grav foran Korsets alter i domkirken.

Efter bispekrønikens ordlyd synes det rimeligt at antage, at skrinlæggelsen har fundet sted efter ærkebiskop Eskils tilbagekomst til landet efter landflygtigheden 1161-67, men den mulighed står naturligvis også åben, at den omtalte skrinlæggelse er foretaget under ærkebiskoppens udlændighed.

Biskop Radulfs appel til paven angående stridighederne med kapitlet og henvendelsen til folket på kirkemødet i Ringsted 1170, hvor der måske naturligt nok ikke var større interesse for augustinerregelens gennemførelse i Ribe kapitel, havde ingen virkning, så meget mere som efterfølgeren på Ribe bispestol, cistercienserens abbed Stefan (1171-76), ikke havde nogen større interesse for at søge en regel gennemført i Ribe, som ikke stemte overens med cistercienserordenens synspunkter, og som heller ikke længere var i hævd ved de europæiske kapitler i en grad, som det tidligere var tilfældet, og kirkens brand 1176 og den påfølgende ildsvåde, der hærgede klosteret, har øjensynligt givet biskoppen et udmærket påskud til at lade sagen falde, og biskop Omer (1178(?)-1204(?)) drog da også den helt naturlige konsekvens af udviklingen, da han ved reguleringen af kannikernes antal fastsatte dette til 12 *canonici sæculari*, der fik tildelt hver sit præbende, men i øvrigt skulle underholdes i klosteret ved hjælp af fællesgodset⁴⁹; klosteret var åbenbart blevet genopbygget efter branden. Det må dog afgjort have været ham en skuffelse, at han ikke, som det var tilfældet med den tidligere biskop Stefan, kunne holde kapitlet rent for verdslig indflydelse, men måtte se på, at udsvævende⁵⁰ adelsmænd satte sig i besiddelse af præbenderne.

Ribe bispestols og Ribe kapitels gods og indtægter må siden stiftets oprettelse, ikke mindst under den økonomiske fremgangstid fra det 12. århundredes begyndelse, have taget så meget til i omfang, at det ikke alene var tiltrækkende for folk uden for kirken at få del i udbyttet heraf, men at kannikerne nu blev sådan stillet, at biskop Tuve (1214-30) måtte

se gennem fingre med, at de byggede småhuse omkring domkirken og levede i overensstemmelse med den praksis, der gjaldt for Pariser-kirken, og med den praksis, som allerede fra det 12. århundredes slutning var slået igennem i Slesvig og Århus, hvor kannikerne levede i hver sin kannikegård og af de præbender, som kapitlets fællesgods var opdelt i.

Bispekrøniken beskæftiger sig sin lidenhed til trods i høj grad med det økonomiske grundlag for bispestolens og kapitlets virke, det gælder således fx. med hensyn til Knud I d. Stores noget usikre privilegietilståelser og de følgende kongers bekræftelse heraf.

Bispestolens forøgede godstrigdom stillede naturligt nok forøgede krav til stiftets administration, og bispekrønikens meddelelser om stillinger som fx. ærkedegn, skolemester og provst vidner således om stiftets udvikling på forskellige områder, og under denne synsvinkel må bispekrønikens oplysning om biskop Tuves oprettelse af de to nye præbender bl.a. ses.

Biskop Tuve udstedte nemlig 1214 efter sin tiltrædelse et brev, hvori han skænkede domkirken i Ribe kirkerne i Tønder og Ballum, Tønder, Højer og Lø h., Tønder a., til beklædning og underhold for tre kanniker⁵¹ - skal i virkeligheden være to, da den tredie skulle have beneficium, dvs. tjenesteløn, i et gammelt præbende, der var inddraget under fællesbordet.⁵² Samtidig skænkede han til kapitlet Lundevrå ved Tønder, Vesterenge, Obbekær s., Ribe h. og Yder Bjergum, V. Vedsted s. i samme herred. - Dette blev vel i oktober 1215 stadfæstet af ærkebiskop Anders Sunesøn⁵³, og endelig stadfæstede pave Innocens III (1198-1216) 3.6.1216 i Perugia oprettelsen af de nævnte to præbender samt overdragelse af Lundevrå og Vesterenge.⁵⁴

Ribe bispestol havde således efterhånden opnået en sådan status - jfr. i øvrigt de rige gaver til kirkens udsmykning og gudstjenestens helligholdelse - at biskop Oluf (1204-15) åbenbart har syntes, at det var rimeligt, at den fulde bispe-

tiende i lighed med, hvad der siden 1171 var tilfældet i de rige østdanske stifter, også i Ribe skulle afløse den utvivlsomt ringere afløsningssum, der hidtil havde været sædvane, så meget mere som også biskoppen i Slesvig-siden 1188 - havde erhvervet det eftertragtede gode. - Men, som bispekrøniken beretter: forgæves, først 1443 blev den fulde bispetiende - formelt - indført i Jylland og på Fyn, dog uden at få nogen praktisk betydning.

Den godsrigdom, som de danske stifter efterhånden kom i besiddelse af ved gaver fra stormænd og konger, ikke mindst de sidste, medførte i forbindelse med den stilling, som biskopperne i kraft af samfundets binding til religiøse forestillinger og deres forbindelser til det store udland med dets overlegne kultur og teknik, at de med eller mod deres vilje blev draget ind i dansk politik. Det havde været tilfældet allerede i missionstiden og blev det ikke mindre, efter at den danske kirke på afgørende vis var blevet organiseret under Svend II Estridsen, og de kunne ud fra ganske almindelige kirkelige synspunkter kun med tilfredshed se på den fredelige fremgangstid, der prægede landet i de første tre tiår af det 12. århundrede under kong Niels' styre (1104-34). Da denne fredelige tilstand blev brudt ved Magnus' mord på hertug Knud Lavard 7.1.1131 som følge af et politisk spændingsforhold, stod den danske kirke trods alt alligevel enigt på kong Niels' side mod Knud Lavards halvbroder Erik (II Emune), der nu også søgte at gøre sig gældende med en mere udpræget kongepolitik, der ikke helt faldt i kirkens smag.

Erik blev da også i første omgang fordrevet fra riget, og det ser ud til, at det først og fremmest var ærkebiskop Assers omsving til den fordrevne tronkræver, der medførte en ændring i styrkeforholdet, og dette omsving fra ærkebiskoppens side skete bl.a. som følge af, at Hamburg-Bremen som et midlertidigt resultat af borgerkrigen i Danmark af paven havde fået tilstået den gamle magt over de danske stifter, noget, som åbenbart ikke har anfægtet de øvrige danske bisper, der

aktivt tog del i striden på Niels' og Magnus' side, og fem af dem, blandt dem biskop Thure af Ribe, faldt ved Magnus' side i slaget ved Fodevig 4.6.1134.

Meget naturligt indsatte sejrherren Erik II Emune (1134-37), vel i forståelse med ærkebiskop Asser, så sin partifælle Peder Bodilsens kapellan, cluniacenseren Nothold til biskop i Ribe, så ganske afgjort en politisk indsættelse.

Biskop Nothold og hans efterfølger biskop Asger har, som det synes, siddet uanfægtet under Erik III Lams fredelige styre 1137-46.

Men under efterfølgeren, flamlænderen Elias (1142-62), blev det afgjort anderledes.

Han havde øjensynligt været indviklet i politiske stridigheder i sit hjemland, inden han flygtede til Danmark, hvor han fik et kirkeligt embede (lokalprovst (?)), muligvis på Sjælland, og har nok inden for et bestemt område haft med klokkringningen at gøre.⁵⁵ - Han kom i berøring med indflydelsesrige kredse og er øjensynligt på grund af politiske sympatier indsat som biskop i Ribe, han sluttede sig - i hvert fald senere - under borgerkrigen 1147-57 til Svend III Grathe (1146-57), modsat jyderne i al almindelighed og modsat ærkebiskop Eskil (1137-77), der støttede Knud Magnusen.

Det er muligvis på flugt for politiske modstandere, at han, som bispekrøniken ved at fortælle, skjulte sig oven over domkirkens kor, og de politiske modsætningsforhold har vel også været årsag til de befæstningsforanstaltninger, som han iflg. samme krønike iværksatte. En af de i krøniken omtalte befæstede gårde har uden tvivl været Hennegård, hvor han 13.6.1145 udstedte sit brev om oprettelsen af et kapitel ved domkirken i Ribe.

Svend III Grathe vidste nok at påskønne biskop Elias' politiske holdning og betænkte således bispesædet ved at fritage dets landboere (fæstere på åremål) for kværnsæde og stud, foruden at kongen stadfæstede Ribe-biskoppernes ret til halvdel af al kongelig ret i Ribe med undtagelse af forban,

strandvrag og 40 marks bøder, således som det tidligere havde været tilstået biskoppens forgængere.⁵⁶

1157 søgte biskop Elias at mægle mellem de tre rivaler Svend III Grathe, Knud Magnusen og Valdemar (I), og så overbevisende og tillidsvækkende må hans holdning ved den lejlighed have været, at han efter den førstes død i slaget på Grathe hede 23.10.1157 fortsat bevarede sin stilling som biskop i Ribe.

Biskop Elias støttede den nye magthaver Valdemar I (1157-82) ved på et kirkemøde i Pavia, udsendt af kongen, at anerkende Victor IV som pave (1159-64) og billige bandlysningen af pave Alexander III (1159-81), hvorved han kom i et alvorligt modsætningsforhold til ærkebiskop Eskil, den standhaftige tilhænger af de gregorianske reformtanker. - Endnu i sin høje alderdom, da ærkebiskop Eskil 1177-82 opholdt sig i sit elskede Clairvaux i Frankrig, omtalte han biskop Elias på en lidet smigrende måde, hans uvilje mod ham var på en påfaldende måde endnu levende.⁵⁷

Også efterfølgeren på Ribe bispestol, englænderen Radulf (1162-71), var utvivlsomt indsat af politiske grunde, han havde oprindelig været kapellan hos Valdemar I og havde sammen med biskop Elias som kongens repræsentant på det omtalte kirkemøde i Pavia taget parti for pave Victor IV og nævnes 1162 som kansler. Radulfs stilling i de kirkelige stridigheder, der rakte videre end til det rent kirkepolitiske, måtte bringe ham i modsætningsforhold til ærkebiskop Eskil, der som leder af det ikke særlig store universalkirkelige parti i Danmark, der støttede pave Alexander III, måtte flygte ud af riget, da kongen og biskop Absalon som ledere af det kirkelige kongeparti støttede modpaven Victor IV og i den henseende havde de fleste danske biskopper bag sig.

Så længe kirkestriden varede, kunne ærkebiskop Eskil ikke indvi en biskop, som han måtte betragte som frafalden. Men da pave Victor var død 1164, og pave Alexander fandt almindelig anerkendelse, var et forlig mellem ærkebiskoppen og Ribe-biskoppen muligt. Men endnu befandt ærkebiskop

Biskop Radulfs segl, et engelsk arbejde. Findes nu på Nationalmuseet. I kanten af seglet står: Sigillum Radulfi Dei Gratia Ripensis Episcopi - Radulfs, af Guds nåde biskop af Ribes, segl.

Biskoppen ses fremstillet siddende på en fornemt udført stol med nedhængende bånd og klæde. Han har på hovedet sin bispehue, mitra, der er lavet af klæde og består af en forside og en bagside, hornene, cornua, og en puld derimellem. Den er forneden forsynet med en bort, der på huens bagside har to nedhængende bånd, infulae, der symbolsk er tolket som den jødiske ypperstepræsts pandebånd.

Som yderklædning har han en casula eller planeta, en messehagel uden ærmer og smykket med bræmmer om hals og ned fortil, under denne en dalmatica med brede, korte ærmer og en rigt smykket bort over sømmen forneden, under dalmaticaen en alba, en fodsid linnedskjorte med ærmer, der er snævrere og længere end dalmaticaens.

På fødderne har biskoppen de særlige biskoppelige sandaliae. På hænderne har han handsker, chirothecae, men den særlige biskoptring, annulus, der blev båret på højre hånds ringfinger, findes ikke angivet på biskop Radulf segl, i højre hånd holder han sin bispestav, baculus, og i venstre hånd en bibel, hvis bind er prydet med ædelsten.

Eskil sig i landflygtighed - 1161-67 - hvorfor paven dekretede, at de »valgte« biskopper, som endnu ikke var indviede, skulle begive sig til ærkebiskoppen, »ifald han ikke snart vender tilbage«, og af hans hånd modtage rang og bispevielse.⁵⁸

Biskop Radulf måtte således rejse den lange vej til Clairvaux og der modtage bispevielsen af ærkebiskop Eskils hånd, iflg. bispekrøniken 1166.

Et forlig mellem de to var så meget mere rimeligt, som ærkebiskop Eskil med sympati måtte se på, at biskop Radulf med iver gik ind for oprettelsen af et cistercienserkloster i Løgum og således støttede en munkeorden, der i særlig grad nød ærkebiskoppens bevågenhed.

Men forholdet mellem ærkebiskoppen og den øjensynligt noget selvrådige biskop Radulf har nok heller ikke, hvad angår de indre forhold i Ribe stift, på alle områder og til alle tider, som tidligere antydte i denne artikel, været det bedste, så har sikkert efterfølgeren biskop Stefan (1171-77) i nok så høj grad været efter ærkebiskoppens hjerte, en cistercienser, valgt helt i overensstemmelse med det andet Laterankonciliums bestemmelser med udelukkelse af det verdslige element - ganske vist mod betaling - men dog valgt af kapitlet alene, og biskop Stefan var da også i sin bispetid trods sin mildhed fast i sin holdning mod verdslig indblanding i stiftets anliggender.

I hvilken udstrækning politiske hensyn har gjort sig gældende ved Omers valg til biskop, får stå hen. Der hersker i øvrigt nogen usikkerhed med hensyn til besættelsen af Ribe bispestol efter biskop Stefans død 30.8.1177.⁵⁹

Sakse fortæller, at ærkebiskop Absalon (1178-1201) først på året 1178 indviede Omer, så afgjort en mand af hans støbning, til biskop i Ribe, hvad der falder godt i tråd med, at biskop Stefan var død 1177, og at Absalon dagen før Omers indvielse havde modtaget det ærkebiskoppelige pallium af den pavelige legat Galandus⁶⁰ (Eskil havde i april 1177 nedlagt sit ærkebispeembede og var rejst til Clairvaux), men det

stemmer ikke særlig godt overens med bispekrønikens henvisning til et nu forsvundet brev af 1186 fra pave Lucius III (1181-85) - bispekrønikens årstal må være en klar fejlskrift for et tal 1181-1185 - hvori der skal have stået, at Omer som biskop er overflyttet fra Børglum, hvor han i forvejen beklædte et bispeembede. Det er notorisk, at der i Børglum fandtes en biskop af dette navn, og det vides, at han deltog i det tredje Laterankoncilium 1179. Det bliver således vanskeligt at underkende bispekrønikens direkte henvisning til et pavebrev, der formentlig har ligget i kapitlets arkiv, og hvis indhold efter alt at dømme er gengivet rigtigt. Men det er lige så vanskeligt at underkende Sakse, der sikkert har været til stede i Lund, da hans herre og mester Absalon blev indsat i sit høje embede, og dertil kommer, at det er udelukket, at Ribe bispestol skulle have været ledigt fra 1177 indtil et stykke ind i 1180erne, hvad der så afgjort stred imod den bestemmelse, der var fastslået af det andet Laterankoncilium 1139, og hvorefter et bispevalg skulle finde sted i løbet af tre måneder efter, at bispesædet var blevet ledigt.

Forskellen i opfattelsen hos Sakse og i bispekrøniken finder sin mulige og vel også sandsynlige forklaring i, at der i virkeligheden er tale om to biskopper af samme navn, der har fulgt efter hinanden: Saksens Omer, der i så fald skulle have siddet på bispestolen fra 1177 til engang i første halvdel af 1180erne (Sakse nævner ham med hæder 1182, da han i Grønsund talte de opsætsige jyder, som ønskede hjemlov fra ledingen, til rette)⁶¹ og bispekrønikens Omer, der som biskop i Børglum blev foreslået, postuleret, som det hed, af kapitlet.

Efter kanonisk ret kunne en biskop i et stift ikke uden videre overføres til et andet, kun paven havde ret til at foretage et sådant skifte - translation - efter en postulation, og det er det, der er sket her, og den mulighed foreligger da, at bispekrøniken - måske forståeligt nok - har sammenblandet de to personer.

Ved bispeskiftet 1204 blev atter en af kongens mænd, Oluf, indsat som biskop i Ribe, men ved hans død 1214 blev ærkedegnen i Ribe Tuve af kapitlet alene sat på bispestolen, altså tilsyneladende en upolitisk indsættelse, men det betød ikke, at biskoppen var politisk indifferent, tværtimod var han intenst knyttet til Valdemar IIs storpolitik i det baltiske område, hvor han i Reval afløste ærkebiskop Anders Sunesøn i bestræbelserne for at omvende esterne til kristendommen og som statholder her forsvarede byen mod oprørske indfødte, der i høj grad pressede byen, men et vellykket udfald herfra foretaget af danske og tyske fik esterne fordrevet, og biskop Tuve kunne derefter overlade byen til hertug Knud af Estland.⁶²

Reval var i danske hænder til sommeren 1227, da byen blev erobret af de tyske sværdriddere⁶³ for atter 1238 at vende tilbage til Valdemar II.⁶⁴ Byen blev for altid afstået under Valdemar IV Atterdag (1340-75).

Biskop Tuves stærke binding til Valdemar IIs storpolitik kom vel også klart for dagen ved hans deltagelse i det skæbnesvangre slag ved Bornhöved 22.7.1227, hvor han kæmpede ved kongens side og blev taget til fange, hans høje løskøbelsessum viser vel indirekte, hvilken betydning man tillagde ham.

HENVISNINGER OG NOTER

Hvor intet andet er anført, henvises for personernes vedkommende i første række til Dansk biografisk leksikon 1933-44, og Kirke-Leksikon for Norden. I-IV. 1900-29. For sagforholdenes vedkommende til Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder, 1956ff.

1. Kirkehistoriske samlinger 6. rk. I, 1933, s. 23 f.
2. *Annales danici medii ævi*. Udg. af Ellen Jørgensen, 1920, s. 26f, 152.
3. *Smst.*, s. 14f., 105f.
4. *Smst.*, s. 21, 132.
5. *Smst.*, s. 67.
6. *Smst.*, s. 10f., 52.
7. *Scriptores minores Historiæ Danicæ medii ævi*. Udg. af M.Cl. Gertz. I-II, 1918, I, s. 15: Roskildekroniken (*Chronicon Roskildense*) findes oversat: Den ældste Danmarkskrønike. Oversat af Jørgen Olrik. Udg. af Selskabet

- for historiske kildeskrifters oversættelse, 1898. - Magistri Adam Bremensis Gesta Hammaburgensis Ecclesiae Pontificum. Editio Tertia. Herausgegeben von Bernhard Schmeidler, Hannover und Leipzig, 1917, s. 31, 35.: Adam af Bremens værk er oversat: Adam af Bremen: De hamburgske ærkebiskopers historie. Oversat af Carsten L. Henriksen. Udg. af Selskabet for historiske kildeskrifters oversættelse, 1930.
8. Rimbert: Ansgars levned. Oversat af P.A. Fenger. 1926, s. 127 f. 160.
  9. Schmeidler, s. 85, 228: Om biskop Odinkar d. Yngre, se senere - Oddo blev indviet af ærkebiskop Adalbert af Hamburg-Bremen efter biskop Wals død ca. 1060
  10. Annales danici, s. 75.
  11. Gertz I, s. 29.
  12. Jfr. Note 2.: Annales danici, s. 152.
  13. Annales danici, s. 152.
  14. Smst. s. 152.
  15. Rudolf Usinger: Deutsch = dänische Geschichte 1189-1227. Berlin. 1863, s. 374 f., 405 f., 428 f.: P. Hasse: Die Schlacht bei Bornhöved i: Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holstein-Lauenburgische Geschichte, VII, 1877, s. 1-19.
  16. Annales danici, s. 107, 152.
  17. Danmarks riges breve 1. rk. I, nr. 319.
  18. Smst. nr. 362.
  19. Smst. 1. rk. II, nr. 40.
  20. Smst. nr. 78.
  21. Smst. nr. 87.
  22. Samling og adkomster, indtægtsangivelser og kirkelige vedtægter for Ribe domkapitel og bispestol nedskrevet 1290-1518 kaldet »Oldmoder« (Avia Ripensis) Udg. af O. Nielsen, 1869, s.X, nr. 1.
  23. Regesta diplomatica historiæ Danicæ I, s. 97.
  24. Årbøger for nordisk oldkyndighed og historie 2. rk. III, s. 222: »Ribe Oldmoder«, nr. 61.
  25. Annales danici, s. 105 f.
  26. Valdemar Sejr. Udvalgt samling af samtidige kildeskrifter og oldbreve i dansk oversættelse ved A.D. Jørgensen. Udg. for Selskabet til historiske kildeskrifters overførelse til modersmålet ved H.H. Lefolii, 1879, s. 71.
  27. J.P. Trap: Danmark. 5. udg. Ribe amt. Bind IX, 2., s. 674, 700.
  28. Udsvævende er gengivelse af tekstens extrauagantibus, der fejlagtigt af Helge Søgaard er oversat: udenfor.
  29. Danmarks riges breve 1. rk. nr. 319.
  30. Smst. nr. 330, et *regale* er en kongelig sætrettighed.
  31. Danmarks riges breve 1. rk. I, nr. 343.
  32. Schmeidler, s. 64, 228.
  33. Gertz I, s. 17.
  34. Schmeidler, s. 101.
  35. Smst. s. 115.
  36. Den meget høje 40 marks bøde idømtes bl.a. for hærværk og manddrab, og bøden omfattede 40 mark til den forurettede og 40 mark til kongen.

37. *Vrag* var et regale, der omfattede forstranden og det, der drev ind her som herreløst gods, der i lighed med danefæx og hittegods o.lign. tilfaldt kongen. *Vrag* omfattede også hvaler og andre store havdyr, der drev ind på stranden.
38. *Forban* omfattede opr. kongens ret til at forbyde vel specielt udenlandske købmænd at rejse bort fra landet, fx. i forbindelse med et udførselsforbud, men kom hurtigt til desuden at være en afgift, som blev betalt af de fremmede købmænd for at få lov til at forlade landet.
39. Schmeidler, s. 100.
40. Danmarks riges breve 1. rk. I, nr. 494.
41. Schmeidler, s. 167.
42. Danmarks riges breve 1. rk. II, nr. 18: The correspondence of pope Gregory VII, selected letters from the Registrum translated by Ephraim Emerton, New York, 1969, s. 136f.
43. Danmarks riges breve 1. rk. II, nr. 78.
44. Smst. nr. 41.
45. Smst. 1. rk. V, nr. 133.
46. Smst. 1 rk. II, nr. 87.
47. Den danske kirkes historie. Under redaktion af Hal Koch og Bjørn Kornerup I, 1950, s. 131.
48. Danmarks riges breve 1. rk. II, nr. 189, 190.
49. Helge Søgaard oversætter tekstens . . . statutique, ut 12 sæculares canonici de adhuc indiscretis bonis clauastro tenerentur-således... og bestemte, at 12 verdslige kanniker skulle have ophold i klosteret af de endnu udadskilte godser - men en rimeligere oversættelse i overensstemmelse med konteksten må lyde: og han bestemte, at de som 12 verdslige kanniker skulle underholdes i klostret på grundlag af det fremtidige fællesgods, det middelalderlige adhuc kan foruden fremtidig også betyde nu, endnu, engang (i fremtiden), endnu engang (i fremtiden).
50. Jfr. note 28.
51. Danmarks riges breve 1. rk. V, nr. 45.
52. Fællesbordet (mensa communis) er gods, hvis indtægter går til et gejstligt samfunds underhold.
53. Danmarks riges breve 1. rk. V, nr. 60.
54. Smst. nr. 88.
55. Troels Dahlerup: Det danske sysselprovsti i middelalderen, 1968, s. 31f.
56. Danmarks riges breve 1. rk. II, nr. 98: *kværsæde* var en årlig afgift for fritagelse for ledingstjeneste, *skud* må have haft et lign. indhold og kan fx. have betydet pligt til på en eller anden måde at yde bidrag til ledingstjenesten, fx. i form af naturalier eller af pengeafgifter.
57. Laurids Weibull: Nordisk historia II, Lund 1948, s. 392: fra Scandia 4, 1931.
58. Danmarks riges breve 1. rk. II, nr. 168.
59. Scriptores rerum danicarum I, s. 280.
60. Saksens danesaga oversat af Jørgen Olrik, IV, 1908, s. 245 f.
61. Smst. s. 280.

62. Richard Hausmann: *Das Ringen der Deutschen und Dänen um den Besitz Estlands bis 1227*, Leipzig, 1870, s. 50, 85 f., A. D. Jørgensen: Valdemar Sejrs. s. 103 f., Helge Søgaard oversætter peregrinari: munke, men peregrinari - perigrini bør snarest oversættes: pilgrimme, korsfarere.
64. A.D. Jørgensen, s. 126.

Bue Kaac, f. 1909, seminarielektor, Pagh's allé 12, Esbjerg. Artikler i FRA RIBE AMT 1952-77, i Årsskrift for Fiskeri- og Søfartsmuseet i Esbjerg 1963-67, m. m. Har desuden udgivet Feudalismen i Europa ca. 700-ca. 1050, 1973 og Peder Hegelunds almanakoptegnelser I-III, 1976-77.

Poul la Cour

Af J. Th. Arnfred (†)

Når man ikke er historiker, er det med ængstelse, man tager ordet i Historisk Samfund, men skal det være, er det for mig naturligt at fremdrage mindet om opfinderen og højskolemanden Poul la Cour. Der er ikke mange, der har betydet mere for vort folk end han, og hans væsentligste livsgerning blev udført i Ribe amt - i Askov.

Slægtens stamfader Pierre Dornonville de la Cour kom i 1732 som 16-årig til Danmark, hvor han ernærede sig ved at undervise i fransk. Han var i øvrigt født i Tyskland, hvortil hans forældre var flygtet fra Frankrig under forfølgelsen af Huguenotterne.

Poul la Cours far, Lauritz la Cour, købte i 1825 herregården Skærsø ved Ebeltoft for 2400 rigsdaler. Der var et jordtiliggende på 800 tdr. land, men bygningerne var meget forfaldne. Alligevel lykkedes det Lauritz la Cour i løbet af nogle år at gøre Skærsø til et mønsterlandbrug. Poul la Cours mor, Ellen Kirstine Poulsen, var af jysk proprietærslægt. Der var syv sønner og tre døtre i familien. De seks af sønnerne blev landmænd, og af disse blev den ældste, Jørgen, kendt som forstander for Landboskolen i Lyngby og præsident for Det kgl. danske Landhusholdningsselskab. Poul derimod ville studere og skulle efter eget og familiens ønske være præst. Han blev student fra Randers Latinskole, men sandt at sige kun med nød og næppe. Ikke alle berømte mænd har været store lys i skolen. Nok fik han ug i fysik og matematik, men tg i fransk og mdl i græsk. Tanken om det teologiske studium måtte opgives, og i stedet for begyndte Poul la Cour sine studier på Polyteknisk Læreanstalt i København. Efter professor Holtens råd ændrede han imidlertid studieretning og tog i 1869 magisterkonferens i fysik med hovedvægten på meteorologi.

Meteorologien var dengang en helt ny videnskab. Poul la Cour havde i ferierne på Skærso beskæftiget sig med faget på egen hånd. Han anbragte termometre forskellige steder, aflæste dem kl. 4 om morgenen og konstaterede derved, at temperaturen ikke var den samme på marken og i skoven. Han lagde også mærke til, at der ligesom gik en stribe gennem skyerne ude ved kysten, og han opdagede, at den del af skyen, der var inde over land, var lysere end den del, der nåede ud over Kattegat. Ved at måle vinklen mellem sigtelinien til striben og det vandrette plan kunne han beregne skyhøjden. For denne opdagelse fik Poul la Cour Videnskaberne Selskabs sølvmedalje.

Efter endt embedseksamen aftjente la Cour sin værnepligt. Han blev korporal og udførte tjenesten så godt, at han blev meget påskønnet af både over- og underordnede. De sidste gav ham - helt imod reglementet - en afskedsgave.

En tid var han lærer på broderens landbrugsskole og foretog derefter studierejser til Norge, England og Italien - og til Holland, hvor besøget gjaldt den moderne meteorologis grundlægger Buijs Ballot.

I 1872 blev det danske meteorologiske institut oprettet. Måske havde la Cour håbet på at blive direktør. Det blev imidlertid Adam Paulsen, mens la Cour blev underbestyrer. Denne stilling varetog han, indtil han i 1877 besluttede helt at samle sig om arbejdet med sine opfindelser. Disse skal kun ganske kort omtales her.

I 1854 havde vi fået den første telegraflinie herhjemme efter Morses system. La Cour satte sig imidlertid den opgave at kunne sende flere telegrammer gennem samme tråd samtidig. Det lykkedes ham. Opfindelsen beroede på, at en elstrøm, der sluttes og brydes af en stemmegaffel (tonestrøm) vil kunne sætte en stemmegaffel med samme svingningstal i bevægelse et andet sted, men ikke påvirke stemmegafflen med andet svingningstal. Det viste sig, at indtil 13 telegrafister kunne telegrafere gennem samme tråd samtidig. Denne

mangefoldstelegraf vakte megen opmærksomhed. Professor Holten omtalte opfindelsen flere gange i Videnskabernes Selskab, og la Cour modtog selskabets guldmedalje for den.

Poul la Cour søgte patent i USA, men en amerikaner, Elisha Gray, der arbejdede med de samme ideer, fik patentet, og la Cour havde ikke råd til at føre en retssag.

La Cour fandt derefter gennem »tonehjulet« frem til en mere fuldkommen løsning på problemet. Tonehjulet er et jerntandhjul, hvis tænder passerer tæt forbi en elektromagnet. Sendes en tonestrøm gennem magneten - og hjulet er i passende fart, vil hjulet rykke en tand frem for hvert strømstød og derefter gå rundt med en fart, der er lige så konstant som stemmegaflels svingninger. Samme tonestrøm vil få to tonehjul til at gå absolut synkront - uanset deres indbyrdes afstand, og telegrafledningen kunne da udskiftes mellem flere telegrafapparater. Tonehjulet er vel la Cours smukkeste opfindelse og den eneste, der gav økonomisk udbytte. Da omkostningerne var dækket, var der 10.000 kr. i behold. Nu kunne la Cour have fortsat som opfinder for så at sige ja til stillingen som direktør for Meteorologisk Institut, som senere blev ham tilbudt, men hans skæbne blev en anden og mere betydningsfuld.

Poul la Cour deltog ikke meget i studenterlivet i København, men han kom ofte hos historikeren Fr. Barfod, der var gift med en søster til Vilhelm Birkedal. Der var flere børn i hjemmet, men navnlig datteren Hulda, der som ganske lille var adopteret af familien, gjorde stærkt indtryk på la Cour, og i 1871 blev de forlovet og to år senere gift. Hun var meget smuk og så i øvrigt ud, som hun havde zigøjnerblod i årene. Som 17-årig havde Hulda været elev på sommerskolen i Askov, og hun var meget optaget af højskolebevægelsen. Det blev bestemmende for Poul la Cour.

Da hun var ganske ung, havde hun flere gange sagt: »Jeg ville ønske, at Vorherre engang vil gøre mig rigtig lykkelig, og at jeg så midt i min lykke må dø«. Det ønske fik hun op-

Poul la Cour.

fyldt - kun 28 år gammel døde hun. Ved begravelsen sagde Poul la Cour: »Skulle jeg udtrykke, hvad der var hendes grundsyn, hvad der gennemtrængte hele hendes væsen, da var det den sandhed, at kærligheden er den største livsmagt i verden.« Inspireret af hende satte han som motto over sit liv: *Prøv med kærlighedens stærke arm.*

Da forsøget på at realisere Grundtvigs plan om skolen i Soer ikke førte til noget, blev Askov Højskole i 1878 omdannet til en udvidet højskole, der modtog elever, som tidligere havde været på en anden højskole, til to vinterkurser på seks måneder hver.

Denne udvidelse krævede, at også naturvidenskaben fik plads på timeplanen i Askov, men det var ikke helt ligetil. Naturvidenskaben var jo udtryk for fjendtlige magter. I 1878 blev der holdt et møde for lærere på Askov Højskole, hvortil Poul la Cour var indbudt som taler. Han blev meget betaget af Schrøders foredrag om Luthers klosterliv og udbrød over for forstander Rosendal, Lyngby, som han boede sammen med: »Åh, dette er et velsignet sted.« Og Schrøder på sin side sagde til Rosendal: »Tror du ikke, at vi kan få dette dejlige menneske til at blive her. Føl dig for.« Det lykkedes.

La Cour var jo frit stillet, efter at han havde forladt Meteorologisk Institut, og i efteråret 1878 flyttede han til Askov med hustru og to små børn og et i vente. Dette barn - en datter - levede, men moderen - Hulda - døde i barselseng. Det var hende, der havde tilskyndet ham til højskolegerningen, og nu kun en måned efter at vinterskolen var begyndt, stod han alene tilbage.

Hans søster Jenny, der i øvrigt fik livslang tilknytning til Askov, styrede så hus for ham, indtil han fire år senere blev gift med Christine Marstrand, der havde været elev og senere blev lærerinde på Askov Højskole. Det blev hende, som skabte det smukke hjem på Askovhus, der blev til glæde for så mange.

Opfinderen, fysikeren, meteorologen skulle nu være højskolelærer. Han skulle på en skole, hvor historie var hovedfaget, undervise unge, der var uden særlige forudsætninger, i matematik og fysik. La Cour fulgte Grundtvigs råd om at gå historisk til værks. Han førte eleven ad de veje, menneskeslægten havde fulgt for at finde lovene, og lod dem selv være med til at opdage og finde dem på ny. Da opleves det fundne, mente han, i langt højere grad som elevernes ejendom, end hvis det blot fremstilles som et færdigt resultat. Denne geniale metode er nedfældet i to værker »Historisk Matematik« og »Historisk Fysik«.

»Historisk Matematik« udkom første gang i 1880, 4. oplag, bearbejdet af sønnen, direktør for Meteorologisk Institut, Dan la Cour, udkom i 1942. Fysikeren Helge Holst har udtalt, at bogen vistnok i sin art er enestående i verdenslitteraturen.

»Historisk Fysik«, der blev til i samarbejde med Jacob Appel, udkom første gang i årene 1896-1901, 3. oplag i 1973. Denne sidste udgave er et fotografisk optryk, så her er intet ændret. I forordet skriver professor Mogens Pihl: »Historisk Fysik vidner om et omfattende originalstudium af fysikkens historiske monumenter, hvortil kommer en strålende fremstillingskunst, hvad angår dets indhold. Ved dets fremkomst var dette værk enestående i verdenslitteraturen, og intet senere værk med dette sigte er på højde med det, hverken hvad angår form eller indhold.«

La Cours lærervirksomhed spændte videre end til fysikken. Allerede fra 1885 holdt han foredrag om menneskelegemets bygning og livsvirksomhed. Anatomi og fysiologi ville vi sige i vore dage, og hans lærebog om emnet kom i mange oplag. La Cour var selv ivrig gymnast. Sammen med 11 andre (Tylvten) drog han i 1885 til Lund for at gennemgå et teoretisk og praktisk kursus i Lings gymnastik.

I Askov blev der ikke megen tid til at gøre nye opfindelser, men en enkelt smuk opfindelse - lystelegrafen - blev dog til i Askov. En mørk aften gik han hjemad mod Askovhus og så lysene glimte i mørket. Så kom han til at tænke på, at lysglimt måtte kunne bruges som signaler fra skib til skib om natten, og det var da også kendt, at man kunne sende korte glimt og lys af længere varighed, men la Cour siger selv: »Under erkendelse af den sandhed, at øjet er vort ruminstrument, mens øret er vort tidsinstrument, fandt jeg, at man handler uret mod øjet, når man ved optisk telegrafi byder det at opfatte kortvarige og langvarige blink. Hvad man byder øjet må være udbredt i rum, men da man i milevid af-

stand ikke kan foretage nogen udbredning, som kan ses, fandt jeg på at præparere det afsendte lys således, at man i en spektroskopisk kikkert på modtagerstationen kan se lyset skrevet som morsetegn, der glider forbi i synsfeltet.« Men lystelegrafen kunne jo først få betydning, når mange skibe var forsynet med de fornødne apparater, og inden det skete, havde Marconis trådløse telegraf løst problemet.

Mere kendt er la Cours forsøg med at udnytte vindkraften, men da disse vindkraftforsøg er omtalt i årbogen for 1973, skal de ikke behandles her. Blot to bemærkninger. Da la Cour efter 1897, hvor den store forsøgs mølle blev bygget i Askov, havde fået bevilget 12.000 kr. årlig til forsøgene, dukker der hvert år ved finanslovsbehandlingen en hidsig debat op om denne bevilling. Hvad lavede denne statsansatte opfinder egentlig? En 4-vinget mølle havde man jo set før. Det var en sag, alle kunne snakke med om. Dette virkede meget forstemmende på la Cour, og det lykkedes modstanderne at få de 12.000 kr. nedskrevet til 7.000. Den andet dette: Der tales i disse år meget om vindkraft, men la Cours navn nævnes sjældent. Både under første og anden verdenskrig blev der produceret en hel del el-energi ved vindkraft, og bortset fra et par propelmøller skete det ved hjælp af la Cours møller. De mange, der nu er interesseret i vindkraft, har hidtil kun produceret snak, men forhåbentlig bliver det til mere.

Tilsyneladende kom der ikke ret meget ud af la Cours opfindelser og videnskabelige undersøgelser, i alle tilfælde ikke direkte, man indirekte nok ikke så lidt. Forretningsmand var han ikke, menneskekender heller ikke, han var let at narre, men »han virkede ved sin stærke og rene personlighed på alle, der kom i berøring med ham«, siger Even Marstrand.

Even Marstrand boede som elev på højskolen på Askovhus. Fru Christine la Cour var hans faster. Han har i »Askov Lær-linge« 1912 givet en udførlig og smuk skildring af la Cour.

Især er han betaget af la Cours virke i hjemmet ved morgensangen og i den daglige færde. Marstrand skriver: »Han virkede styrkende, berigende og rensende på sine omgivelser, og det var ikke med ham som med så mange betydelige mænd, at de helst skal ses på afstand.«

Ved la Cours død skrev en af hans elever, Martin Andersen Nexø: »Der er mennesker, der i ens forestilling knytter sig til sollyset på en underlig måde, både ved deres væsen og virke. Finsen hørte til dem, la Cour også. De er altruister, deres natur er at give, og de tror fast på det godes sejr. De kloge trækker overbærende på skulderen ad den slags mennesker, men ungdom holder gerne til huse hos dem. Hos ham virkede alt med i det enkelte - både som lærer og som menneske. Han var harmonisk - en universel ånd. Sådan virkede han på os elever. Det var, som om universet havde fundet hvile i ham. Det bestemte hans forunderlige virkning på os. Hans væsen var emmanation - en strømmen over i andre, til de blev menneskeligt rige - som han selv.«

På en gammel møllesten, der ligger i forsøgsmøllens gård, har Poul la Cour selv malet:

*Mærk min tale, hør mit ord
Hver som skabtes til at virke
Kald til dåd er lykke stor
Fuldragt dagværk skønnest kirke*

Meget smukt er han også karakteriseret ved Bjørnsons ord, der står på bagsiden af gravstenen:

*Opdagertanker klare, høje
og lykkefager kærlighed,
de mødtes i hans store øje
som solskin i et blomsterbed.*

*Blandt bønderne han ville blive,
og dér hvor de var stævne sat.
Han gav og strålte ved at give
sin lærdoms og sin hjerteskat.*

Hvad jeg hidtil har fortalt stammer fra kilder, der er tilgængelige for alle, men jeg er jo en af de få nulevende, der har mødt Poul la Cour personlig, og det er vel rimeligt, at jeg fortsætter skildringen ud fra personlige oplevelser - selv med fare for at blive for personlig.

Ingen uden for den nærmeste familiekreds har betydet så meget for mig. Som ung skal man have noget at se op til - at beundre. Poul la Cour var min ungdoms helt, som Niels Bohr blev den, jeg beundrede mest i min manddom.

Navnet mødte jeg første gang, da min ældste søster vendte tilbage fra et ophold på Askov Højskole sommeren 1888. Schrøders foredrag var gået over hovedet på hende, men to lærere talte hun begejstret om, la Cour og Jacob Knudsen, især den sidste, der var hendes dansklærer. Han læste højt for pigerne, så betaget af teksten, at han selv græd, og pigerne græd med. Det var dejligt. Og så var der lærerinden i gymnastik og sundhedslære. Hun forkyndte: væk med korset og tournure, der ellers efter tidens mode skulle fremhæve de kvindelige former. De unge piger skulle gå i reformkjoler.

Senere kom min far hjem fra en landboforeningsudflugt til Askov og fortalte om den mærkelige mand på forsøgsmøllen, der lavede lys og kraft af regn og blæst.

Mest afgørende blev en indirekte oplevelse. La Cour talte ved et sommermøde i Ho præstegård, hvor mine forældre var med. Emnet var stjerneverdenen. Mor var grebet. Hun huskede godt og kunne genfortælle hele foredraget for mig, og jeg var endnu mere grebet. For hende har det nok også betydet meget, at foredraget tonede ud i et kristent vidnesbyrd.

Mit kendskab til stjerneverdenen havde hidtil indskrænket sig til Karlsvognen og Syvstjernen. Jeg måtte vide mere. Degnen vidste desværre ingenting, men så præsten. Han fandt en lærebog fra sin latinskoletid frem og begyndte at læse op om Zenith, Nadir, Azimul og andre sære ting. Det forstod jeg ikke meget af og han selv vel ikke stort mere, men cand.

theol. Løbner, der gik og ventede på embede, blev sat til at tegne et stjernekort til mig efter et stort atlas. Og da præsten lidt senere gav mig et stjernekort, der kunne indstilles efter årstid og klokkeslet, lærte jeg hurtigt at kende alle stjernebillederne og navnene på de klareste stjerner, og indtil denne dag har jeg bevaret interessen for astronomien.

Jeg spejdede naturligvis efter en lejlighed til selv at høre manden, og den kom, da la Cour skulle tale ved en gymnastikfest i nabosognet Billum. Det blev en storslået oplevelse, jeg har vel været 16 år dengang. En sådan klarhed i fremstillingen, havde jeg aldrig oplevet før. La Cour talte om ånde-drættet og iltoptagelsen i blodet. Man kunne godt drukne en ål i en spand vand, hvis ilten var kogt ud af vandet - det havde jeg aldrig tænkt på. Ilten blev optaget i vandet igen, men det tog ret lang tid. Det gik meget hurtigere, hvis man hældte vandet ud over hele gulvet, så det blev bredt ud over en stor overflade, og lungernes svampede væv *havde* netop en meget stor overflade. Det var til at forstå.

Gymnastik interesserede mig ikke. Det daglige arbejde gav jo bevægelse nok, og trængte man til ekstra motion, så kunne de hyppige gå- eller løbeture de 15 km til Varde og hjem igen vel klare det. Men så gjorde la Cour gymnastiske øvelser på talerstolen. Først hoppede han op og dinglede så rundt, før han fik ordentlig fodfæste. Så hoppede han igen - og et øjeblik var det, som om tyngdekraften var ophævet - så ned igen spændstigt og elegant. At have sådan et herredømme over sit legeme var nu alligevel noget værd.

Den mand ønskede jeg at komme nærmere. At blive elev på Askov tænkte jeg ikke et øjeblik på, men chancen kom i 1902. Jeg havde lige taget præliminæreksamen på det hjemlige fortsættelseskursus og skulle så fortsætte ved landbruget. Da fik jeg at vide, at la Cour savnede en mand til at installere el-lamper på højskolen. Det måtte være noget for mig. Ikke fordi jeg nogen sinde havde set en el-lampe, men hvem havde det, og jeg vidste, at jeg kunne bruge mine hænder.

Mit arbejde lå på højskolen, og jeg så ikke meget til la Cour, men undertiden kom han over på møllen om aftenen for at eksperimentere med en meget enkel el-måler, det skulle jo være billigt. Jeg var en tavs håndlanger, der søgte at gætte, hvad jeg kunne hjælpe med.

Ved efterårsmødet skulle la Cour fortælle og vise billeder fra Italien, og han bad mig stille apparatet med brintlys op i gymnastiksalen. Schröder kom for at se, om alt var i orden. Han kendte ikke mig og sagde noget bistert: »Hvem er De, hvad skal De her? Her har De intet at gøre.« Jeg svarede, at la Cour havde bedt mig sætte apparatet op, men at jeg var færdig. Om aftenen gik lyset ud. Der var ikke tryk nok på brinten. Vi gik ud og undersøgte den lille beholder, der var lige uden for skolen. Der var ikke noget i vejen. Så løb vi op på møllen. På det store skur, der rummede beholderne for ilt og brint, stod der malet med store bogstaver: *Strengt forbudt at tænde ild*. Huset kunne være fyldt med knaldgas, der er meget eksplosionsfarligt. Da vi kom ind og intet kunne se, sagde la Cour: »Åh, stryg lige en tændstik.« Var manden gal? Når der ikke var spænding på, var det sandsynligt, at der var en utæthed, og at huset var fyldt med knaldgas. Men - det sømmer sig jo ikke at være bange, så jeg strøg tændstikken med den mulighed i tanken, at det blev det sidste, jeg foretog mig. Nå, det gik. Fejlen blev rettet, og vi kunne fortsætte.

I november oplevede jeg åbent hus på Askovhus. Karlene var generte - og hvad skulle la Cour sige. Endelig var der en af eleverne, der sagde, at han ikke rigtig havde forstået formiddagens foredrag om lysets brydning gennem en samlelinse. Så tog la Cour fat. Der var ingen tavle, men kridt, og det kunne bruges på gulvet. Den trykkede stemning var brudt, og en fornøjelig samtale kom i gang.

Personligt nær kom jeg kun la Cour én gang, og da forstod vi ikke hinanden. La Cour kom en dag ned på højskolen, hvor jeg gik og arbejdede, han tog mig til side og sagde, at

der var blevet ringet hjemmefra, at min søster Marie pludselig var død af et hjerteslag. Denne søster var det menneske i verden, jeg bedst kunne tale med om alt. Hun var så meget ældre, at søskendskænderi havde der aldrig været imellem os. Det var altid festlige dage, når hun var hjemme, og nu var hun lige blevet færdig med en lærerindeuddannelse. Hun havde sluttet sig til Indre Mission og var det frommeste menneske, jeg har kendt. Ville jeg vove at ønske hende tilbage. Da jeg hjemme på mit værelse havde bøjet mig under det, der var sket, kom la Cour. Han var nok forundret over at se mig så rolig. Han begyndte at tale til mig om dødens alvor, og jeg vovede så at sige - som en slags forklaring på min ro - at var der noget menneske, der var rede til at dø, så var det hende. Da blev la Cour næsten heftig: Rede til at dø - det var ingen. Døden var det forfærdelige, som man hverken kunne eller måtte affinde sig med.

Jeg tav, men undrede mig. Jeg troede, at et så fromt og troende kristent menneske som la Cour måtte have overvundet angsten for døden, men han opfattede vel min ro som afstumpethed og blev derfor vred. Selv var jeg dengang nok mere bange for livet end for døden. Hvordan dog få mod til at leve, når man var bange for døden. Døden havde man jo ikke noget ansvar for, den lå i en stærkeres hånd, men livet havde man ansvar for, og det vidste man, at man ikke kunne klare.

Endnu mere forundret ville jeg være blevet, om jeg havde kendt det digt, som la Cour skrev i 1880, da den ene af de to små drenge fra hans første ægteskab døde.

*Nu synger Bent i den hvide skare
med fagre ord og med toner klare.
Halleluja for vor broder huld,
som baned os vej fra den sorte muld.*

Her var der da frimodighed over døden.

Ved la Cours begravelse sagde Appel: »Han havde ved sin hustrus dødsleje oplevet det største, der kan times et menne-

ske. Han havde oplevet livets sejr over døden. Derfor var han, når han talte om liv og død, så barnlig og tryk, at vi andre havde svært ved at følge ham.«

Men trods digtet om barnet, trods Appels karakteristik var la Cour altså også Grundtvigs discipel. Døden kunne og måtte man ikke forlige sig med.

Mogens Pihl siger i forordet til »Historisk Fysik«: »Poul la Cour var en personlighed af en originalitet og styrke, hvis betydning for dansk kultur - endda i meget vidt omfang af ordet - er større, end man sædvanligvis gør sig klart.«

Direktør Hagemann sagde også noget meget centralt: »Poul la Cours største fortjeneste er, at han lærte den danske bonde at sige *du* til naturvidenskaben. Var han ikke kommet til højskolen, havde vi næppe kendt hans navn.«

Det var ikke uden ængstelse, man gav plads for naturvidenskaben inden for højskolen. I sin årsberetning for 1880 siger Schrøder: »Enhver, hvem det ligger på sinde, at ungdommen rustes til at stå fast mod tidens vantro visdom, vil kunne forstå, at det har stor betydning, at undervisningen i naturlære og astronomi er i hænderne på en dygtig mand, der ikke med sin gode vilje vil rokke ved barnetroen hos nogle af sine tilhørere.«

Hos la Cour syntes spændingen mellem tro og viden ophævet. Men i hans sidste år kom der elever, der ikke kunne godkende la Cours harmoni. Han døde tidligt, 62 år gammel. Måske var det godt. Der kom elever med problemer, som la Cour ikke evnede at tage op. For ham var udviklingslæren en afskyelig tankegang. Grundtvig havde nok klaret for sig, at den kristne tro ikke var bygget på Biblen, men at Det nye Testamente var vidnesbyrdet om de ældste menigheders tro, men hans disciple var længe fundamentalister, selv om der kunne være enkelte kættere - som Brücker i Aagaard, men både Schrøder og la Cour var overbevist om, at de smukke

skabelsesberetninger i Genesis var håndfaste historiske kendsgerninger.

Efter mit ophold i Askov mødte jeg to gange la Cour i København. Den ene gang prædikede han i Kristelig polyteknikerforening. Det sagde mig ikke noget. Anden gang talte han om Michael Faraday, den mand, der sammen med Ørsted grundlagde elektroteknikken. Det var en strålende oplevelse. De to mennesker lignede hinanden, også i deres barnlige kristne tro.

La Cour genkendte mig ikke. Det var jeg forberedt på, men alligevel var det jo nok en skuffelse. Og nu må jeg tænke på, at den skuffelse har jeg selv senere beredt mange gamle elever.

Efterhånden kunne jeg godt se, at også la Cour havde sine menneskelige begrænsninger, men ikke et øjeblik kølnede det min beundring for ham eller kærlighed til ham, men sådan er jo kærlighedens væsen.

Lad Andersen Nexø få det sidste ord: »Poul la Cour var ydmyg som Pascal, hvem han lignede i meget andet - en troende i forhold til livet - som kun geniet er det i forhold til det evige.«

Kopskatteudskrivningen i Ho-Oksby sogne 1718

Af S. Manøe Hansen

Efter at Danmark 2. gang 1709 var trådt ind i den store nordiske krig mellem Sverige og Danmark-Norge, Polen-Sachsen og Rusland for at bryde det svenske herredømme i Østersøen, betød de store krigsudgifter, at der snart måtte udskrives ekstraskatter såkaldte »krigsstyr« og »kopskatter« = tysk koph, hoved, primitiv personskat. Allerede i 1710 blev den første forordning om krigsstyr udskrevet i marts måned. Det hedder heri bl.a. »at Vi af yderste kræfter såvel til lands som til vands bør være betænkt på at sætte Os i sådan stand, at Vores foretagne dissein til den ganske nations berømmelige eftermæle lykkelig og vel vorde fuldført«. Hertil behøves store udgifter »derfor er Vi«, fortsatte kongen, »hvor ugerne Vi det end gjorde« nødsaget til at opkræve ekstraskatter af alle undersåtter. Der var kun en undtagelse på landet »den gemene (almindelige) mand og bonde, som avling driver«, idet han havde så mange andre pligter. På landet skulle alle jordejere - med den nævnte undtagelse - betale 2 mark dansk pr. tønde hartkorn, desuden skulle alle med renteindtægt skatte 25% deraf. Forordningen afsluttes med følgende »så bære Vi ingen tvivl, at når udi betragtning tages den store armatur til lands og til vands, som Os forestår, med de deraf flydende uforbigængelige udgifter, enhver jo lader sig finde villig og redbon pengene til de foreskrevne tider og steder rigtigt og prompte at erlægge og betale«. Krigen kostede stadig flere penge, og ekstraskatterne blev en årlig foretelse, der blev pålagt befolkningen udover normalskatten. Desuden må man huske på de store afsavn til hvervningen, kuske, heste og kornvarer til hæren og flåden. Ekstraskatterne blev udvidet med en karrosseskat, en luxusskat, der blev pålagt alle »der holder og har karrosser, chaiser, og deslige vogne med et

dække over«, ligeledes »de der bærer og bruger paryk«, desuden fruer og døtre til rangspersoner, hvis de bar »fontanger (opsatte kniplingshovedtøjer) eller andre opsatte franske sætter eller topper«. I 1711 kom en anden skat »kop- og hesteskatten«, en ikke ukendt skatteform, men en skat der ramte alle.¹

Ved en fornyet opkrævning ifølge forordningen af 5. april 1718 skriver sognepræsten i 1718 om sine 2 sogne Ho og Oksby, hvem der er pligtig til at svare denne skat. Samtidig får vi en beskrivelse af de to sognes fattige tilstand, især efter den store stormflod, der kort forinden havde gjort store skader på markerne i de to klitsogne. Stormfloden ramte kysten juleaften og juledag 1717. Vandstanden beskrives til sine steder at være 2-3 alen højere end den bekendte stormflod 1634.² Stormfloden anrettede store skader, og mange mennesker mistede livet, alene ved Ejderstedt druknede over 2000 mennesker³ så der er god grund for præsten til at anføre følgende:

»Mandtals og fortegnelse⁴

På dem i Hoe og Oksby sogne, som til kop-skatten at svare efter den kongelige allernådigste forordning af 5te april om adskillige ekstraordinære skatter os påbuden i Danmark.

Hoe sogn

Sognepræsten Jens Nielsen, Hoe⁵ angiver

og svarer af sig selv:	8 rigsdaler
præsteenken hans moder	8 rigsdaler
sin hustru	8 rigsdaler
3 børn	12 rigsdaler
3 tjenestefolk	3 rigsdaler
Degnen Jens Olufsen angiver og svarer af sig selv . . .	1 rigsdaler
sin hustru	1 rigsdaler
Fæstebønder, som foruden deres avling, bruger noget håndværk:	

Jes Hansen i Nørballe, ugift, bruger skrædder-
 håndværk af sig selv . . . . . 1 rigsdaler
 1 tjenestepige . . . . . 2 mark

Ellers findes nogle få i Høe sogn, som dels selv har kunnet tømre og bygge ved huse og fiskerbåde for andre, mest formedelst deres alderdom og skrøbelighed nu og efterdags intet dermed kan fortjene, dels har vænnet sig til for sig selv at sammenhugge deres vogn- og pløjeredskab, item at væve blågarns lærred og vadmel til dynevår og sengeklæder for deres egen husforbrug og fornødenhed, men giver ingen profession deraf eller fortjener noget derved af andre, som formodes på deres påbud at være allernådigst fri og forskånede.

Gadehusmænd, som haver mere end een ko
 Niels Hansen i Sønderballe, ugift har 2 køer
 svarer af sig selv . . . . . 1 rigsdaler
 1 tjenestepige . . . . . 2 mark

Oxby sogn

Fæstebønder, som foruden avling og fiskeri bruger noget håndværk, befindes ingen i Oxby sogn, som kan anses at svare noget i det allernådigste påbud, såsom har tilvant sig til eget brug og fornødenhed at væve, prægle (strikke) og sy deres ringe gang- og sengeklæder, dem at bygge og bøde, flikke og færdige for dem selv ved deres ringe og små huse og fiskerbåde.

Gadehusmænd som har mere end een ko
 Mads Madsen på Hvidberg har 1 hest og 2 køer
 svarer af sig selv . . . . . 1 rigsdaler
 sin hustru . . . . . 1 rigsdaler
 Søren Jensen på Vandflod har 1 hest og 2 køer
 svarer af sig selv . . . . . 1 rigsdaler
 1 datter . . . . . 2 mark

Ellers findes ingen i dette sogn, som formår at give noget, formedelst at sandflugten og stormfloder næsten har fordær-

vet al deres ringe kornsæd og fiskefangsten, hvoraf de skulle have deres bedste næring til deres kornkøb og skatters udredelse. Dette år har slået fejl, hvorved mange er forarmede, forgældede og tiggerfærdige, som allerunderdanigst formodes for dette påbud at blive allernådigst forskånede.

Således som foreskrevet står hermed at forholde sig, testerer allerunderdanigst

Hoe præstegård d. 19. maj 1718.

Jens Nielsen Hoe,

uværdig præst for Hoe og Oxby sogne.«

NOTER OG KILDER:

1. »Danmarks Historie« bind 8, Politikens forlag, 1964.
2. »Fra Ribe Amt« 1976 s.13.
3. »Skalk« 1976 nr. 2 s. 6.
4. Ekstraordinære Skatters Regnskaber pro 1718, Riberhus Amt, nr. 47 Rigsarkivet.
5. Jens Nielsen født 1670, kaldet til sognepræst i Ho 22/10 1692 død i maj 1729.

S.-L. Manøe Hansen. f. 1934, museumsinspektør, 6870 Ølgod. Litterære arbejder: »Hjedding Andelsmejeri 1882-1905, 1972. »Strandinger og Redningsaktioner«, 1977. Artikler i »Fra Ribe Amt« 197 f, i »Mark og Monte« 1969 f.

Nogle sager fra ryttergodset

Ved H.K. Kristensen

Da Kristian V begyndte at forberede en krig mod Sverige for at tilbageerobre de skånske landskaber, var det nødvendigt som for alle datidens hære at skaffe sig et dygtigt rytteri. Men det var kostbart. Man udlagde 1670 størstedelen af krongodset til underholdning for dette rytteri, hver 8. tdr. hartkorn skulle danne et lægd og stille en rytter med fuld udrustning. Denne kunne være gårdmanden selv, hans søn eller en dygtig karl. Var gården ikke på 8 tdr. skulle flere i forening stille rytteren. 1676-79 fik vi da den skånske krig, som ikke bragte os det tabte land tilbage, men lagde de hårdeste byrder på rytterbønderne, mange faldt i den blodige krig, og tilstanden på godset forringedes. 1680 skiltes så rytter og bonde ad, godset havde ikke magtet, at samme person skulle være både bonde og rytter. Bonden eller bønderne på de 8 tdr. hartkorn skulle levere en bestemt mængde føde til rytteren og hans hest og et hus i nærheden af gården, som rytteren kunne bo i, desuden skulle bonden betale penge til regimentskassen og korn til magasinerne.

1. jyske rytterregiment dannedes 1675, og det fik 1677 *Herman Frantz v. Schwanewede* (1637-97) til oberst og chef. Han tilhørte en gammel bremisk adelsslægt, gik i Carl Gustavs tjeneste, men blev fanget ved Nyborg 1659 og trådte 1660 i dansk tjeneste. Ved oprettelsen af det nationale rytteri blev han ritmester og udmærkede sig i den skånske krig ved sin *egen* og dristige taktik. Med små styrker på ca. 100 ud-søgte ryttere og støttet af små afdelinger fodfolk opsnappede han afdelinger, endog den svenske generalauditør med arkiv og kongeligt segl. Hans bedrifter blev i folkemunde helt sagnagtige. Mod sine bønder kunne han være barsk, men også godmodig og velvillig.

Rytterbønderne mærkede dog mere til regimentskriveren

end til obersten. 1677-90 var denne *Anthoni Barckman*. Han havde i 4 år været amtsforvalter i Lundenæs amt. I flere år var der uorden i hans regnskaber, og 1. maj 1690 blev han suspenderet og derefter afsat, men blev benådet, senere var han »herberger« i Ribe og døde 1703. Som skriver efterfulgtes han af *Anders Hansen Rasch*, som er omtalt i forrige årbog.

Schwanewede blev efterfulgt af *Ditlev Brockdorff* (1655-1737), der var søn af en holstensk-gottorpsk oberst og amtmand. Også han havde deltaget i den skånske krig, og efter at have avanceret til oberstløjtnant blev han 1688 major og 1692 oberst og chef for 1. jyske regiment. Han deltog med de danske hjælpetropper i kampene i Flandern, men blev 1709 kaldt hjem og udnævnt til generalmajor og inspektør over rytteriet i Danmark.

Det vestjyske regiment havde så godt som alt ryttergods i Lundenæs-Bøvling og Riberhus amter samt i Slavs herred og en del af godset i Anst herred. En besigtigelsesprotokol fra 1686 opfører navne på 1136 rytterbønder i dette distrikt, herfra går dog godt en snes stykker, som kun nævnes til enge, stuf og jordløse huse. Godset var altså meget omfattende, og det kunne være særdeles vanskeligt for regimentsskriveren at holde regnskab over alt dette. Hovedkvarteret var i Varde, her afholdtes sessionerne, hvor amtmanden og obersten var til stede og traf beslutninger (resolutioner) om forskellige forhold på godset, som regimentsskriveren havde fremført i en såkaldt memorial. Her fås ofte gode oplysninger om den tids landboforhold. I det følgende fremdrages en række poster fra memorialen 1689, som behandles på en session, der denne gang blev holdt i stiftamtmandens bolig på Korsbrødregård i Ribe d. 19. marts. For øvrigt har »Fra Ribe Amt« tidligere bragt bidrag fra Ryttergodset, således 1943 og 1950.

Af memorialen ser man bl.a. at der bevilges hjælp både til anskaffelse af korn og kvæg, lettelser i afgifterne osv., og hartkornet blev mange steder reduceret. Men byrderne var for store, og desuden kom ved den tid en række dårlige år for

døde 1687 »i armelig tilstand«; han havde fået hjælp til at købe et plovbæst, og ved hans død var hesten tilstede, men der var ingen bygninger. Den afdøde havde været hos sin fader, der havde et bol i nærheden. Jens Hansen havde drevet halvgården derfra. Imidlertid var bolsmanden også død. Officererne havde da foreslået regimentsskriveren at overlade fæstet til en Nis Andersen, som havde tjent i byen i 4 år og havde et godt rygte, nu havde man overtalt ham til at overtage fæstet, dog på den betingelse, at han måtte få begge ejendomme under een bygning og få nogen hjælp til byggeriet og til at anskaffe en ko samt blive fri for at betale indfæstning

Sessionen bevilgede det alt sammen og skrev bl.a., at »hannem og af kassen gives til hvert fag (nybygning) 1 sdl. og derforuden om noget norsk tømmer findes i forråd, da må hannem også spærre (spær) til overdelen gives«. Hjælpen til koen var 6 sdl.

Under Carl Gustavkrigene og pesten 1659 blev mangfoldige ejendomme på denne egn øde, og mange blev afbrændt. Endnu 1689 var de ikke alle blevet opbygget, derfor kunne Niels Andersen tildeles 2 ejendomme.

Post 9.

På den anden halvgård i *Egholt* var fætterten Laurids Michelsen også død i »armelig tilstand«, og der var så ringe bygninger på stedet, så regimentsskriveren foreslog, at der blev givet hjælp til tømmer til 6 fag hus, ligeledes 1 dl. pr. fag, og at den ny mand blev fri for indfæstning, hvis amtmanden kunne godkende en sådan ordning. I så fald mente skriveren, at en Jens Jensen ville overtage gården.

Forslaget blev bevilget, hvis obersten og amtmanden fandt, at bygningerne var så slette. Det er amtmanden på Koldinghus, der her er tale om, og han var ikke medlem af sessionen for det vestjyske ryttergods.

Post 10.

»Vulf Jensen i *Leierskouf* har fået stor forstærkning år efter andet, intet igen betalt, og ingen forbedring synes, svarer dog hans rytterhold, men kan umulig uden hjælp af korn blive ved eller få sået, og findes flere dislige, om ikke en eller to, andre til afsky og eksempel, efter amtmandens god befunden, måtte skikkes til Fredericia til musketerer, eller for en anden dygtig bondekarl udveksles at prøve, om han ville gøre godt, ellers kunne han udvises den samme vej«.

Resolutionen: »Denne skal straks sættes fra gården og fra hannem tages det, hvis han haver både bæster, kvæg og bohave, og såfremt regimentsskriveren ikke straks kan få en anden, som gården kan antage, så skal han dog uden nogen forsømmelse lade vårsæden så, hvortil menige sognemænd skal tilhjelpe, og så med hr. amtmanden konferere, at gården inden høsten bliver igen antagen«.

Barckman foreslår, at den forsømmelige bonde skal i trøjen i stedet for en soldat, og at denne så skal overtage gården. Der henvises til amtmanden i Koldinghus amt.

Post 11.

»*Siøgård mænd i Vamdrup sogn* ansat for 1½ tdr. 4 skpr. (hartkorn) fik ingen afslag eller afgang for mangel af gjærdsel og stavr-hug, haver ingen skov, må dog årligen have en stor del gjærdsel, og kan afgangen komme på 1 td. 4 skpr. 2 fkr.«.

Resolution: »Såsom disse *Siøgårdmænd* selv ingen skov haver, men stedse haver nydt deres gjerdsel hos naboerne og på den holstenske side, som nu er så strengelig forbøden, da som sluttes, at dette må være en forseelse af commissionen i Viborg, at de ikke såvel som andre haver nydt afgang for mangel af gjerdsel og staver-hug, synes os derfor billigt, at den afgang, som kan bedrage 1 td. 4 skp. 2 fjk. dennem og bevilges, som når lægene omgøres, kan observeres«.

på ryttergården. »Denne Marquord (!) i Malle har jeg vel fået dom over med stor møje og mange rejser, men ikke som burde«. Han ansøger derfor om, at »denne forhærdede og meget opsætsige bonde« måtte blive pågreben, hvor han findes, og sættes i fængsel enten hos gevaldigeren eller i nærmeste købstad og enten gøres til musketer, »såsom han er frisk og stærk«, eller sendes til Bremerholm. Endelig søger han om, at dommen over bonden måtte fyldesgøres, så der ved rettens hjælp blev gjort udlæg i hans og sønnens midler, og det ligeledes måtte blive oplyst, hvorledes admiralitetsråden havde antaget og hælet fader og søn, da sønnen - påstod Barckman - »havde været fælles med faderen« om ryttergården, og han var taget derfra uden flyttebevis.

Sessionens resolution gik ud på, at den afsagte dom over Markus Jensen beviste, at han »på umanerlig måde« havde undvigt ryttergården og flyttet til Agerkrog med kone og børn og »fast al havende middel«. Markus var selv mødt på sessionen og indgav en ansøgning om, at hans datters mand måtte overtage fæstet. Det nægtede sessionen, da man ikke »eragtede« ham dygtig, og han ikke kunne stille kaution. For Markus Hansens formastelse og vanartige forhold, og fordi han havde ladet »to fast umyndige sønner« fæste Agerkrog, havde fjernet og skjult sine midler, så der »fast intet« var tilbage til besætningen og rytterens underhold i Malle, lod sessionen ham anholde for at sende ham til Bremerholm »der i fængsel og jern et år at arbejde«. Regimentsskriveren skulle lade et fangejern lave til ham og føre ham til Kolding, så han derfra »med første farende skibsrum« kunne bringes til København. Dog skulle alt overlades til kongens endelige afgørelse.

- Det er værd at lægge mærke til, at sessionen ikke siger noget om sagsanlæg mod admiralitetsråden. Denne var nemlig en af landets dygtigste og mest durkdrevne og såre veltrænede i en proces. Man har været klar over, at en sådan proces

kunne blive meget langvarig, kostbar og måske give et ganske andet resultat end det, man ønskede.

Markus Hansens overtrædelser består åbenbart deri, at han har forsømt at opsigte fæstet af sin gård på lovlig måde, hvorfor han kunne betegnes som rømningsmand, at han har opladt det til efterfølgeren uden fæstemålet var i orden med herskabet, og han formentlig har flyttet så meget med af sit gods, at der ikke var tilstrækkeligt tilbage til at dække bygfeld. Alligevel synes straffen urimelig hård, og Barckmans påstande kan næppe alle holde stik, således har sønnen næppe været nogen dreng ved flytningen, da han omtales som gift. For øvrigt overlades straffen endeligt til kongens afgørelse. Horne og Tistrup sogne ligger i Øster Horne herred, der dengang hørte under Lundenæs amt. Jens Lassen (1625-1706) var født i Nr. Bork, blev 1650 skriver i Christiansstad len, 1651 renteskriver, storkøbmand, skibsreder, særdeles virksom ved Københavns forsvar, 1660 admiralitetsråd, 1661 landsdommer, ejede en tid 5.482 tdr. hartkorn, her på egnen bl.a. Grubbesholm og Nørholm, hvorunder den tidligere herregård Agerkrog lå. En gevaldiger var det samme som en profos, dvs. en fangevogter og skarpretter hos militæret. Få år senere opførte regimentsskriver Anders Rask et gevaldiger hus eller et »stokkehus« i Tarm for det Schwanewedeske regiment og til skræk og gru ikke blot for soldaterne, men for hele egnen.

Som et eksempel på de mange klager, der kom fra rytterbønderne, skal her sluttelig gengives et brev. Når klageren, Ifver Maltesen i Kragelund, Bække sogn, er blevet så sørgelig hjemsøgt, skyldes det, at han boede ved »herredsvejen«, landevejen fra Kolding mod Varde og Skjernbro. Den forbandt Øst- og Vestjylland, og desuden krydsedes den af hærvejen umiddelbart nord-øst for Kragelund by.

Brevet gives med komcipistens bogstavering. Iver Mal-

æsen kunne nok selv skrive, han skriver sit navn med tydelig og letlæselig skrift, som dog adskiller sig noget fra selve bre-
vets, så det er næppe ham, der har skrevet det.

Husk, at v og u, i og j brugtes i flæng!

»Supplicacion til de gode herrer Ved Hans kongl. Mayst. Sesion anlagende Iffuer Maltessen i Kragelund. -

Håyædele och Velborne Høye Herrer Ved Hans Kongl. Mayst: sesion.

For Eders Høye Herrer Hafuer Jeg Fatige mand Nafuenlig Iffuer Maltesen af Kragelund Vdj Beche Sogn Vdj Koldinghuus Ambt min Haarde Nød och trang til kiende gifue och min store Armod, som Jeg med min Hustru och smaa Umøndige Børen lide, daa bestaaer min fatigdom for det første, da Marsien gich fra Holsten, da Hafuede Jeg Indqutiering af Hr. Maior Clodis compani Vdj En natt, huade folch och Hester forterde, Jeg aldrig Inted derfor Haffuer bekomet, och matte Kiøre med folchene 4 miel. For det 2. Hr. Capteien porterborig med Hans underhafuende Compani Vdi tuinde Natter, dj folch, som Jeg Haffde Inde, som var 18 personer, matte shafue fornøden øll och mad, der foruden fornøden fored til 3 Hester baade Høy och Hafueer och siden shafft Korn, och Huis dj iche forterde, det dog dj på Vogene med sig, och matte Køre med dennem 2 Miel. For det 3. oberst Leeutenant Momgaard med 4 Companj Vdi Vorth Sogen, Hvor af Jeg fatige mand Haffuede 46 mand foruden quinder och børen Vdj 2 Natter, dj tog Sielf Huad dem ferefantis Vdj min Hus och gaard, baade øle och Mad och siden faar och lam och siden andet, som dennem forekomme, derforuden fornøden fouragier til 4 Heste med Høy och Haf(er), och Huis Jeg iche sielf haff(de), Nød dj mig och med tuange at shaffue, och siden matte følge med dennem Vdj 2½ Vger, saa at min En beste och min Vogen shændeshe matte Vndvige, och den største dell af min Rug Sæd blef shaadsh urørdt och Vsaaed, beder derfor I alle Vnderdaninghed I Høye Herrer I Mildhed Anseer min store nød och trang och Aremod mig fattige

mand Igiennem drager, Huis min Rytter til Lige med Hans Hest schal hafue, maa Jeg med den Enne beste hannem tilføre, Hvor paa Jeg Vnderdanigste forvinter Nogen Hielp til min store Trangs fremsettelse med Noget til min gaards och Aflings forbedrings, Huad som I goede Herrer Sielf Vdj Mildhed behager, Huis iche det er muligt, Jeg Nødtrengende, fatige Mand noget Hielp kand bekomme, da er det umuligt, Jeg Kand Suare Hans Kongl. Mayst: Eller min tillagte Rytter, Huis mig Her Vdj Vederfaris, schal den allermichtige gud igien belønne Rigeligen och Rundeligen, Huor om Og flitig schal andholdis af mig, som er eders gode Herris ydmygelig tienner.

J Goede Herris ydmygelig och aller Under danigste

Tiener

Iffuer Mallettesen

Egen Haand

Datum Kragelund

d. 19. Januarj Anno 1690

(Påskrevet med en anden hånd og med amtmandens og oberstens egenhændige underskrifter):

Naar herpaa forskaffes Hr. Amtmandens attest, hourledis det sig hermed forholder, og om dette saaledis udj sandhed at vere, schall det effter Billighed blifue obserued, og Supplicanten hiulpen.

Dat. Sessionen udj Warde d. 22 Januarij a 1690.

F. E. von Spechhan. H. Frantz Vonschwanewede.*)

KILDE:

G. Ryt. 6-2. 1. reg.s gods 1680-1714. LA.

*) Anst herred, hvori Kragelund ligger, hørte dengang under Koldinghus amt, hvorfor det blev pålagt dettes amtmand at undersøge sagen. - Frants Eberhard v. Speckhan, 1628-97, var en indvandret tysk militær, der efter at have været oberst, oberstløjtnant, adlet og overhofmarskal 1682 blev stiftsbeholdningsmand over Riberhus amt og samtidig gehejmeråd. Skaftekorn = utærsket korn.

Fra sejl til damp på Fanø

Af Niels Frederiksen

Indledning

Fanøs hundredårige periode som hjemsted for en sejskibsflåde fik N. M. Kromann til, allerede som ung, at indsamle materialer, der senere resulterede i »Fanøs historie«.

Herefter udkom de to samlinger »Fanø sømænd i storm og stille« med søfolks beretninger om deres oplevelser om bord. Særligt disse er gode kilder til de sociale sider af søfarten, fordi det er søfolkene selv, der fortæller. F. Holm-Petersen stod for bogen »Fanø sejskibe«, der kom i 1956, og som giver værdifulde oplysninger om skibenes byggeår og -sted.

Det efterfølgende er et forsøg på at klarlægge nogle faktorer, der kom til at indvirke på udviklingen. Formålet har blandt andet været bredt at anskueliggøre, hvorfor det ikke lykkedes at skaffe Fanø en levedygtig dampskibsflåde, der kunne have afløst sejskibene.

Hovedlinier af Fanøs søfartshistorie

Skal man sætte en begyndelse for søfartshistorien på Fanø, må det blive øens deltagelse i det store sildefiskeri ved Helgoland, oprindeligt sat i værk af hollænderne i 1400-tallet. Skibene i dette fiskeri var fiske-everterne, der enten ejedes af Sønderho-folkene selv eller førtes af disse med Ribeborgere som ejere. Perioden 1600-1750, hvor fiskeri var hovederhvervet, og øen fungerede som fiskerleje, er allerede godt beskrevet.¹

Fanø var krongods og stod i et stærkt og af ydre omstændigheder påtvunget afhængighedsforhold til købstaden Ribe. De fleste fiskere var yderst fattige, men netop i begyndelsen af 1700-tallet medførte en række begivenheder, at fremtiden kunne tegne sig bedre for fiskerne.

For det første undertegnedes freden i Utrecht 1713,² der betød frit flag og fri ladning for neutrale nationer samt ret til at udøve fri handel. Dette førte til, at Hamborg og England fik en stærkt forøget handel på bekostning af Holland. Hamborg kunne nu og senere på grund af sin status som »fri hansestad« med sit eget parlament føre sin egen udenrigspolitik, hvilket gav byen stor handlefrihed.

På den baggrund forstår man, hvorfor folkene på Fanø var så ivrige efter at købe sig fri fra kronen i 1741. Nu fik de mulighed for at deltage i noget mere indbringende end fiskeri, nemlig skibsfart. Fiske-everterne blev i slutningen af 1700-tallet benyttet som handelsskuder, og et tilskud af skibe købt fra Holland gennem forbindelserne dertil. De langvarige krige i Europa kombineret med Bernstorffs neutralitetspolitik i perioden førte til et opsving i skibsfarten.

Fanøfolkene sejlede med deres småskibe på Norge, Slesvigs kyster og Hamborg, og da Ejderkanalen i 1784 åbnedes, brugte de den som genvej til Østersøen.³

Skipperen ejede selv skibet, han købte ladninger og solgte dem. Uafhængigheden efter 1741 gav ham et særligt tilhørsforhold til sin ø og sit skib, og det var ikke så få, der blev velhavende ved århundredskiftet. Specielt Sønderho havde mange skibe, og flere huse skød op i byen. Folketallet øgedes væsentligt i disse år,⁴ og der var arbejde nok for mange håndværkere på bådeværfterne.

Krigen mod England 1807-14 førte imidlertid til en brat ende på velstanden. Fra højere sted blev skibene udskrevet til at fragte korn til Norge, der under krigen var isoleret af engelske orlogsskibe i Nordsøen. Nu var der ikke længere noget, der hed »frit flag, fri ladning«. Danmark var draget ind i krigen og kunne ikke stå neutralt. Fanøskibene blev opbragt i stort tal, og Sønderho mistede over halvdelen af sine fartøjer.⁵ At tabet var svært at komme over, ses af en indberetning til Kommercekollegiet fra birkedommeren i 1817: »Skibsbyggeriet har endnu kun lidet Fremme formedels den

slette Pengekurs (statsbankerotten 1813) og store Pengetrang. Øen vil sent tilbagevinde lignende Skibsfart og Skibsbyggeri, som den havde før Krigen«. ⁶ Det kom nu ikke til at gå så galt. Hamborg havde også lidt store tab under krigen på grund af den franske besættelse. Handelshusene var flyttet til andre ikke besatte havnebyer for eksempel Tønning, og i 1822 besad Hamborg kun 18 skibe. ⁷

I det efterfølgende opbygningsarbejde behøvede Hamborg al den tonnage, den kunne opdrive. Det gav beskæftigelse til den arbejdsløse flåde af handelsskibe i det slesvig-holstenske område, særligt Åbenrå, men på længere sigt også Fanø. Her begyndte man at bygge større skibe, specielt galeaser, og i 1827 søsattes de første skonnerter i Sønderho. Nu nøjedes man ikke længere med kystfarten, men udvidede sejladsen til egentlig Nord- og Østersøfart - ja enkelte skibe vovede sig endda ned i Middelhavet. Langsomt, men sikkert, arbejdede øen sig op, så den i midten af 1800-tallet stod med en meget betydelig flåde. ⁸

Netop i 1850-erne var der stor efterspørgsel efter tonnage. ⁹ Det hang blandt andet sammen med, at England i 1846 havde ophævet korntolden. Industrinationen England havde et stort behov for fødevarer, mens landbrugslandet Danmark havde overskud af korn. Højkonjunkturerne betød farter på længere destinationer, og dette nødsagede Fanø-boerne til på deres egne værfter at bygge større skibe, gerne over 100 rg. tons. Samtidig tog man også andre skibstyper i brug, nemlig briggen og skonnertbriggen. Den sidstnævnte type blev populær, fordi den kun var råtaklet på den forreste mast og derfor sparede mandskab.

Byggeriet tog til, og specielt i 60-erne stod der mange skibe på stablerne i Nordby og Sønderho. Forbindelsen til Hamborg blev knyttet tættere i disse år, og et stigende antal skibe befragtedes her på langfart for eksempel til Vest-afrika. Fra Rotterdam udgik sejladsen til Ostindien, der var hollandsk koloni. I slutningen af 70-erne og i begyndelsen af

80-erne forringedes fragtmarkedet, og trods energisk fragtsøgen blev resultatet en række dårlige år for Nordbys og Sønderhos skibsfart.¹⁰ Sønderho holdt op med at bygge skibe i 1877, og nedgangen i tonnage for hele øen ses klart i skibslisterne.¹¹ De fleste af de ældre træfartøjer var forlist eller blev nu solgt.

Alt dette resulterede i et forsøg på at gå nye veje for at komme ud af uføret. I England og Hamborg havde man længe været i gang med overgangen fra sejl til dampskibe. Dampskibene, der nu i godt 20 år med held havde konkurreret med sejlskibene om fragterne, var en af årsagerne til modgangen i slutningen af 70-erne. Ældre jernsejlskibe blev til købs på grund af den udskiftning, der fandt sted i de udenlandske rederier, og som den første i Danmark købte en Sønderho-skibsfører i 1884 tre billige jernskibe fra England.¹² Forsøget fulgtes op af Nordby, og da fragtmarkedet bedredes i slutningen af 80-erne, blev flåden af jernskibe forøget.

Tonnagen steg til hidtil usete højder og toppede i 1897 med 47.015 rg. tons.¹³ Samtidig med indkøbet af jernskibene, byggedes der på et enkelt Nordbyværft en række større barkskibe af træ, som i modsætning til jernskibene var yderst velsejlende. Den såkaldte »jernalder«, der var betinget af et snævert samarbejde med Hamborg, varede dog kun kort.

I begyndelsen af vort århundrede faldt antallet af fragter væsentligt, og det betød, at skibene måtte sælges til en meget lavere pris, end de var købt for.¹⁴ Konsekvenserne af dette søges klarlagt i et senere afsnit.

Først skal der fremdrages nogle træk af skibsfartens udvikling i almindelighed, fordi det øger forståelsen for, hvorfor det gik, som det gjorde på Fanø.

Søfartens udvikling

Beregninger har vist,¹⁵ at verdenstonnagen i årene fra 1851-90 steg med 350 % fra 8¼ mill. tons til 37½ mill. tons i 1890. En af de medvirkende årsager til dette var, at de

engelske navigationslove blev ophævet i midten af århundredet og frigjorde nye markeder, der tidligere havde været lukket. En stigende del af denne tonnage blev efterhånden dampskibe, men sejskibene forsvandt aldrig helt. Det er i det hele taget et særtræk i den søfartshistoriske udvikling, at overgangen til dampskibe forløb over en meget lang periode, godt 100 år.

Årsagerne til, at den skibsindustrielle udvikling ikke omgående slog sejskibene ud, må søges i et antal faktorer der virkede side om side op gennem 1800-tallet. For det første var der økonomiske faktorer. Skibsingeniørerne i Skotland, blandt andre Henry Bell og Robert Napier, havde i begyndelsen af århundredet yderst vanskeligt ved at skaffe penge til udviklingen af dampbådene.¹⁶ Risikovillig kapital var i det hele taget en mangelvare.¹⁷

For det andet var der forskydningen i den industrielle udvikling, der medførte, at dampskibene, som var højt udviklede i 50-erne, endnu ikke kunne bruges i fuldt omfang. For rutefartens vedkommende lod jernbaneforbindelserne meget tilbage at ønske. I fragtfarten bestod hindringerne i, at havnene verden over endnu ikke var udbyggede. Der manglede kullagre, som dampskibene var afhængige af, og mange af »havnene« var kun ladepladser, som fartøjerne på grund af vanskelige besejlingsforhold ikke turde anløbe.

For det tredje var der spørgsmålet om skibenes hastighed og pålidelighed. I 1850-erne udfoldedes store bestræbelser på at forbedre de allerede udviklede sejskibstyper. Det hang sammen med, at sejlernes gennemsnitshastighed var blevet lavere end dampernes. Sejskibet var afhængigt af vejrforhold og vindens retning, hvad der i mindre grad gjorde sig gældende for dampskibe. På den anden side forblev tophastigheden stort set hos sejskibene. Der er mange eksempler på, hvorledes et sejskib ved gunstig vind let løb fra et dampskib.¹⁸

For det fjerde var der en betydningsfuld faktor mere nem-

lig traditionen. Konservative holdninger i forholdet til dampskibe var udpræget hos mange i søfarten. På dampskibene gik man ikke bort fra sejlet som støtte før langt op i 1800-tallet, og endnu i dag spores den gamle modsætning mellem folkene på dækket og folkene i maskinen.

I 1848 havde Danmark kun 17 dampskibe, der alle var hjulskibe, i rutefart.¹⁹ I 1856 anskaffedes det første skrueskib, som jo blev sejlskibenes egentlige konkurrent. De følgende år blev præget af den indbyrdes konkurrence om ruterne, i hvilken D.F.D.S. gik af med sejren.

Her i midten af århundredet, hvor kampen stod om de inden- og udenlandske ruter, og hvor dampskibene endnu ikke var kommet med i fragtfarten på verdenshavene, havde skibsfarten på Fanø nået sit foreløbige højdepunkt.

Fanøskibsfartens udvikling i 1800-tallet

»Som en Blodaare fra Tydscklands Hjerter strømmer Elben forbi Verdens tredie Handelsstad, ikke forgjæves tilbydende dens Tusinder af Sejlere Befordring til Havet.

Hamborg er Handelens Triumph/ den er ret egentlig - ja ene og alene en *Kjøbstad, en Kjøbmandsstad*. Sin Tilværelse skylder den hverken Kongemagt eller Vaabenmagt, men Handelsmagt. Ikke fra Ministres Cabinetter, men fra Kræmmeres Skrivestuer udfærdiges de Befalinger, som her oprejste Templer og Slotte, og mægtige Volde omkring dem, som hentede Skibe fra alle Verdens Riger, og Guld fra deres Kister og Skatkamre. Men med dette på Jorden almægtige Metal tilvunde dets Herrer sig kongelig Vælde og krigerisk Ære. Disse Skriverstuer har bragt Cabinetter til at skjælve. Børsen i Hamborg er Samlingsstedet for en stedseværende stedsevirkende Congress/ men dennes *Protocoller sluttes aldrig...*«

Sådan beskrev Blicher i 1849 Hamborg.²⁰ Da han senere på rejsen nordpå i dagvogn kom til Fanø, blev han forundret over øens befolkningstæthed: »Sort og Hvidt! Huse og Sand- og hvilken Mængde af begge Dele!« At denne golde Sand-

revl er urimelig stærkt befolket - det er der, i Sandhed! Sort på Hvidt for: hele den miillange Østside er jo Bye.«

Han kunne nok være kommet hurtigere til Fanø, hvis det blot var det, han ville, nemlig med skib. Der har antagelig ligget skibe i Hamborg, der skulle laste til Vadehavet. Endnu i midten af 1800-tallet var transport over land yderst langsom og ubehagelig på grund af de dårlige veje.²¹ Blichers beskrivelse af Hamborg er særligt udvalgt i denne forbindelse. Allerede i 1700-tallet havde Sønderho og Nordby knyttet varige forbindelser til den »fri hansestad«, forbindelser som nu skulle få betydning i stigende omfang, stærkest i slutningen af århundredet.

Vanskeligheden ved en fyldestgørende beskrivelse af søfartens baggrund og muligheder på Fanø i 1800-tallet, opstår når der skal vælges synsvinkel. Der er flere indvirkende faktorer, som har haft betydning. Først og fremmest er der *geografien*, hvor øens placering i Vadehavet, og dens tilknytning til det sønderjysk-slesvigske område, samt dens åbning mod Nordsøen, er det væsentlige. Dernæst *økonomien*, deriblandt spørgsmålet om søfartens finansielle grundlag. Og sidst *politiske* faktorer, hvor beslutninger foretaget i København, Hamborg, England og andre steder fik stærk indflydelse på baggrunden for øens søfart.

De nævnte forhold var bestemmende for, om der var skabt et *transportbehov*, hvilket er den første forudsætning for, at der kan sejles. Når der var livlig handel, fri næring og lave toldgrænser, blev søfarten altid stimuleret. Når det omvendte var tilfældet, faldt fragtraterne, og skibene kunne dårligere svare sig. Også for Fanø blev søfarten bestemt af udefra kommende konjunkturer. Omvendt kunne man forestille sig, at et tonnageudbud ville stimulere handelen, der således kunne benytte et *transporttilbud* som en forudsætning. En vekselvirkning mellem behov og tilbud kendetegnede Fanøs skibsfart. Øen havde et stående transporttilbud, mens det ikke altid stod lige godt til med behovet hos de byer og lande, den i

Den europæiske søfart var geografisk decentraliseret. Tonnageudbudet fordelte sig i midten af århundredet på mange små havne og fartøjer. Appeldore i Devon, England, eksisterede udelukkende af søfart. Erhvervsøkonomisk og kulturelt havde byen samme struktur som Fanø. Billedet er fra ca. 1870, og minder om Nordby havn i forrige århundrede. (*The Merchant Sailing Ship*, London 1970.).

løbet af årene betjente. At der lå et tilbud viser erhvervsfordelingen på øen,²² hvor langt de fleste enten førte eller byggede skibe.

Det kan slås fast, at skibsfarten i den første del af århundredet overvejende var *lokal*. Med lokal, forstås ikke den nærtrafikale småskibsfart, som fandt sted mellem fastlandet og vadehavsoerne. Derimod er der tale om den besejling, der var på Varde, Hjerding, Nordby og Ribe fra andre nordsøhavne i udlandet, fra havne i Østersøen og mellem disse indbyrdes.²³ Den fortsatte til op i 1870-erne, hvor skibsfarten efterhånden var blevet mere og mere *global*. Det vil sige, at sejladsen skiftede til besejling af oversøiske havne og havnepladser »på varmen« med Hamborg og Rotterdam som udgangspunkt.

Lokalfartens forudsætninger var den småindustri, der efter-

hånden etableredes i Ribe og andre jyske købsteder.²⁴ Der var saltværket i Nordby,²⁵ samt cikoriefabrikken og jernstøberiet i Ribe, alle industrier baseret på import af råstoffer ad søvejen, da der endnu ikke var nogen landtransport, som for eksempel jernbane, der var god nok.²⁶ En vigtig indførselsartikel var tømmer fra Norge, som kom ad søvejen indtil så sent som 1875.²⁷ Englands ophævelse af korntolden 1846 havde forbedret hele søfartens situation.²⁸ Loven om næringsfrihed i 1857 satte gang i den lokale handel og industri, men på Fanø begrænsedes foretagenerne dog i det store hele til Nordby. I 1830 var der forslag til en egnsudvikling i Fanø-Hjerting området, der kunne kædes sammen med skibsfarten:

»Allerede ved Skildringen af Fanekernes Vindskibelighed er der hentydet paa at give denne en mere udstrakt Retning. Ogsaa med Hensyn til Hjerting er der viist, hvorledes denne Plads qualificerer sig til en Handelsstad. Hele Vestkysten af Jylland har intet Punct, der ligger saa beqvemt for en udbredt Handel og Skibsfart. Fanø og Hjerting ere saa at sige de eneste Havne ved hele denne Kyst. Beboerne udmærke sig ved en Virksomhed, der lader haabe de herligste Frugter. Kort, Fanø og Hjerting turde snart blive Hamborg lige saa meget for nær som Altona allerede er det. Imidlertid vilde rigtignok Varde, Ribe og endog Ringkøbing derved lide nogen Afbræk, første især, thi med Hensyn til Handelen paa Udlandet vilde Fanø eller Hjerting give Tonen an, og Hjerting desuden berøve Varde en Del af dens Landhandel. Men Opkjøbet og Indsamlingen af Fastlandets Producter turde maaskee blive saa meget betydeligere, thi Fanekernes Forbindelse med disse Stæder blev en selvfølge, og paa Fanø vilde intet Huus opstaae uden at have Factorier paa Fastlandet.

Vardenserne vilde naturligvis af alle Kræfter sætte sig imod Hjertings Ophøielse til en Kjøbstad. Derimod turde Erhvervelsen af Kjøbstadsrettigheden for Havnebyerne paa Fanø maaskee ikke falde saa vanskelig. Men Fanekerne vilde maa-

skee selv afslaae et saadant Tilbud, da hiin Rettighed, saalænge ingen betydelig Handel kom i Gang, og Kjøbstadsafgifterne skulde svares, vilde blive dem mere til Byrde end Fordeel, især de mange fattige Fiskere i Nordby. Denne Sags Fremgang turde derfor beroe paa det næstfølgende Forslag:

Nordbye paa Fanøe, siger en af Forfatterens Correspontere, er fortrinlig skikket til at være Frihavn, med Anlæg af Bassiner, Dokker etc. En Orlogsflaade kunde rummes der. Stedet har den uberegnelig store Fordeel, at Isen kun meget sjældent og meget kort Tid lægger til. Mange Skibe, som nu ligger i Norge, ved Cowes paa Wight etc., vilde upaatvivlelig søge dertil ved Havarie, eller naar Elben og Veseren ere tilfalte.²⁹

Forslaget blev dog aldrig til noget, derimod tog skibsbyggeriet for alvor fart fra 1840-erne, og Fanø-folkene satte hele deres økonomi ind på at bygge større skibe. En undersøgelse af 10 tilfældigt udvalgte bygningskontrakter, 5 fra Sønderho og 5 fra Nordby, fortæller noget om finansieringsformen.³⁰ Man tegnede sig for et antal parter uden forud at kende den nøjagtige pris på skibet.³¹ Det var oftest delt op i 96 parter, og materialet viser, at det største antal tegnedes af skibsføreren:

1. Skibsføreren	ca. 40%
2. Andre i Nordby eller i Sønderho	ca. 30%
3. Folk i Varde eller Ribe	ca. 10%
4. Gårdmænd på fastlandet	ca. 5%
5. Købmænd, rebslagere eller sejlmagere i jyske byer	ca. 5%
6. Udenlandske forbindelser (mæglere i Altona, London, Leith eller forbindelser i København)	ca. 10%

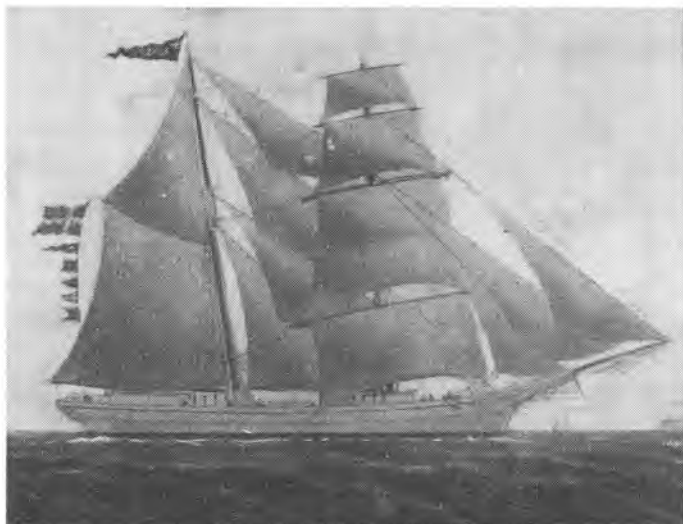
Oversigten viser, at det ikke var nogle få, der ejede skibene, men at man måtte langt omkring for at skaffe pengene. Det fremgår også, at Nordby og Sønderho hentede støtte fra byerne i det vadehavsområde, de hørte til.³² Endvidere viser det sig, at øen på dette tidspunkt overvejende selv bar byrden sammen med det lokale område i øvrigt.

Selv om sejladser Nord- og Østersøhavnene imellem aldrig

ophørte, ser man, at anløbene i Vadehavets gamle havne i 70-erne indstilles. Endnu i 1869 ligger der enkelte skibe i Ribe havn med stenkul fra England,³³ men åbningen af havnen ved Esbjerg og jernbanen dertil satte en stopper for anløbene. Det kan konstateres i nedgangen af havnepenge for Ribe for 1875,³⁴ og nedgang i told og skibsafgifter i Nordby fra 30.466 kr. i 1873 til 24.536 kr. i 1874. Hertil bemærker Fanø Årsberetning:³⁵

»At en betydelig Nedgang i Toldindtægterne vilde indtræde, naar Esbjerg Havn blev aabnet, var at forudsee . . . Det var hovedsagelig Fortoldningen af norsk Trælast, som gav Fanø Toldsted den væsentlige Indtægt, men Tilførselen deraf har i 1874 været c. 823 C = Lster. mindre end i 1873, idet Nordmændene foretrakke den lettere tilgængelige Havn ved Esbjerg for Nordby Havn, deels føres nu ogsaa Trælast ad Jernbanen fra Østkysten af Jylland til Varde, som stedse har været Hovedforbrugsstedet for den Trælast, som tidligere blev berigtiget her ved Toldstedet. Trafikken paa Kjøbenhavn, som i de senere Aar har været i Tiltagende, er nu yderligere bleven lettet ved Jernbanen fra Lunderskov til Esbjerg, og det er at forudsee, at en forøget Indførsel af toldberigtigede Varer fra Kjøbenhavn vil bringe Fanø Toldintrader endnu lavere ned. Jernbaneforbindelsen med Hamborg vil ogsaa bidrage til Toldintradernes Nedgang, idet de paa det nærmeste Fastland etablerede Høkere, som tidligere fortoldede her paa Fanø, nu vilde være bedre tjente med at lade deres Varer gaa ad Jernbanen og fortolde i Esbjerg. I det Hele er Jernbanen i den korte Tid, den har været aabnet, bleven meget benyttet til Varetransport hertil, Varerne komme ulige hurtigere end ad Søveien, og Bestillingerne kunde derved afpasses efter det øieblikkelige Behov. Fragten paa mange Artikler er lige saa billig, og Udgiften til Assurance spares. Ikke mindre gavnlig vil Jernbanen vise sig for Fanø, med Hensyn til Persontransporten, eftersom Beboerne reise meget imellem Hjemmet og deres i andre Havne liggende Fartøier, men da Tiden ofte

Træskebe af mellemstor størrelse var på Fanø stærkt repræsenteret af barkskibet. Blandt de mindre var briggen og skonnertbriggen populære. Her ses skonnertbrig »Karen« af Sønderho ført af H. H. Frederiksen, der lod skibet bygge i 1868 af egetræ fra Gram skove. Portrættet blev på bestilling udført af M. Truelsen i Altona 1868. I baggrunden ses Helgolands klipper.

er knapt tilmaalt, blev i Almindelighed den kostbare Extra-befordring imellem Strandby og Kolding benyttet, og det vil saaledes blive ikke ubetydelige Beløb imellem Aar og Dag, som ved Jernbanen paa denne Maade spares.«

Selv om bygningen af Esbjerg havn gav arbejde til enkelte Fanøskibe,³⁶ var det stort set slut med lokale anløb. De fleste af de gamle fartøjer var forliste eller erstattet med brigger og skonnertbrigger. N. L. Engers fra Nordby, der skulle blive Fanø-folkenes første betydningsfulde forbindelse i Altona, var flyttet derned for længe siden.³⁷ Han og et par andre havde i mange år selv sejlet på langfart med mindre skibe, og de havde haft gode erfaringer dermed. Forbindelserne udvidedes til mæglere i England for eksempel La Cour & Watson i Leith, samt Knöhr & Buchard i Hamborg. Efterhånden var skonnertbriggerne og barkskibene engageret i farten på Afri-

ka, Syd og Nordamerika samt Ostindien. I slutningen af 70-erne mærkedes de dårlige konjunkturer: fragtraterne faldt, og de mindre træskibe kunne ikke klare sig. De var for små og blev vraget til fordel for dampskibe eller større sejlskibe. A. M. Knudsen i Sønderho byggede i 1877 det sidste skib, der blev søsat herfra, skonnerten »Vennerne«, og han var den første, der fra England indkøbte 3 billige jernskibe i 1884. I løbet af det næste ti-år steg fragtraterne, og det resulterede i endnu flere køb af jernskibe. Samtidig blev det økonomiske grundlag og ejerforholdet ændret. I begyndelsen var skibene, som vi så det, på lokale hænder, skipperen var af og til sin egen reder og ejede en stor del af skibet selv. Nu skulle der væsentlig støtte til fra Hamborg-mæglerne, for selv om skibenes pris var rimelig, oversteg den hvad mange kunne magte. Da barkentina »Maracaibo« under Verdenskrigen opbragtes af englænderne, blev det prisedømt med den begrundelse, at en væsentlig del af aktierne i »Maracaibos Rederi« var på tyske hænder, hvilket var tilstrækkelig grund til beslaglæggelse.³⁸ Salget af jernskibene til Fanø var en god lejlighed for de udenlandske redere til at skaffe sig af med deres udrangerede materiel.

Nordby anskaffede i løbet af årene i alt 39 jernskibe, mens Sønderho nåede op på 21,³⁹ og til henholdsvis Nordby og Sønderho nybyggedes der i alt 13. En undersøgelse⁴⁰ vedrørende de 168 større træskibe øen stod med i anden halvdel af århundredet viser, at 102 skibe var bygget på øen i tidsrummet 1860-90, heraf 84 i Nordby og 18 i Sønderho. 66 var bygget uden for øen, heraf de 20 indenlands. Resten var bygget rundt om i mindre europæiske havnebyer. Af de indkøbte *jernskibe* var en væsentlig del bygget i Glasgow, Liverpool og Sunderland, og de var næsten alle omkring 20 år gamle på købstidspunktet.

Hvis man betragter en københavnsk aktietagers regnskab over 75 danske sejlskibe (heraf 67 hjemmehørende på Fanø) i tidsrummet 1872-1915,⁴¹ vil man se, hvor lidet rentabel far-

Når der skulle losses og lastes, lå sejskibene længe i havn. Men dårlig vind og vejr kunne holde skibene inde i måneder især i Hamborg, hvor de skulle ud gennem Elben. Sejskibshavnen i Hamborg udgjorde et imponerende skue af master, som postkortet fra 1885 viser. Sammen med Rotterdam var Hamborg basishavn for Fanøs søfart i den globale periode.

ten var trods de bedre tider. Han havde aktier i hvert af skibene gennemsnitligt omkring 15 år, og han var interesseret med i alt 103.648 kr. Hans »udbytte« blev et tab på cirka 40.000 kr.

Hamborg, der tidligere havde givet indirekte støtte ved at tilbyde fragter, gav nu direkte hjælp med kapital. Samtidig var de små rederiaktieselskaber blevet totalt afhængige af Hamborg, som nu forståeligt nok måtte lede befragtingen. Konkurrencen med dampskibene var blevet hård. Mæglerfirmaet Knöhr & Buchard, der hovedsageligt ledede sejladsen, kendte verdensmarkedets betingelser. Et instruktionsbrev til en skibsfører i 1892 vidner om dette: »De må energisk stræbe for at komme fremad på sø og ved land. Så snart ladningen er om bord, må De være parat til at afsejle, og må Deres regnskab derfor forinden være så vidt opgjort, at det hurtigt kan blive endeligt afsluttet, så at ikke et eneste øjeblik går tabt, thi »time is money«.⁴² Skibsførerens løn for dette var 80 kr. om måneden og 3% af bruttofragten. Meget så ud til, at

dette opsving i sejlskibsfarten kun var en frist. De fleste var klar over, hvor det bar hen.

Omkring 1900 overtog hollænderne med store dampskibe selv farten på Hollandsk Indien, hvor barkskibene fra Fanøværfterne fra ny havde været employeret.⁴³ Hertil kom en række uheldige forlis, og at Boer-krigen ikke trak ud, hvad der kunne have givet nogle fragter. Der blev herefter gjort forsøg på at beskæftige de sejlskibe, der blev ledige. Man foreslog Tietgen, at skibene kunne sættes ind i rutefart med salpeter fra København, hvad Tietgen dog afslog.⁴⁴ Og da markedet i 1905 i øvrigt blev forværret, måtte skibene sælges næsten hurtigere, end de var blevet anskaffet og til en meget ringe pris. I 1907 var der kun 18 større skibe tilbage.⁴⁵

Fra sejl til damp

Ålborg Stiftstidende skrev den 20/5-1916: »I mange Aar stod Fanø Sejlskibsflaade som Danmarks største. Og det var store flotter Skibe, vel vedligeholdte og godt bemandede. Fanø-Skibene havde da ogsaa et godt Ord paa sig, og det faldt dem aldrig vanskeligt at faa sluttet gode Fragter. Men der fandtes da næsten heller ikke den Plads lige fra den sydlige Halvkugle til saa langt Nord, som der overhovedet er aabnet for Sejlads, uden at en Fanøskude har været der. Paa selve Øen var der flere Skibsværfter, og for blot en snes Aar tilbage byggedes der rask væk, saaledes Barkskibene »Embla«, »Sørine«, »Anna« og »Mathias«, Skbg. »Afma« m. fl., som alle er godt kendt her.

Men det gik som her - Dampskibene traadte i Stedet, Sejlerne kunde ikke betale sig længere og blev solgt. Aar efter Aar gik det tilbage, og i forrige Uge solgtes den sidste Fanøbark, »Havila«, som blandt Søfolk havde Ord for at være Danmarks flotteste. Dermed er Fanøflaaden en Saga blott. Men endnu vil Minderne om den leve længe blandt vor Sømandsstand, idet der er mange, der i disse Skibe har modtaget den første Uddannelse, og da der var god Orden og

Mandstugt ombord, har det sikkert været til god Nytte senere hen i Livet.»⁴⁶

At »Havila« skulle være det sidste sejlskib hjemmehørende på Fanø var nu ikke helt rigtigt. Endnu var der »Maracaibo« fra Nordby, der som tidlige omtalt opbragtes af englænderne, samt bark »Martha« og 3 mst. skonnertbrig »Elisabetha« fra Sønderho. »Martha« forsvandt i Verdenskrigen sporløst (juli 1917), og »Elisabetha« solgtes i 1919 til Marstal.⁴⁷

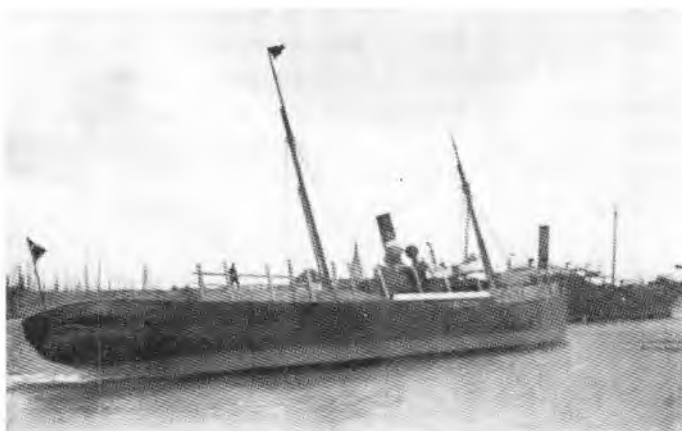
Det vil nu være på sin plads at stille spørgsmålet: Hvorfor gik Fanø ikke over til at sejle med dampskibe? Andre steder, for eksempel i Flensborg, var det allerede sket i 1869,⁴⁸ og et enkelt forsøg i Åbenrå i 80-erne lykkedes også.⁴⁹ Det var dels et økonomisk og dels et menneskeligt spørgsmål. Der var to hindringer: små økonomiske muligheder og konservative holdninger. Rederivirksomheden på øen var splittet op i mindre rederier, som var aktieselskaber med en lille aktiekapital. Rederiaktieselskaberne begrænsede sig i flere tilfælde til et enkelt fartøj, og var der flere, førtes regnskabet særskilt for hvert skib.⁵⁰ Når skibet havde gjort en rejse, regnedes der af på samme måde, som da man brugte partsrederiet.⁵¹ Hele overskuddet blev udberalt aktionærerne i forhold til deres andel i skibet, og intet kunne henlægges til nyinvesteringer.

Der havde været forsøg på at slutte alle Fanøskibene sammen til ét stort selskab.⁵² Det var chefen for Knöhr & Buchard Eftl. i Hamborg Jacob Meir, der foreslog dette, men han fandt kun forståelse for tanken hos nogle af skibsførerne. Det ville nemlig betyde, at den traditionelle store andel i skibet, som skibsføreren selv havde, måtte bortfalde og gå ind i selskabet. Et påfaldende træk var, at man ikke førte nogen større diskussion på øen om det ønskelige i at gå over til dampskibe, som man så det i Marstal i 1899.⁵³ De skibsførere, der havde trodset flertallets konservative indstilling og var gået ind i dampskibsfart, begyndte at glide ud allerede i 70-erne. Inden da havde enkelte foregangsmænd slået sig ned andre steder end på øen selv, og dér grundet dampskibs-

rederier.⁵⁴ N. L. Engers i Altona, der som omtalt støttede sin hjemø, havde også på sine gamle dage i 1880-erne mistet troen på sejskibene. Det skortede ikke på advarsler fra ham, da man ville købe jernskibe, men skibsførerne, individualister som de var, havde ikke mod til at afstå fra at anskaffe de billige skibe på dette tidspunkt.⁵⁵

Da Esbjerg havn blev bygget, havde konsul Borch, Nordby, set den som en mulighed for starten af et dampskibsrederi:

»Indenrigsminister Estrups forudsigelse af, at private dampskibe nok skulle finde vej til Esbjerg, viste sig at slå til. Dristige mænd på Fanø med konsul Borch i spidsen oprettede allerede i 1874 et aktieselskab »Esbjerg«, hvis bestyrelse var på Fanø med konsul Borch som korresponderende reder. Konsul Borch havde arbejdet meget for at få havnen, hvor den nu er, og hans navn bør mindes som den første, der fik dampskibsforbindelse mellem Esbjerg og England bragt i stand. Selskabet lod bygge et dampskib »Esbjerg«, der sidst i oktober 1874 gik herfra med ca. 150 stude. Føreren var kaptajn J. Warrer, der endnu stadig sejler herfra. Ruten var Esbjerg-Thameshaven. I juni 1875 kom det forenede dampskibsselskabs hjulskib »Riberhuus« (nu omdannet til skrueskib) hertil, ført af kaptajn Th. Thomsen, der også stadig er vedblevet at sejle fra Esbjerg. Det forenede erhvervede allerede i dec. 1875 »Esbjerg«, idet selskabet »Esbjerg« opløstes.«⁵⁶ Det lokale initiativ, der kunne tænkes i forbindelse med Esbjerg havn, blev standset af D.F.D.S., sådan som det også var sket med Århus-København ruten.⁵⁷ At Tietgen vogtede over Esbjerg havn, er der et eksempel på. Da Lauritzen senere ønskede at etablere et tramprederi, blev et lån i Privatbanken afvist af Tietgen, trods det at Lauritzen ifølge egne udtalelser forsikrede ham om, at han ikke var ude på at konkurrere.⁵⁸ Andre initiativer fra øen af mindre omfang⁵⁹ måtte også opgives på grund af, at der ikke stod kapital nok bag. Et mindre selskab blev på et tidligt tidspunkt flyttet fra øen.⁶⁰

Konsul Lauritzen købte sit første dampskib »Uganda« i 1888 sammen med skibsfører Meinerts fra Sønderho. Billedet viser S. S. »Neptun« købt 1895, der sammen med to andre dampere udgjorde grundlaget for starten af dampskibsselskabet »Vesterhavet« i 1895. Søren Meinerts var Lauritzens mest betroede bestyrelsesmedlem. »Neptun« forliste i Nordsøen 1906, og alle omkom. De fleste var fra Sønderho.

Navigatorerne i D.F.D.S.s englandsrute var fra starten fra Fanø, og Lauritzens tramprederi »Vesterhavet« i Esbjerg havde et nært samarbejde med fanøskibsførere.⁶¹ Når det lykkedes for Lauritzen, og ikke for fanøboerne, at etablere et større rederi med dampskibe i Esbjerg, skyldes det, at han selv stod i en situation med et tonnagebehov. Hans virksomhed på land var ret omfattende på grund af forbindelserne med de jyske bønder, der netop havde overstået landbrugsomlægningen. Smørret fra andelsmejerierne, der nu voksede op overalt, kunne eksporteres, og kul fra England kunne modsat importeres til mejerierne og anden industri. Til denne sejlads benyttede Lauritzen i starten et sejlskib fra Fanø,⁶² men han indså snart, at et dampskib måtte til, fordi farten var for uregelmæssig.

På Fanø Navigationsskole havde man nu i flere år uddannet dampskibsnavigatorer, og gennem den var Lauritzen stærkt interesseret i at benytte den arbejdskraftsreserve, som

sejlskibenes salg gjorde større og større.⁶³ Søfolkene måtte nu enten blive arbejdsløse, skifte erhverv eller videruddanne sig og gå over i forskellige dampskibsrederier.

Menneskelige og sociale konsekvenser i Sønderho

Om sine kolleger i Åbenrå udtalte byens første og eneste dampskibsreder: »De tærede på den berømmelse, som havde været begrundet for 50 år siden«. ⁶⁴ Åbenrå oplevede ingen »jernalder«, og den citerede udtalelse var rettet mod skibsførerne, der ikke ville støtte ham i hans bestræbelser. Byen havde ellers tidligt været med. Allerede i begyndelsen af århundredet fik de deres »globale« periode, da Hamborg i 1822 anerkendte oprørsregeringerne i Sydamerika, og straks indgik snævert samarbejde med Åbenrå. Åbenrårerne kunne nu drage fordel af de geografiske forhold. De kunne handle eller dyrke deres marker på Løjtland.⁶⁵

På Fanø kom geografien også Nordby til hjælp. Byen havde det stærkt ekspanderende Esbjerg i sit område og dermed færgeforbindelsen. Nordby havde efterhånden også fået et stigende antal udenlandske turister via jernbanen til Esbjerg, og dertil var der en del dyrkbar jord, der begrænses til den nordlige del af øen. Endelig havde byen ret gode besejlingsforhold - en mindre havn, og den handel og foretagsomhed der knyttedes hertil.

Disse muligheder havde man i Sønderho slet ikke. Forbindelsen mellem Ribe og Sønderho var forlængst afbrudt. Turiststerhvervet var ikke sat i system, og landbruget ved Sønderho kunne slet ikke give det store antal beboere brødet.⁶⁶ Sønderho beholdt i over 100 år sin bystruktur uændret.⁶⁷ En beskrivelse af Sønderho må derfor blive beskrivelsen af en by, der i ét og alt var indstillet på skibsfart. Der var ikke på noget tidspunkt århundredet igennem nogen, der ikke på en eller anden måde var involveret i dette erhverv. Man førte, byggede eller forsynede skibe. Købmanden var ofte selv tidligere skibsfører eller havde parter i skibe. Præsten udøvede

under de barske forhold en strengt nødvendig sjælesorg, og enhver måtte indse, at søfarten simpelt hen var eksistensgrundlaget. At der samtidigt var tale om et øsamfund gav anledning til en række særtræk i Sønderhos sociale forhold: Kvindetyper, familiebevidstheden og standslighed.

Mændene var borte fra byen undtagen om vinteren, og det betød, at kvinderne stod alene med en lang række opgaver, der traditionelt var tillagt mændene: markarbejde, vedligeholdelse af huse og føring af regnskab. Samtidigt skulle hun ekspedere telegrammer og breve og formidle kontakten til medrederne. Dette skabte en kvindetype, der opnåede en særlig position i samfundet. Det ydre symbol, dragten, som blev båret helt til efter 1900 overalt også i udlandet, styrkede selvbevidstheden.⁶⁸ De enkelte dragtstykkers symbolik: halv-sorg og helsorg for eksempel, illustrerer hvilken skæbne man livet igennem var indstillet på, nemlig enten, at en i familien eller ens nærmeste kunne omkomme i det fremmede. Kvinderne varetog altså alt på land, mens mændene, undtagen de ældre, havde den udadvendte funktion.

Sønderho var næsten udelukkende beboet af 5-10 slægter, som i årenes løb var blevet mere eller mindre indgifte.⁶⁹ Det betød, at næsten alle på en eller anden måde var i familie med hinanden, og det førte til en skepsis overfor alle fremmede fra fastlandet, men sært nok ikke overfor fremmede i fjernere verdensdele, tværtimod. Når skibe lagde til i samme havn eller mødtes i åben sø, gik der en strøm af informationer i form af telegrammer eller breve med nyheder hjem. Sammenholdet var betinget af de nære slægtsbånd,⁷⁰ og det havde i sagens natur en praktisk og ikke mindst psykisk funktion i det bestandige nervepres, man var udsat for på havet og i land.

Om bord var der en nødvendig rangorden, og der herskede streng disciplin for enhver. Men i byen Sønderho var man lige. Alle havde samme erhverv, og mulighederne for social mobilitet holdt sig inden for dette. Der var et ejendommeligt

skæbne- og familiefællesskab, hvor kvinde, dreng, matros og skibsfører indgik som ligemænd. Alle var udsat for et gruppepres, som kun de færreste turde ignorere.

Også andre forhold var præget af det ensidige erhverv for eksempel sprog, musik og bolig. Dialekterne i Sønderho og Nordby var ret forskellige, og i Sønderho var dialekten fyldt med forvrængede engelske og tyske gloser som for eksempel:

- fraager = spørger ud (tysk fragen, at spørge)
 møs = hue (tysk Mütze, kasket)
 pajj = betale (engelsk to pay, at betale)
 sesser = saks (engelsk a pair of scissors, saks)
 sta'bejd = vente (engelsk stand by, vente, være klar)

Det var eksempler på gloser, der var kommet ind i sproget fra udlandet. Maritime udtryk brugtes i talrige forbindelser i dagligdagen. Udtrykket: »tej a for' adrøwt« betød »at regne med svind. Vi kender det almindeligt benyttede udtryk »at tage højde for«, der betyder det samme.⁷¹

Folkemusikken fra Sønderho står med en ejendommelig egenart, som adskiller sig fra den jyske musik i øvrigt. Der er elementer i musikken, som må henføres til skotsk eller irsk musik, hvad kun kan forklares, hvis man betragter forbindelserne over havet som en kommunikationsvej fra helt gammel tid.⁷²

Også mange elementer i boligen vidnede om kontakt med fremmede lande: fliserne på væggen fra Holland, porcelæns-hundene i vinduet fra England, fyrreplankerne på gulvet fra Pommeren og sølvskeerne i skuffen fra Riga. Skibsportrættet på væggen af familiens skib blev udført langt ind i fotografiets tidsalder, og var symbolet man i strenge tider kredsede om. Navne på skibe som »Familiens håb«, »Håbet« og »Venner« fortæller om en særlig tilknytning til skibet.

Fra cirka 1860 begyndte indbyggertallet så småt at falde. I perioden fra 1860-90 faldt det fra 1036 til 944 med 92 indbyggere, men i tiåret 1890-1901 faldt fra 944 til 769 med 175

»Et telegram« 1894. Maleren Julius Exner skildrede i sine billeder fra Sønderho et miljø, der holdt sig uændret frem til ca. 1900. Ofte er han idealiserende men havde også øje for realismen bag miljøet. Skildringen af pigen på billedet fra 1894 leder tanken hen på den pris, der ofte blev betalt for det ensidige erhverv.

indbyggere, altså næsten dobbelt så meget på en trediedel af tiden.⁷³

For at forstå det, kunne man tage udgangspunkt i nogle breve hjem fra en skibsfører, der var nået til Lagos red den 24. maj 1884 efter næsten et ½ års sejlads fra Hamborg. I et brev fra ankomsten indfører der sig i teksten, der er præget af den alvorlige situation, disse ord: »Mine tanker er, naar jeg kommer Hjem at søge Ministeriet for en Plads paa et Fyrtaarn eller ditto Skib eller andet passende for mig«. En uge

senere blev han om bord ved Lagos red angrebet af et heftigt malaria-anfald, og den 3. juni døde han, hvorefter han sænkedes i havet.⁷⁴

Han nåede altså ikke sit mål: en erhvervsændring. Det var derimod lykkedes for hans fætter,⁷⁵ der 8 år tidligere i 1876 slog sig ned i Esbjerg og blev fabrikant. Som 6-årig havde han i 1847 (hvor Danmark kun havde 17 dampskibe) set et dampskib i Christianssand, hvad sikkert gjorde et stort indtryk på ham. Under alle omstændigheder var han en af de få, der allerede i 70-erne så, hvor det bar hen. Efter at have sejlet med eget skib i 9 år, vovede han så et fuldstændigt erhvervsskift.

Eksemplerne peger på, at prisen for at være herre på eget skib var - økonomisk og menneskeligt - stor. Som fører eller matros undgik man de umenneskelige arbejdsforhold, der herskede på sejlskibene med måneder i søen, forlis, sult og råddent vand, om hvilket en Sønderhoskipper udtalte: »Jeg priser tiden, der forbyder slige forhold.«⁷⁶ Et andet sted gør han udførligt rede for sine personlige meninger.⁷⁷

Men det var ikke let at bryde ud af fællesskabet og gå egne veje. Det blev næsten betragtet som usolidarisk at antyde, at man ikke længere så sig i stand til at leve af det, byens flertal endnu var tvunget til at leve af.

Der var 3 kategorier af udbrydere i slutningen af århundredet:

1. De unge, som fra starten valgte et andet erhverv end søfart.
2. Søfolk, som valgte et helt andet erhverv end deres eget.
3. Søfolk, som gik over i et med søfart beslægtet erhverv, for eksempel hovmester, lods eller fyrmester, eller som gik over i dampskibe som førere eller matroser.

Kategori 1 og 2 forlod oftest øen, tog for eksempel til Esbjerg, mens mange fra kategori 3 blev boende. Til kategori 1 hører N. M. Kromann, der som ung fik en handelsuddannel-

se.⁷⁸ Til kategori 2 hører den senere fabrikant P. Brinch, og til kategori 3 hører J. Warrer, som blev byens første dampskibsfører.⁷⁹ Det var forbundet med uddannelsesmæssige barrierer at blive fører, fordi der efter 1876 krævedes en særlig eksamen til dampskibe.

En nærmere analyse af en enkelt slægt i Sønderho⁸⁰ giver et begrænset, men måske mere nuanceret billede af, hvor mange forsørgere der i hver generation, 4 i alt,

1. blev boende i Sønderho,
2. udvandrede fra byen samt
3. hvor de udvandrede til, og hvor mange til det pågældende sted,
4. hvilket erhverv de udvandrede forsørgere havde eller fik.

Undersøgelsen viser, at samtidig med, at antallet af dem i slægten, der bor i Sønderho, mindskes, tager udvandringen til, specielt i 10. generation. Af de udvandrede valgte en væsentlig del havnebyerne Esbjerg og København. Ellers var det mindre jyske havne- og handelsbyer, der hovedsageligt optog de fraflyttede eller, som skemaet vil vise, også udlandet. Det ses, at de fleste valgte et liberalt erhverv inden for håndværk og handel.

Efterhånden som befolkningsunderlaget blev tyndere faldt husene i pris, men helt affolket blev byen dog aldrig. Dialekten i Sønderho fik dårligere kår, fordi forbindelserne med fastlandet udvidedes, og mange af de tilbageblevne kviede sig ved at bruge deres eget sprog. At maleren Julius Exner helt op til 1900 her kunne male et miljø, der med alle sine elementer stadig fungerede, er et af tegnene på, at der her var tale om et førindustrielt samfund, der havde overlevet den industrielle udvikling.

Sammenfatning

På Fanø startede 1800-tallet i relativ velstand men endte i trange kår. Mellemspillet var den vældige ekspansion i ver-

denshandelen efter imperiernes udvidelse, affødt af den stadig mere liberale indstilling. Navigationslovene, der havde beskyttet engelsk søfart for fremmed konkurrence, ophævedes i 1849, og mange toldskrænker forsvandt i disse år. Der kunne ikke skaffes tonnager nok, og på Fanø byggede man i midten af århundredet på kraft.

Hamborg nød godt af forbindelsen med søfartsnationen England, og de mindre byer i det slesvig-holstenske område, deriblandt Sønderho og Nordby, lod et stigende antal af deres skibe blive befragtet i Hamborg, der var knudepunktet på kontinentet for søværts handel. Fanø engageredes mere og mere i den store skibsfart, men gjorde dermed også sit ensidige eksistensgrundlag afhængig af verdensmarkedets betingelser: konjunkturerne.

Det medførte særligt for Sønderho en sårbarhed, som blev skæbnsvanger. Da byen indstillede sin skibsfart, var den kulturelt set næsten upåvirket af den industrielle udvikling, men afvandringen var begyndt at sætte spor. Den holdning, der havde bragt øen stor velstand til at starte med, nemlig ønsket om egen ø og eget skib, var sammen med et svagt økonomisk grundlag til slut med til at hæmme fremskridtet, »Det store spring« fra sejl til damp lykkedes ikke, fordi der manglede en central ledelse, der kunne have brudt de konservative holdninger og samlet kræfterne under ét.

Bilag 1.

Provinsens flåder
Omkring 1825 og 1855

		<i>Fanø</i>	<i>Åbenrå</i>			
1825	Antal skibe	126	47			
	Antal rg. tons	2348	4360	<i>Svendborg</i>	<i>Ålborg</i>	<i>Ribe</i>
1855	Antal skibe	135	90	199	77	12
	Antal rg. tons	7592	10770	10632	5502	869

Folketal

	<i>Nordby</i>	<i>Sønderho</i>	<i>Esbjerg</i>
1801	1363	867	
1840	1738	940	
1860	1927	1036	30
1890	2258	944	4111
1901	2401	769	13355
1925	2184	547	
1960	2275	400	

(Nordby og Sønderho efter Trap 1-5 udg., Esbjerg efter Geografisk Tidsskrift 1944-45.)

Erhvervsfordeling

<i>Erhverv</i>	1890		1911	
	<i>Nordby</i>	<i>Sønderho</i>	<i>Nordby</i>	<i>Sønderho</i>
Skibsfart	701	489	483	195
Håndv./industri	465	123	406	124
Landbrug	318	126	268	92
Handel	244	86	213	74
Fiskeri	96	0	54	0
Dagplejervirksomhed	182	29		
Imm. virksomhed	139	61		
Af midler	97	26		
Fattigvæsen	16	4		

Erhvervsfordeling efter

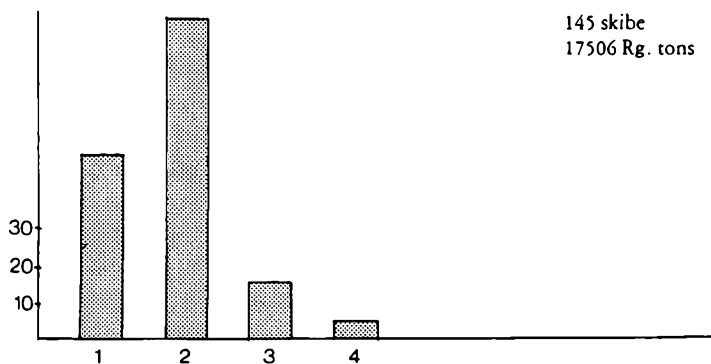
Trap 3. udg. s. 766 og 768

Trap 4. udg. s. 539 og 542

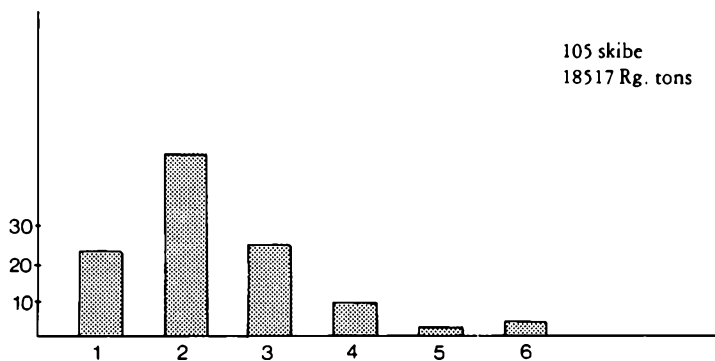
Fanøflådens udvikling

Bilag 3

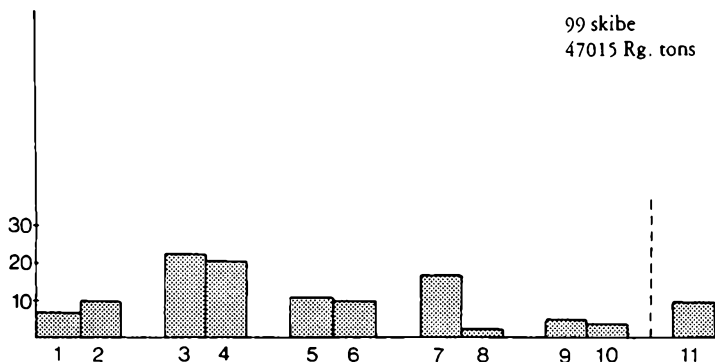
1878

1. 10-100 Rg. tons	48 skibe
2. 100-200 Rg. tons	83 skibe
3. 200-300 Rg. tons	13 skibe
4. 300-400 Rg. tons	3 skibe

1887

1. 10-100 Rg. tons	22 skibe
2. 100-200 Rg. tons	47 skibe
3. 200-300 Rg. tons	22 skibe
4. 300-400 Rg. tons	8 skibe
5. 400-500 Rg. tons	1 skib
6. 500-600 Rg. tons	2 skibe

99 skibe
47015 Rg. tons

1897

1.	10- 100 Rg. tons	4 skibe
2.	100- 200 Rg. tons	8 skibe
3.	200- 300 Rg. tons	22 skibe
4.	300- 400 Rg. tons	21 skibe
5.	400- 500 Rg. tons	10 skibe
6.	500- 600 Rg. tons	8 skibe
7.	600- 700 Rg. tons	14 skibe
8.	700- 800 Rg. tons	1 skib
9.	800- 900 Rg. tons	2 skibe
10.	900-1000 Rg. tons	2 skibe
11.	1000-1740 Rg. tons	8 skibe

(På grl. af Skibslister i Fanøs historie bd. 3).

Uddrag af en københavnsk aktionærs regnskab.

Kilde: »Den Almindelige danske Skibsførerforening«

Bilag 4

584

Navn	Eliza	Coranna	Casma	Henny ex »Sylbet«
Rig, Mtrl.	Bark, Jern ex Scanfell	Bark, Jern	Bark, Jern	Bark, Jern
Captajn	J. M. Knudsen S. Th. Jerne N. a. Thomsen J. S. Jessen	H. J. Jessen	S. K. Sonnichsen H. N. Jørgensen	S. R. Nielsen Niels Ibsen Hansen
Reder	A. M. Knudsen M. P. Knudsen	P. Cl. Svarrer	P. N. Winther	N. H. Brinck
Hjemsted	Sønderho, senr., Esbjerg	Fanø	Fanø	Sønderho, Fanø
Byggested	Stockton	Clyde	Glasgow	Liverpool
Aar	1861, købt 1888	1876, købt 1888	1869, købt 1889	1866, købt 1889
Aktiekapital	Kr. 45.000	for 5000 pund Kr. 100.000	for 4300 pund Kr. 95.000	for Rmk. 63.700 Kr. 65.000
Reg. Tons	447	759	638	463
D. W.	680	1150	1005	773
Ophør	Forlist 1899	Forlist 1894 ved Bretagne	Solgt 1905 for 1100	Forsvundet 1899 i Sydhavet
Fortjeneste	Kr. 558	Kr. 264	Kr. 1432	Kr. 1114
Indskudt	Kr. 450	Kr. 500	Kr. 950	Kr. 650
	+ Kr. 108	+ Kr. 236	+ Kr. 482	+ Kr. 464
4% Rente	i 11 Aar ÷ <u>Kr. 198</u>	i 6 Aar ÷ <u>Kr. 120</u>	i 17 Aar ÷ <u>Kr. 646</u>	i 11 Aar ÷ <u>Kr. 286</u>
Resultat	÷ Kr. 90	÷ Kr. 356	÷ Kr. 164	+ Kr. 178

NIELS FREDERIKSEN

Analyse af udvandringen for en enkelt slægt i Sønderho Bilag 5

Omfatter 8.-10. generation efter Sonnich Sørensen (d. 1659) med efterkommere af Jens J. Sonnichsen.

7. gen.: Født mellem 1750-1800   9. gen.: Født mellem 1800-1850

8. gen.: Født omkring 1800   10. gen.: Født mellem 1850-1900

Antal efterkommere der:

	Blev boende i Sønderho	Udvandrede fra Sønderho	Udvandredes efterkommere	Efterkommere i alt		
7. gen.	6					
8. gen.	26	USA 2				
	26	2		28		
9. gen.	80	Københ. 9	USA 3			
		Esbjerg 8				
		USA 3				
		Rio Gr. 2				
		Nordby 2				
		Varde 1				
		Nakskov 1				
80	26	3	109			
10. gen.	102	Esbjerg 35	København . . . 32			
		København . . . 21	Esbjerg 29			
		USA 9	USA 21			
		Nordby 3	Rio Gr. 7			
		England 3	Århus 6			
		Århus 2	Nordby 2			
		Helsingør 2	Vejle 2			
		Roskilde 2	Fredericia 2			
		Ribe 1	Struer 2			
		Åstrup 1	Frederiksh. . . . 1			
		Ålbæk 1	Nibe 1			
		Lyngvig 1	Skærbæk 1			
		Nyminde 1	Australien 1			
		Thisted 1	Stockholm 1			
		Kolding 1	Rouen 1			
		Horsens 1	Tyskland 1			
		Fredericia 1				
		Skive 1				
		Skørping 1				
		Skanderborg . . . 1				
		Frederiksh. . . . 1				
		Løgstør 1				
		Korsør 1				
		Gedser 1				
		Svendborg 1				
		Rio Gr. 1				
		Australien 1				
		102	98		110	

De udvandrede forsørgeres erhvervsskifte

9. GENERATION

16 forsørgere
(7 i søfartserhverv)

2 skibsførere
1 styrmand
2 skibsmæglere
1 tovbådsfører
1 hovmester

3 købmænd
2 fabrikanter
2 malermestre
1 vejer-assistent
1 tobakshandler

10. GENERATION

57 forsørgere
(26 i søfartserhverv)

6 skibsførere	1 trossfører
1 styrmand	5 ans. i fyrvæsen
1 skibsmægler	4 ans. i lodsvæsen
2 hovmestre	2 ans. i toldvæsen
2 sømænd	1 ans. i redningsvæsen
	1 dampskibsreder

4 fabrikanter
2 grosserer
2 købmænd
2 slagtere
1 snedker
1 billedskærer
1 bogbinder
1 vinhandler
1 ekviperingsh.
2 malermestre
1 dekoratør

1 assurandør
1 ingeniør
1 konstruktør
1 mejeribestyrer
1 farmer
1 gartner
1 portør
1 statsrevisor
2 læger
1 bogholder
2 lærere

(Efter »Slægten Sonnichsen« 1973).

KILDEHENVISNINGER

Hovedlinier

1. H.K. Kristensen »Gamle sydvestjyske fiskerlejer s. 112-122.
2. N.H. Jakobsen »Skibsfarten i det danske vadehav« s. 37.
3. N.H. Jakobsen anf. skr. s. 41 og 263.
4. Folketal efter Trap 3. udg. s. 766 og 768.
5. Kromann »Fanøs hist.« 3 s. 190.
6. Kromann »Fanøs hist.« 2 s. 342.
7. Schütt »Schiffahrt u. Häfen« s. 36.
8. Kromann »Fanøs hist.« 3 (de opgivne skibslister).
9. Kromann »Fanøs historie« 3 s. 228.
10. Kromann »Fanøs hist.« 2 s. 106 og 165.
11. Kromann »Fanøs hist.« 3 s. 261.
12. Kromann »Fanøs hist.« 3 s. 276.

13. Kromann »Fanøs hist.« 3 s. 268 (tallet for 1897 er af Kromann opgivet til 46915, men det skulle iflg. listerne være 47015 rg. tons.
14. F.H. Petersen »Fanø sejlskibe« s. 16.

Træk af søfartens udvikling

15. F.H. Petersen »Fra sejl til diesel« 2 s. 219.
16. George Blake »English ships etc« s. 27.
17. George Blake anf. skr. s. 34.
18. Kromann »Fanø sømænd« 1 s. 133 samt Kromann »Fanø sømænd« 2 s. 128 f.
19. F.H. Petersen »Fra sejl til diesel« 2 s. 448.

Fanø i 1800-tallet

20. Blicher »Vestlig profil etc.«, s. 7.
21. N.H. Jakobsen anf. skr. s. 266.
22. Trap 3. udg. s. 766 og 768.
23. N.H. Jakobsen anf. skr. s. 51.
24. N.H. Jakobsen anf. skr. s. 248 samt C. Dalgas »Ribe Amt« 1830 s. 140 f.
25. N.H. Jakobsen anf. skr. s. 240.
26. Samme s. 45 og 260.
27. Samme s. 47 og 248.
28. Samme s. 214.
29. C. Dalgas anf. skr. s. 225f.
30. Fanø Birks protokoller 1860-70 samt P.H. Clausen »Fanøbogen« s. 146.
31. F.H. Petersen »Fra sejl til diesel« 2 s. 191.
32. Bygd nr. 1 1970 s. 17.
33. A.H. Rasmussen »Ribes skibsfart etc« (skibsliste).
34. N.H. Jakobsen anf. skr. s. 274 f.
35. Trap 2. udg. s. 488.
36. Kromann »Fanø sømænd« 1 s. 51, 54 og 96.
37. Kromann »Fanøs hist.« 3 s. 274 f.
38. F.H. Petersen »Fra sejl til diesel« 2 s. 28.
39. Kromann »Fanøs hist.« 3 s. 278 ff.
40. Udarbejdet på grl. af »Fanø sejlskibe«.
41. Kromanns samling Lbnr. 71 1-3 (Byhist. arkiv, Esbjerg).
42. F.H. Petersen »Fra sejl til diesel« 2 s. 247 f.
43. Samme »Fra sejl til diesel« 2 s. 13.
44. P.H. Clausen anf. skr. s. 147.
45. F.H. Petersen »Fanø sejlskibe« s. 16.

Fra sejl til damp

46. Ålborg Stiftstidende 20/5 1916.
47. F.H. Petersen »Fra sejl til diesel« 2 s. 40 og 53 samt Samme »Fanø sejlskibe« s. 16 f.
48. Schütt Anf. skr. s. 122 f.
49. Samme anf. skr. s. 184

50. F.H. Petersen »Fanø sejlskibe« s. 320-24 samt P.H. Clausen anf. skr. s. 146.
51. F.H. Petersen »Fanø sejlskibe« s. 311-319.
52. Kromann »Fanøs hist.« 3 s. 277.
53. F.H. Petersen »Fra sejl til diesel« 2 s. 7-10.
54. Kromann »Fanø sømænd« 2 s. 150 og 167.
55. Samme »Fanøs hist.« 3 s. 276.
56. O. Bruun »Fra pionertiden i Esbjerg« s. 8.
57. E. Sejr »Sejladsen Århus-København« s. 27.
58. S. Frifelt »Konsulen« s. 268 og 269.
59. Kromann »Fanø sømænd« 2 s. 172.
60. Samme »Fanø sømænd« 2 s. 189 f.
61. Frifelt anf. skr. s. 260 og 273 ff. Kromann »Fanø sømænd« 2 s. 183. F. H. Petersen »Fra sejl til diesel« 2 s. 507.
62. Frifelt anf. skr. s. 91 f.
63. Fanø ugeblad 19/2 1916.

Menneskelige og sociale konsekvenser

64. Schütt anf. skr. s. 184.
65. Bygd 2. årg. nr. 3 s. 17-23.
66. Erhvervsfordelingen efter Trap (bilag).
67. Bygd nr. 1 1970 s. 8 f.
68. Hanne Frøsig »Fannikerdagens dragtsamling«.
69. »Slægten Sonnichsen og de dertil hørende slægter Kromann og Thomsen«, Kbh. 1973.
70. Anf. slægtsbog 1. udg. 1908.
71. Jfr. ordbog samlet af N. A. Nielsen i Sønderho efter Jens Nielsen (f. 1857) og N. H. Antonisen (f. 1866).
72. Grüner - Nielsen »Folkelig Vals« Kbh. 1922.
73. Folketal efter Trap (bilag).
74. Skibsfører H. H. Frederiksen (sidste breve jan.-maj 1884).
75. Skibsfører P. Brinch se hertil:
Kromann »Fanø sømænd« 1 s. 30-39.
S. Alkærsgis »Esbjerg havn og by« II s. 25f.
76. Kromann »Fanø sømænd« 1 s. 46.
77. Samme »Fanø sømænd« 2 s. 80-83.
78. Samme »Fanø sømænd« 2 s. 12.
79. S. Alkærsgis anf. skr. I s. 126.
80. Slægten Sonnichsen. Undersøgelsen er foretaget på grundlag af nummersystemet i den ny udgave 1973. Tavle A s. 34-206.

Litteraturliste

- N.M. Kromann: »Fanøs historie« 1-3 Esbjerg 1934.
 N.M. Kromann: »Fanø sømænd i storm og stille« 1, Esbjerg 1936.
 N.M. Kromann: »Fanø sømænd i storm og stille« 2, Esbjerg 1960.
 F.H. Petersen: »Fra sejl til diesel«, bd. 2, 1952.

- F.H. Petersen: »Fanø sejlskibe«, Århus 1956.
N.H. Jakobsen: »Skibsfarten i det danske vadehav«, Kbh. 1937.
H.F. Schütt: »Shiffahrt und Häfen«, Flensburg 1971.
C. Dalgas: »Ribe amt«, Kbh. 1830.
S. Alkærsig: »Esbjerg havn og by«, Esbjerg 1909.
O. Bruun: »Fra pionertiden i Esbjerg«, Esbjerg 1893.
H. K. Kristensen: »Gamle sydvestjyske fiskerlejer«, Varde 1965.
A. H. Rasmussen: »Ribes skibsfart efter 1850«, Kbh. 1972.
E. Sejr: »Sejladsen Århus-København før 1866 og efter«, Århus 1966.
St. St. Blicher: »Vestlig profil af den Cimbriske Halvø«, 1849.
Trap Danmark: 1.-5. udg. Under »Fanø«, »Nordby« og »Sønderho«.
George Blake: »English ships and shipbuilders«, London 1956.
Bygd: 1970 nr. 1, 1971 nr. 3.
Salomon Frifelt: »Konsulene«, Kbh. 1939.
P.H. Clausen: »Fanøbogen«, Fanø 1974.

Niels Frederiksen, født 1950, Lindevangen 3, Esbjerg.

Lærereksamen fra Esbjerg Seminarium 1974, underviser ved Fourfeldtskolen i Esbjerg.

Mindeord

Historisk Samfund for Ribe amt led et smerteligt tab, da vor formand, stiftamtmand *E. M. Edelberg* d. 8. februar 1977 afgik ved døden.

Edelberg havde i årene 1935-1959 gjort en meget dygtig indsats i Indenrigsministeriet, til slut konstitueret som departementschef. I løbet af disse år blev han som ministersekretær, som redaktør af Sognerådstidende og gennem sit arbejde i kommunallovskommissionen m. m. fortrinligt rustet til i 1959 at overtage embedet som stiftamtmand over Ribe stift og amtmand over Ribe amt. De mange og mangeartede op-

gaver, denne stilling bød på, har Edelberg løst med sin vanlige energi, klogskab og menneskelige forståelse. De ca. 20 år, han var øverste chef for amtets administration, var en overgangstid, der bl. a. betød en for landets amtmænd beklagelig reduktion af deres arbejdsfelt. Således især ved at sygehusvæsenet og til dels vejvæsenet kom ind under amtsrådets ledelse. Men vor dygtige amtmand kom ikke til at mangle opgaver, også fordi han selv i så høj grad følte sig forpligtet til at leve med i amtets anliggender både på socialt og kulturelt plan. Der er vel særlig grund til at nævne hans indsats for fredningssager, for miljøbeskyttelsen, for den erhvervsmæssige og kulturelle udvikling af det sydvestjyske område, aktiv støtte til universitetsplanerne i dette område.

På dette sted er det naturligt at fremhæve stiftamtmandens usædvanlig store indsats for vort historiske samfund, hvori han siden 1969 har beklædt formandsposten. Han har fundet en virkeplads for sin dybtgående historiske interesse og har ved mange lejligheder ydet Historisk Samfund betydelige tjenester ved at lede vigtige forhandlinger med de bevilgende myndigheder og andre instanser. På vore møder har vi erfaret, at vor formand på den smukkeste måde forenede en klar og fast holdning med bred menneskelig forståelse. Ved hans bortgang sørger vi over det tab, vi har lidt, og ærer stiftamtmand Edelbergs minde.

Svend Mogensen.

Kgl. ordenshistoriograf, administrator, dr. phil.

Albert Fabritius

Den 14. marts 1976 døde Albert Fabritius. Vore medlemmer vil sikkert huske ham for hans artikel her i årbogen 1956 om »Skjoldefrisen i Billum kirke«, og de vil måske også huske ham for andre af hans litterære arbejder, der omfatter ikke mindre end 308 selvstændige værker og artikler og mindst

141 anmeldelser. Mange vil også huske ham som sekretær og redaktør af Personalhistorisk Tidsskrift, der rummer et stort tal af hans arbejder, og som redaktør og medarbejder ved Adelsårbogen og Dansk Biografisk Leksikon, som han i høj grad har præget, og blandt hans store bøger vil man vel navnlig huske »Hans Majestæt Kong Christian X og hans Slægtninge« eller hans arbejde med 9 binds værket »Lensbaron Hans Berner Schilden Holstens Slægtbog,« men især er vi mange, der er ham meget taknemlige for »Håndbog i Slægtsforskning«, som han udgav sammen med landsarkivar Harald Hatt, og som er fremhævet ved alle de kursus, vort samfund har holdt siden håndbogens fremkomst i 1943.

Fabritius blev født på Frederiksberg 1905 og uddannet i veksellererfaget 1922-28, drev selvstændig genealogisk virksomhed 1928-39, sidstnævnte år blev han mag. art. i historie og bibliotekar ved Det kgl. Bibliotek, 1951 administrator for Sprog og Litteraturselskabet og 1958 ordenshistoriograf, dr. phil. 1946 på et arbejde om »Danmarks Riges Adel. En Studie i dansk Adels historie«. Desuden var han medlem af bestyrelser for en række lærde selskaber og samfund og blev æresmedlem i en række af disse.

Han var en tid revisor for Dansk Historisk Fællesforening, og da lærte jeg hans enorme arbejdsevne og - humor - at kende. I det sidst udkomne halvbind af Personalhistorisk Tidsskrift har hans tidligere arbejdsfælle Sven Houmøller skrevet smukke mindeord, og desuden bringer bindet manuskript til tre foredrag, Fabritius har holdt, samt endnu en af hans stamtavler: »Geheimkonferensraad Jonas Collins efterkommere«.

Alle de mange fra alle samfundsklasser, høje og lave, rige og fattige, der i årenes løb er blevet dekoreret, skal indsende deres selvbiografi til ordenshistoriografen. Om dette fortæller Fabritius selv: »Det skal jo nok være således, at vi allesammen har noget at fortælle om, hvordan livet har formet sig, om den udvikling eller de bevægelser inden for vort specielle

område, dekorationerne spænder over, er her en enestående mulighed for at få et virkeligt alsidigt billede af det danske folks levevilkår og tankesæt gennem tiderne. Det store materiale til belysning af vort folk, som allerede nu foreligger i arkivet, vil engang i fremtiden, når det bliver gjort tilgængeligt for historikerne, være en kilde, som intet andet folk har magen til«.

Æret være Albert Fabritius' minde.

H. K. Kristensen.

Anmeldelser

Cai Mygind har udgivet »SLÆGTSBOG FOR BOLLERUP SOPHUS LAUSTSEN OG ANE DORTHEA PEDERSEN.« De to nævnte, der 1895 startede en manufakturhandel i Oksbøl, er forfatterens bedsteforældre. De er begge født i Henne sogn, og deres anetavler, der er opstillet i bogen, viser, at forfædre næsten alle har hørt hjemme i Vester Horne herred, navnlig i Henne sogn. nogle hører til den store kendte Bruun-slægt fra Orten, også proprietær og birkedommer Hans Smidt, Frøstrupgård, og birkedommer H. N. Fog, Størbøl, findes blandt forfædre. Efterslægten er derimod spredt viden om. I første afsnit behandles Bollerup S. Laustsen og hustru og deres efterkommere, idet der gives livlige og velskrevne biografier af søskendeflokken fra Oksbøl og deres efterkommere. I de følgende afsnit omtales Bollerups og Ane Dorthes forslægt endnu 3 led længere tilbage og undertiden endnu meget længere, så bogen tillige virker som en stor anetavle.

Marius Jager Andersens slægtsbog fra 1947 »ANDERS HANSEN OG GAMLE NIELS ANDERSEN FRA JANDERUP« har fået et nyt tillæg. Det første kom 1952 fra Jager Andersens egen hånd. Nu er der kommet et nyt og større på 360 sider, udarbejdet af datteren fru *Rigmor Jager Nielsen*, Bramming, der med bistand af *Niels Olesen*, Janderup, har givet oplysninger om den store og forgrenede slægt siden 1947 med biografisk stof i samme omfang som i den gamle bog.

Fhv. boghandler *Viggo Nielsen* i Nr. Nebel har udgivet sine ERINDRINGER. Han startede i sin tid Nr. Nebel og Omegns Ugeblad. Heri skrev han en række artikler om sine oplevelser og om sin slægt. Ved hjælp af udklip og moderne teknik er de nu udgivet i bogform. På en livlig og letlæselig måde fortæller han om sin virksomhed i boghandelen, både i Tyskland og herhjemme, om den uhyre lettelse det var, da lukkeloven kom, om hans deltagelse i arbejdet i sognerådet og foreninger og navnlig i afholdsbevægelsen. Det må også nævnes, at oplevelser fra boghandlerens mange rejser indgår i denne afvekslende og velskrevne bog.

Vort samfunds gode ven, fhv. kontorchef *H. N. Skade* har atter udgivet en bog, nemlig »ELEVER I HUNDERUP SKOLE 1900«. Det er en samling biografier over disse elever, som altså er født 1885-94. Det drejer sig om 52 børn, hvis senere livsløb her skildres. Endnu i 1976 levede 12 af dem. Som overalt i Sydvestjylland foregik der endnu i de første år af 1900-tallet en ret betydelig udvandring til Amerika, af de nævnte børn rejste 21, dvs. 50%, hvilket dog er større end i vore andre sogne. Også ulykker kunne ramme flokken, en af pigerne dræbtes, da hun ville gå over den spærrede tyske grænse, en ung mand, elev på Ribe seminarium, druknede ved badning i åen. Undertegnede var med til at bære ham til graven. Bogen er en »skolestat« af en egen art, originalt i sit anlæg og grundig i udarbejdelsen.

Vald. Andersen: »HALD HOVEDGÅRD 1435-1975«. Med støtte af Statens humanistiske forskningsråd har Vald. Andersen på Poul Kristensens forlag udgivet et fornemt og skønt udstyret værk med dejlige, oplysende billeder. Lad det blive sagt straks, at også bogens indhold svarer til dens fornemme ydre. Andersen behandler Hald som castrum (befæstet borg) og bispegods, udreder hovedgårdens historie, bøndergodsets og de skiftende ejeres historie, gør rede for de forskellige voldsteder Gammel Hald (»Niels Bugges Hald«), Brattingsborg (»Valdemarsskansen«) samt Hald ruin, slottet som sæde for lensmænd, således med omtale af lensmændene, så han giver et lens historie med udnyttelse af lensregnskaberne, en skildring, der minder om Alfr. Kaaes om Bøvling slot og len, med gårdhistorie, møller, skove, sø, vildtbane, leverancer og bøndernes forhold. Fra 1662 er det Hald amt, og efter godsets salg til jøderne på Hald skildres de følgende ejere, hvoriblandt her må nævnes den berygtede Fr. Schinkel og statsmanden Ove Høegh-Guldberg samt Krabbe'rne. Også lejren ved Hald 1868-89, lazaret og Folkekuren m. m. får sin omtale, såvel som Hald i litteraturen. Værket slutter med kildefortegnelse, person-, sted- og emneregistre. I den stort anlagte og klart gennemførte helhedsskildring er der mange interessante enkeltheder. Lad mig sluttelig nævne et par eksempler. Hald len har jordebøger fra 1544-45, dvs. kort efter at kronen overtog bispegodset, som Andersen for øvrigt også har register på, så han følger godshistorien på dette tidlige tidspunkt. Riberhus len har ganske vist lidt ældre, såkaldte »Ældste regnskaber«, men de er ikke nær så værdifulde. Af særlig interesse er landgildeforhøjelsen, åbenbart som følge af Klementsfejden, som han kan redegøre for i enkeltheder. Også ødegårdsproblemet behandler Andersen og viser bl. a., hvordan en pest 1602 får folketallet til at dale og ligesåvel som krige er skyld i, at gårde står øde gennem mange år.

Aksel Lassen: »VALG MELLEM TYSK OG DANSK«. (Udgivet af Hist. Samf. for Sønderjylland). Forfatteren er en Ribedreng, der vil være kendt som kommentator ved radioen i sin tid og fra dengang, han var journalist ved Vestkysten, Kristeligt Dagblad og nu ved Berlingske Tidende, men vil tillige være kendt som historiker og statistiker, og for lange tider vil han stå som den geniale forsker med værket »Skæbneåret 1659«. På grundlag af et mægtigt nyt talmateriale fra 100 års valg, fyldende ca. 2/5 af den store bog, har han belyst den nationale udvikling i det omstridte land. Man skal ellers ikke tro, bogen i øvrigt er tør som tabeller, nej, her gives en virkelig fængslende fremstilling af de mange forskellige forhold og bevægelser, som har hersket dernede, så bogen med god grund har undertitlen, »Hundrede års folkevilje i Sønderjylland«. Man kan nævne studiet af de passive vælgere, til- og fraflyttere, optanterne, at der var større danskhed dernede, end de officielle tal lader ane, da hverken optanter eller tjenestefolk havde stemmeret. Betydningen af de historisk givne forhold ses klart ved behandlingen af enklaverne, der 1920 procentvis havde de færreste tyske stemmer og flere danske flagstænger end nabosognene. For sønderjyske lokalhistorikere vil bogen være en guldgrube. Lassen synes at tilslutte sig den opfattelse, at den egentlige grund til hjemmetyskheden er/var en økonomisk. Men er det det hele? Adskillige dernede

har åbenbart troet, at det tyske besad en højere kultur, større åndelig styrke og sundhed. Derfor kunne Olshausen tale så ringeagtende om os. Lad os håbe, de har taget fejl. Lassens tal viser i hvert fald en tydelig tendens, fra hjemmetyskernes 19,7% af det samlede vælgertal i 1920 til 4,4% i 1971. - Atter har Lassen gennem et kæmpearbejde givet et værk både for forskere og vi almindelige læsere.

I rækken »Vækkelsernes frembrud i Danmark« har Historisk Samfund for Sønderjylland udgivet bind VII: »VÆKKELSE, KIRKEFORNYELSE OG NATIONALITETSKAMP I SØNDERJYLLAND 1815-1850« af *A. Pontoppidan Thyssen*. Med oplysninger om højest forskelligartede, indfiltrerede, med påvirkninger udefra og præg af landsdelens forskellige egne, afhængige af de mærkelige statslige og kirkelige administrative grænser og love samt dansk og tysk sprog og denne tidsperiodes nationale opvågnen påviser Pontoppidan Thyssen »en lidet påtaget kirkelig og religiøs aktivisering under indflydelse af vækkelsestrømninger fra syd og nord«. Den syd fra kommende var en reformbevægelse, der især fangede gejstligheden, og sydfra også fornyet inspiration til Brødremenigheden i Christiansfeld. Nordfra kom forsamlingsbevægelsen, som især slog rod i de nordlige og vestlige dele af Nordslesvig. P. Th. redegør for disse strømningers indflydelse i de enkelte egne, og han tildeler her den nævnte reformbevægelse i den slesvig-holstenske landskirke samt Brødremenigheden en væsentlig del af vækkelsen. Forskellen fra en til en anden er naturligvis større, end man normalt forestiller sig. For læsere i vort amt har ikke mindst kapitlet om Tørninglen og enklaverne interesse. Området hørte under dansk kirke Lovgivning og var påvirket af lægmandsaktiviteten, dvs. forsamlingsbevægelsen, hvor nu Peter Lassen Skræppenborg øvede indflydelse i de gamle herrnhutiske kredse, og biskop Tage Müller frarådede kancelliet at »forfølge Folk med Processen for Forsamlingernes Skyld«. Et anskueligt kort viser forsamlingsbevægelsens udbredelse. Ved kanten af vort amt går den over N. Nebel, Strellev, Ølgod, Ansager, Hejnsvig, Bække og videre mod syd, men vort amts store centrale og vestlige del var ikke med. Syd for Ribe var der de gamle vækkelser, men her kom nu grundtvigianismen med en række grundtvigske præster, hvoriblandt især må nævnes Ludv. Chr. Müller i Ribe-Seem. Det vil føre for vidt at gøre opmærksom på alle de emner, der er behandlet i denne værkifulde bog, dog bemærk at et tillæg med ritualadressen (mod et forslag af Mynster) bl. a. nævner alle underskrivere i V. Vedsted sogn, hvor N. L. Feilberg da var præst.

J. H. Jensen: »LANDSBYLÆRER I GENVUNDET LAND«. Det er landsbylæreren selv, der fortæller, og han er en såre fornøjelig og mesterlig fortæller med lune, viden og medfølen. Ligefrem hjertegribende er kapitlet: »Min første dag i Sønderjylland«. Der fortælles om lærergerningen i Skovbøl i Felsted sogn og om livet dernede. Jensen hører til de »genforeningslærere«, der mere eller mindre bevidst havde »grænsens sang« tonende i sig og så deres daglige skolearbejde i en større sammenhæng, og, skriver Jensen, »de bliver så lyse i blikket, når de taler om det første hold«, ikke underligt, for når arbejdet med holdet lykkedes så godt, skyldes det ikke blot lærerens dygtige arbejde, men

tillige den »kundskabshunger« disse børn mødte med. Jensen virkede videre ud gennem foreninger, som sognerådsformand og amtsrådsmedlem, og så meget arbejde blev lagt på ham, at havde han ikke haft sin fortræffelige kone som medhjælp i skolen, havde det ikke været et menneske mulig at gennemføre det. Her fortælles bl. a. om nazitiden, om spændende valg, møder og fester og gives fine skildringer af en række menneskeskæbner. - Det er sådanne lærere som forfatteren, vort land skylder tak for dygtigt genforeningsarbejde.

»VADEHAVET« fra Ho til Calais, som også beskyller en del af vort amts kyst er blevet beskrevet i et herligt pragtværk af hollandske, tyske og danske forskere og samtidig udgivet i de tre lande, her af BYGD, og H. Meesenburg har oversat værket til dansk. Det er en noget kortfattet oversigt over naturvidenskabens forskellige afdelinger såvelsom geografers resultater. Naturkræfterne og deres spillet i vadehavet med havstigninger og landhævninger, stormfloder, diger, landvinding, planter, dyr og mennesker, som er tilknyttet dette enestående amfibiske område, vises her i populær fremstilling. Omkring 3500 f. Kr. begyndte den første kolonisering af området. Overraskende har det vist sig, at Ertebøllekulturens mennesker allerede dengang også drev landbrug. I den keltiske periode begyndte man at bygge værfer i den vestfriske marsk, og siden udbredte metoden sig langs kysten. Fra vort amt kan vi nævne Yder Bjerrum ved Ribe å. Den nordligste er påvist i Halkjær enge ved Stadil fjord i Ringkøbing amt. - Jagt, fiskeri, turisme, bevaringsarbejde, alt påpeges. Et væld af fortryllende farvebilleder siger mere end mange ord og forhøjer yderligere bogens værdi og skønhed.

H. K. Kristensen.

Mark og Montre 1976. De sydvestjyske museers årsskrift er denne gang præget af arkæologien.

Ole Faber: HUS ELLER GRAV? ET ANLÆG FRA YNGRE STENALDER VED VARDE. I sommeren og efteråret 1975 havde Varde museum lejlighed til at foretage en undersøgelse af nogle fortidsminder. En overpløjet høj viste sig at indeholde resterne af »et hus eller lignende«. De sparsomme fund pegede mod tragtbægerkulturen. *Jan Kock og Anne Birgitte Gebauer*: EN DYSSSE FRA AAL SOGN - OM ANLÆGGET OG DETS KERAMIK. I Borre, Aal sogn, blev der i 1971 undersøgt et gravanlæg og gjort rige fund. Tragt-bægerne var den dominerende form. *Svend Erik Albrethsen*: HVAD KLIT-TEN GEMTE - EN ENKELTGRAVSHØJ I BLÅBJERG PLANTAGE. I 1973 foretoges af forfatteren en undersøgelse af en høj i plantagen, der viste sig at indeholde flere grave med udstyr. *Steen Hvass*: UDGRAVNINGERNE I VORBASSE. Emnet er udførligere behandlet i nærværende årbog, hvortil der henvises. *Niels Sterum*: TANGEN. EN SYDVESTJYSK GÅRDTOMT FRA SENMIDDELALDER OG RENÆSSANCE. »Tangen« er en lokalitet ca. 2 km vest for Tjæreborg kirke. Her fandtes en gårdtomt, som i 1963 og 1970-73 er undersøgt af Esbjerg museum. *Mogens Hansen* skriver om: FUNDMATERIALE FRA GÅRDTOMT PÅ TANGEN OG DETS PLACERING. Materialet

omfattede 1200 genstande, hovedsagelig keramik. Om bosætningen på »Tangen« savnes historisk oplysning.

Ib Rønne Kejibo: TO STYKKER AF EN MOSAIK. I Den antikvariske Samling i Ribe opbevares to små kobberplader med samme stukne motiv: Jomfru Marie med Jesusbarnet. Den ene plade bærer Ribe domkapitels våben. En antagelse, at pladerne har forbindelse med Peder Hansen Resens Atlas Danicus, det ældste danske topografiske værk, findes tilbørligt bekræftet. Kobberpladerne er fundet i en have i Ribe 1733.

Sven Fritz: HENDRICH BÖTTICHER - GULDSMED I RIBE 1707-1739. I fortsættelse af forfatterens artikel i Mark og Montre 1967 om denne guldsmed bringes nye oplysninger om Hendrich Bötticher, og der er tilføjelser til kataloget over hans arbejder.

Mogens Bencard: ENGELSK FAJANCER MED DANSKE BILLEDER. Ud fra et par kaffe-testel i Den antikvariske Samling, Ribe, tidligere ejet af folk fra byen og egnen og af den i titlen angivne type, gives der bl. a. en interessant redegørelse for teknikken ved billeders overførsel til fajancen. Det konstateres, at de to stel stammer fra hver sin fabrik i Newcastle, ligesom der er oplysning om, hvilke forlæg der er benyttet for de danske billeder på fajancen. Artiklen er - som årsskriftet i øvrigt - smukt udstyret med billeder.

Andreas Nørgård:

TRÆK AF SEEM SOGNS HJEMSTAVNSHISTORIE.

96 s.

Bogen er et genoptryk af originalen, der udkom i 1945. Forfatteren har især lagt vægt på en omtale af samtlige sognets gårde og ejendomme, og inden for denne ramme berettes om de mere almene træk i sognets og dets beboeres historie, især om kirken og skolen. Et afsluttende afsnit omhandler sæder og skikke i ældre tid.

Seem-bogen er ikke en sognehistorie i moderne forstand, hvad den efter titlen heller ikke gør krav på. Der kunne peges på et og andet, som burde have været taget med i fremstillingen, og enkelte fejltagelser og fejlslutninger er ikke undgået. Forfatteren har i hovedsagen støttet sig til sin egen erindring, og hvad andre har fortalt. Beretningen om fortidens sæder og skikke vil derfor virke velkendt.

Bogen er præget af en nøgtern fremstilling og en troværdig tone, som nok vil skaffe den læsere inden for den kreds, den henvender sig til.

Marie Gravesen:

TIDSBILLEDER FRA VESTJYLLAND - SYDGRØNLAND - FÆRØERNE.

244 s. Pris 20 kr. Forhandles i Varde museum.

Forfatteren, sygeplejerske Marie Gravesen, er født i Strellev omkring århundredskiftet, og hun indleder sin bog med at fortælle om barndomshjemmet, et husmandshjem, og beretter om mange små ting, som har fæstnet sig i erindringen. Forældrene omtales smukt, og gamle skikke indgår i fremstillingen.

Fra 1934-38 virkede forfatteren som sygeplejerske i Sydgrønland, og herfra

er der gode iagttagelser fra dagligdagen. Siden tilbragte hun en tid på Færøerne, hvor der var nye, berigende oplevelser.

Tidsbilleder er en rummelig titel. Ud over det selvoplevede er bogen isprængt afsnit om f. eks. stavnsbåndets løsning, om Færøernes historie o. a. Sjældent ser man en bog med et så vekslende indhold, men den er helt igennem præget af en umiddelbar fortælleglæde, som læserne nok vil vide at påskønne.

TVILLINGSOGNE AF GEEST OG MARSK: SNEUM OG TJÆREBORG

Bd. 2. 312 s. ill. 95,- kr.

For 5 år siden udkom 1. bd. af denne stort anlagte beskrivelse af Sneum og Tjæreborg sogne. Nu foreligger det afsluttende bind.

Jens Kusk, der er formand for det historiske udvalg og redaktionen, indleder bogen med en bred danmarkshistorisk baggrund for sognenes historie. Der er tingbogsuddrag, og det oplyses, at sognene ikke har været uden hekse og de heraf følgende processer. Vi hører om bondefrigørelsen og udskiftningen m. v. og når frem til indførelsen af det kommunale selvstyre, der indtil 1921 var fælles for de to sogne. Den almindelige udvikling, herunder oprettelsen af andelsforetagender, og foreningslivet skildres udførligt, indtil kommunesammenlægningen med Esbjerg i 1970 blev en ny mærkepæl.

Bogens hovedindhold er dog gårdhistorien. Huse er af pladshensyn ikke medtaget. Enhver, der har beskæftiget sig med sognehistorie, vil vide, hvad en så omfattende gårdhistorie, som den her foreliggende, har krævet af arbejde og undersøgelse. Man har haft kyndige og flittige medarbejdere i sognene, der hver især har taget sig af de forskellige ejerlav, hvoraf der er 7 i de to sogne. For en del af de gamle gårde kan historien føres ret langt tilbage, og ved udredningen heraf har H. K. Kristensen medvirket.

En sådan »vandring« gennem samtlige et sogns gårde kan for den ikke lokalkendte godt blive lidt ensformig og uinteressant. Her har man, trods det store antal ejendomme, oplivet fremstillingen ved at fortælle om mange af gårdenes tidligere ejere, så man efter gennemlæsningen har lært en række særprægede personer at kende, et resultat af medarbejdernes grundige lokal-kendskab.

Med disse to bind med i alt ca. 640 sider i stort format har Sneum-Tjæreborg fået en beskrivelse, som næppe i omfang og grundighed overgås af nogen vestjysk sognehistorie. Billeder er der ikke sparet på. Derimod har bogen ingen kildehenvisninger og intet register. Som en erstatning herfor bringes en adresseliste over matrikelnumrene, som er omtalt i gårdhistorien, nyttigt for den lokale læser. Bogen fås ved henvendelse Skolevej 25, 6731 Tjæreborg.

Vald. Andersen.

H. V. Gregersen: EGNEN OMKRING VOJENS.

En sønderjysk kommunes historie - tiden indtil 1864.

Udgivet af firmaet P. J. Schmidt A/S, 1977. 200 s., rigt illustreret.

Lokalhistorikeren H. V. Gregersen, Haderslev, har skrevet denne bog, som

fremtræder som firmaets jubilæumsskrift i anledning af dets 75-års jubilæum.

Vojens, som i dag er et blomstrende bysamfund, skylder jernbanen sin tilblivelse, og forfatteren har derfor måttet skrive ikke om Vojens men om egen omkring Vojens, dvs. den nuværende storkommune. Men den rummer også rige muligheder for historieskriveren: hærvejsstrøg. Skrydstrupfundet. Tørninghus, de fine kirker i området o. m. m.

Det er en sober og kyndig behandling stoffet får, og trods det store stof bliver der plads til med udgangspunkt i det lokale at diskutere forskellige historiske teorier, f. eks. i afsnittet om ødegårdene. I det hele taget virker bogen skrevet ud fra aktuel forskning, og det forbaver derfor lidt, at forfatteren i afsnittet om kirkerne synes at fastholde teorien om kirkebyggeri på gamle kultsteder - trods Olaf Olsens undersøgelser.

Sproget er levende og letlæst, og det er en virkelig fortjeneste, at fagmanden kan skrive i bedste forstand folkeligt. Illustrationerne er fremragende, valgt med respekt for det klassiske og åbenhed for det utraditionelle, en del kort er på udmærket vis medtaget. En del billeder er i farver og enkelte billeder nærmer sig det kunstneriske (s. 55 og 167 f. eks.). Det er en dejlig bog - at læse og blade i.

Verner Bruhn.

Buc Kaae (udg.):

PEDER HEGELUNDS ALMANAKOPTEGNELSER

1565-1613.

I Indledning og tekst (XXII + 630 s.).

II Kommentarer og Registre.

(444 s.). Historisk Samfund for Ribe Amt 1976.

I en tid hvor der dels stilles krav om samfundsrelevant forskning og dels luftes tanker om at fjerne al offentlig støtte til ikke-direkte »nyttig« forskning og undervisning, virker det næsten udfordrende at publicere nogle almanakoptegnelser, som en (for de fleste ukendt) Ribebiskop nedskrev for ca. 400 år siden. Og mindre oprørende bliver det da ikke, når man ved, at udgiveren har arbejdet med disse optegnelser i en snes år, for »hva nøt er et te?«

Men nu er værket altså kommet - og det lønner sig at stifte bekendtskab med det. Vel, man får ikke - som i Chr. IV' breve - meget at vide om europæisk storpolitik, og man møder heller ikke - som i Jammersmindet - en bevist litterær præstation. Der skal læses langsomt, og kommentarerne skal bruges flittigt, men så viser det sig også, at disse optegnelser indeholder uhyre meget af interesse for både den lokal- og den socialhistorisk interesserede læser - og så får man i tilgift et kendskab til det lærdomsmiljø, der o. 1600 fandtes i Ribe.

Hvem var Peder Hegelund? Født i Ribe 1542 som søn af en velstående købmand, der senere blev rådmann og borgmester. Student fra Ribe Katedralskole og derefter teologistuderende i København. Studerede videre i Leipzig og Wittenberg, hvor han i 1568 tog magistergraden. Gennem 11 år rektor for Katedralskolen i fødebyen, dernæst sognepræst i V. Vedsted og

teologisk lektor, senere sognepræst ved Ribe domkirke og endelig fra 1595 til sin død i 1614 biskop over Ribe stift.

Gennem næsten et halvt århundrede førte han en slags dagbog, og det er disse almanakoptegnelser, som seminarielæktor Bue Kaae har udgivet og kommenteret. Udgivet og kommenteret - det lyder ikke af ret meget, hvis man har visse nyere dagbogsudgivelser i tankerne. Men i dette tilfælde har det krævet en uhyre arbejdsindsats og en næsten overmenneskelig tålmodighed, for Peder Hegelund har tydeligvis ikke tænkt på at lette arbejdet for evt. senere udgivere, da han skrev sine optegnelser ned. Dels er der tale om små lommekalendere (10 x 7 cm), hvor hver side dækker en halv måned, dels vekslede han mellem latin og dansk (og kunne ved siden af finde på at bruge både græsk og hebraisk), desuden er hans håndskrift ikke altid lige læselig, og endelig kunne pladsnød bevirke, at optegnelserne pressesedes meget sammen.

Det vil sige, at selve tydningen af teksten i sig selv er vanskelig, og dertil kommer så oversættelsen af de ikke-danske optegnelser, hvor især de græske og hebraiske må have voldt hovedbrud, fordi de - som Kaae beskedent siger det - ikke er »altid lige gennemskuelige«.

Men det er helt klart, at kommentarbindet har været endnu mere arbejdskrævende. Optegnelserne er i sig selv udpræget personorienteret, f. eks. »Beret Uldborg sagde skolen op. Niels Kristensen blev hører igen.« (9.3.1592) - og det må have været et slid at finde frem til alle de personoplysninger, som kommentarbindet indeholder. Personregistret alene omfatter 94 sider, dvs. omkring 3000 navne. Desuden er værket udover et stednavneregister også udstyret med en fyldig ordliste - og ikke mindst her afsløres Peder Hegelunds jyske oprindelse.

I indledningen gør Bue Kaae udførligt rede for udgivelsesprincipperne, der har bevirket, at årligt tilbagevendende notater om fødselsdage o. l. er udeladt. Man forstår udmærket, at disse gentagelser, der »ville virke tyngende på teksten«, ikke er taget med, men alligevel kunne man ønske, at et enkelt typisk år havde været gengivet uden nogen form for beskæring. Derefter følger en kort biografi over Peder Hegelund, men det havde måske været rimeligere, om den var blevet placeret først, for det er jo de færreste, der på forhånd har kendskab til personen. Biografien er i øvrigt meget givende, selv om den enkelte steder bærer præg af, at udgiveren næsten er for indlevet i 1580-ernes Ribe. Det er vist de færreste, der umiddelbart har klarhed over, hvilken funktion en teologisk lektor havde i den lille stiftsby, og ligeledes ville det lette tilegnelsen, hvis også kannikeembedernes betydning var blevet forklaret her i indledningen - det skal tilføjes, at der i bd. II gives klare og præcise forklaringer. Er det Peder Hegelund, der lader ABC-en være til belæring, vejledning og opbyggelse (s. XX) - eller er det Kaae, som her går ind i samtidens sprogform? Endelig kunne man have ønsket lidt flere oplysninger om det »philippistiske« miljø, som Hegelund møder i sin studietid, og som helt tydeligt påvirker ham uhyre meget.

Men ovenstående bemærkninger må ikke afholde nogen fra at gå i gang med optegnelserne - de er i højere grad udtryk for, at man efter gennemlæs-

ningen gerne ville vide lidt mere som baggrund, og derfor ser man med forventning frem til den kommende Hegelund-biografi.

I indledningen gør Bue Kaae opmærksom på, at teksten ikke vil vise »et sjælelivs dybde«. Denne bedømmelse er selvfølgelig rigtig, men alligevel får man gennem læsningen et klart indtryk af personen Peder Hegelund, måske tydeligst som ung ægtemand (maj 1573) og som den gamle fader, der i sit 69. år noterer »Lille Lenss it aar 21 vgger«. Man har måske lov at formode, at den gamle humanist er blevet træt af de barskere vinde, der blæste, og derfor er det næsten symbolsk, at den næstsidste optegnelse blot er en henvisning til Davids sidste ord (2. Sam. 23).

Som det skulle være fremgået af det foregående, så vil det ikke være rimeligt at betegne denne udgivelse af almanakoptegnelserne som en epokeskabende begivenhed i forbindelse med studiet af dansk rigshistorie. Men det er et værk, der uddyber og nuancerer kendskabet til både personen Peder Hegelund og til Ribes kultur- og socialhistorie - og herved får vort kendskab til rigshistorien også et nyt perspektiv.

Bue Kaae har ved en uhyre indsats gjort disse optegnelser tilgængelige - og fremtidige brugere vil påskønne arbejdet.

Bent Iversen.

Beretning 1976-77

Årsmødet afholdtes den 28. sept. 1976 i Ølgod. Man mødtes i kirken, hvis bygningshistorie og seværdigheder blev gennemgået af antikvar Mogens Ben-card og museumsinspektør S. Manøe Hansen. Ved det offentlige møde på hotel Hjedding talte fhv. forstander J. Th. Arnfred om Poul la Cour. På den efterfølgende generalforsamling aflagdes beretninger af formanden, redaktøren og kassereren. Valgene var genvalg. Om bestyrelse m. v. henvises til årbogens omslag s. 2. Efter kaffebordet fortalte H. K. Kristensen om nogle af egnens herremænd og svenskekrigens følger i amtet. Årsmødet havde god tilslutning.

Blandt årets begivenheder må nævnes udgivelsen af Peder Hegelunds almanakoptegnelser. Den 19. november 1976 kunne værket præsenteres for en indbudt kreds i Esbjerg Sparekasse-Bikubens lokaler, hvor værkets oversætter, lektor Bue Kaae, Esbjerg, blev takket for sit mangeårige arbejde med opgaven. En anden bogudgivelse var et optryk af Oluf Nielsens *Malt herred*.

Meddelelsen sidste efterår om formanden, stiftamtmand Edelbergs alvorlige sygdom blev inden for Hist. Samf.s bestyrelse modtaget med bekymring. Stiftamtmanden havde ved sin død beklædt formandsposten på en fra alle sider værdsat måde gennem en årrække. (Se mindeord). Ved et bestyrelsesmøde 19.11.1976 valgtes bestyrelsesmedlem, seminarielektor Verner Bruhn som fungerende formand.

Sommerens udflugt foregik 5. juni. Man begyndte med besøg i Henne kirke, hvor H. K. Kristensen forklarede og fortalte. Et besøg på Blåbjerg måtte på grund af regnvejret opgives. Ved kaffebordet i Kjærs hotel, Nr. Nebel, fortalte plantør Himmelstrup om Blåbjerg plantage, og S. Manøe Hansen talte om Nymindegab og redningsstationen. Man kørte herefter til Gammelgab og Tipperne, hvor den tilsynsførende ornitolog fortalte om fuglelivet. Til sidst besøgte Lønne kirke, hvor H. K. Kristensen fortalte om Lønne gamle kirke, Lønnekak og sandflugten. Udflugten havde trods det ugunstige vejr samlet 100-150 deltagere.

Nye medlemmer

1. april-31. dec. 1976:

Agerbæk: kommuneing. Åge Andersen. *Ansager*: installatør Karl Andersen. *Billum*: Åge Nielsen. *Brabrand*: stud. Hans Mortensen. *Bramming*: Vagn Madsen. *Bække*: dyrlæge C. A. Henriksen. *Esbjerg*: Mona Bitsch, Kjeld Bech Hansen, børnehaveklasseleder Inge-Marie Heintze, overlærer Jytte Jepsen, Else Olesen, vobinder Henning Simonsen. *Føvling*: Frederikke Juhl. *Fåborg*: restauratør Erik Sort. *Guldager*: typograf Kurt Johnsen. *Gørding*: gdr. Gotfred Poulsen. *Hejnsvig*: Johanne Nielsen. *Herlev*: stadsingeniør Hans Iversen. *Hjedding*: lærer Kurt Terkelsen. *Hobro*: adjunkt Jens Peder Pedersen. *Holsted st.*: organist H. J. Madsen, Å. Skousen. *Krusbjerg*: Kristiane Juel. *København*: filminstruktør Aker. *Odense*: Johs. Jensen. *Ounbøl*: gdr. Niels Åge Kristensen. *Oxbøl*: oberstløjtnant Leif Guldmann Ipsen. *Plougstrup*: Lisbeth Bunde. *Roskilde*: kaptajn Peter Lungholt. *Sarpsborg, Norge*: oversygeplejerske Bodil Damkjær. *Sig*: direktør B. Borre. *Strellev*: Laurids Gravesen. *Varde*: studielektor Claus Friisberg, Mathias Johannesen, lærer Villy Lauridsen, konsulent Harald Peen, M. Raun Pedersen, Ida Winther. *Vejen*: Laurids Hansen, Jens Petersen, planteskoleejer Svend Sørensen. *Viborg*: redaktør Hans Sigfred Knudsen. *Videbæk*: Ole Bj. Knudsen. *Vittrup*: Kr. Bruhn. *Ølgod*: borgmester Alfred Jeppesen, Niels Harkes Mikkelsen, Signe Troelsen. *Århus*: Institut for jysk sprog og kulturforskning, H. P. Skøtt Jørgensen.

Regnskab for 1976

1 april-31 dec.

INDTÆGTER

Kassebeholdning pr. 1. april 1976	180.387,30
Kontingenter	59.646,00
Bogsalg	40.016,63
Indgået moms	5.922,19
Portogodtgørelse	4.030,05
Renter af legater	288,75
Renter af beholdninger i sparekasse	12.514,23
Refunderet moms	1.229,00
Sommerudflugten samt diverse	3.832,00

Tilskud:

Staten	4.000,00
Ribe Amtsråd	5.000,00
Kommuner	14.150,00 kr.
Pengeinstitutter	3.000,00 kr.
Fonds	10.000,00 kr.

26.150,00

Balance .....

334.016,15

UDGIFTER

Lønninger, sekretær	700,00
Forfatterhonorar	6.100,00
Årbogen »Fra Ribe Amt« 1976	56.390,50
»Biskop Hegelund Almanakoptegnelser« bind I + II	128.361,27
Porto ved udsendelser	9.015,10
Kontorartikler + telefon	2.173,12
Møder, foredrag, udflugter	6.500,44
Kurser	662,20
Repræsentation	800,45
Bogkøb, bibliotek	1.662,93
Husleje m.v.	3.448,33
Andelsarkivet	2.015,05
Udgået moms	16.446,79
I alt	234.276,18
Beholdninger at overføre til 1977	109.739,97
Balance	<u>344.016,15</u>

Registre 1976-77

Ved Vald. Andersen

Personer

- Abel, P., adjunkt, 321
Absalon, ærkebisp, 316
Adaldag, ærkebiskop, 501
Adam af Bremen, 491
Adelbert, 494
Adriansen, N. skp., 394
Agerbæk, Kirsten, mag. art., 317, 321
Ahler, Else, 127
Ahlmann, V., arkitekt, 164
Alexander III, pave, 497
Alkærsig, S., højsk.læ., 309, 318
Anchersen, biskop, 71
Andersd., Else, 211
- Mette K., 209
Andersen, Aksel, hand.olæ., 217
- Chr., rådmand, 416
- H., skipper, 130, 399
- J. J., 43
- Jens, førstelæ., 217 f
- J. M. Bollerup, politiker, 469
- Juul, højsk. læ., 55
- Knud, skp., 183, 103
- M., skp., 408
- Mads O., gdr., 217
- Mads, 112, 431
- Mattis, 395
- Niels, rådmand, 387
- Niels, gdr., 544
- Nis, 546
- Peder, skp., 387, 392
- P., rebslager, 95
- Poul, mejeribest., 310
- Vald., læ. hist.forf., 317 f
- Vilh., prof., 185
Ankjær, Stephan, politiker, 465
Ansgar, 202, 492
Appel, Cornelius, læ., 170
- Jacob, højsk.forst., 529
Arctander, Just, kbm., 400
Arnfred, J. Th., højsk.forst., 54
Arnsbjerg, H. N., borgm., 118, 130
Asger, biskop, 499
Asser, ærkebisp, 515
Bakkensen, Bakken, 252
- Ebbe, 403
- Jens, 82
Balling, Amalie, 143
Ballot, B., meteorolog, 525
Bang, tolder, 409
- Herman, forf., 24
Bangert, J., ing. løjtn., 20 f
Barfod, J. H. P., 399
Barfoed, Fr., historiker, 526
Barkmann, A., reg. skr., 545
Barn, Erik, 492
Bascha, I., 74
Beckett, Francis, 135
Beckwith, John, 138
Begtrup, Holger, højsk. læ., 175
Bek, C., skp., 391
- H., skp., 391
Bencard, Mogens, antikvar, 317, 321
Bendixen, H. C., 233
Bennick, Hans, ridefoged, 123
Bergenhammer, N. S., pr., 157
Bertelsd., Mette, 82
Bertelsen, Boje, skp., 112
- H., skp., 389
J., borgm., 403

- Birkedal, højsk.forst., 169
 - Hulda, 526
 - Vilh., 526
 Biøl, Peder, 391
 Bjerger, Poul, højsk.læ., 183, 307 f
 Bjerrum, H. Chr. H., urmager,
 214
 - N. C., 432
 Bjørnsen, Jac., tolder, 118, 125,
 132
 Blandfort, Joh. B., urmager, 212
 Blicher, St. St., 361
 Bloch, biskop, 259
 - N. H., læ., 320
 Bluhme, H. E., politiker, 461 f
 Bodilsen, Peder, 506
 Bodsén, Jørgen, skp., 120
 Boesen, Otte, pr., 204
 - Peder, borgm., 110
 Bohr, Niels, fysiker, 552
 Boisen, S., skp., 73, 441
 Bojesen, Gudrun, 166
 - Karen, 192
 Bojsen, Frede, højsk.forst., 183,
 307
 Boochius, Zacharias, urmager, 209
 Borck, konsul, 471, 572
 Bork, Th. M., 397
 Bovbjerg, Jes, skp., 411, 414
 Boye, Chr., læ., 155
 Boysen, Knud, 409
 - Thyge, 206
 Bramming, Jørgen, godsejer, 400
 Brandes, Edv., 144
 - G., 325, 473
 Bredsdorff, J. W., maler, 191
 - M., pr., 173
 - Th., pr., 86
 Breinholt, konsul, 183, 308, 319
 Brenner, Steffen, sejeremager, 208
 Brinch, P., fabrikant, 579
 Brockdorff, Charlotte A., 265
 Brockdorff, D. oberst, 543
 - Ditlev, godsejer, 265
 - Henrik, godsejer, 265
 - Joachim, 265
 Brockmann, Magdalene M., 550
 Brodersen, G., 123
 Broerssen, G., 119
 Brorson, H. A., biskop, 207
 - Søren, 43
 Broweyer, Adolf, 420
 Bruhn, Verner, sem.lektor, 321,
 465
 Bruun, justitsråd, 97
 - Christopher, 180
 - Henrik, pr., 156
 Brücker, pr., 194, 536
 Brüel, J., plantør, 310
 Brüggmann, David, 285
 Bundesen, Hans, 108
 Bygum, A., 95
 Byrgesen, Peder, ridefoged, 118
 Bøcher, Steen B., 317
 Bøving, J. O., pr., 157
 Carstensen, kapt., 26, 37
 Christensd., Maren, 82
 Christensen, Gravers, skp., 389
 - Jens, 83
 - I. C., minister, 166, 192
 - Jes, skp., 402
 - J. P., arbejdsleder, 66
 - L., 409
 - N. H., gdr., 456
 - Peder, skp., 94, 120
 - Peder, gmd., 425
 - Peder, kbm., 132, 442
 - Rasmus, 391
 - Simon, 442
 - T., forsøgsleder, 55
 Christian III, 207
 - IV, 386, 425, 542
 - V, 132

- P., skp., 133
- Peter, gdr., 349
- Peder, kbm., 217
- P., skp., 72, 89, 387
- Peter, gdr., 349
- Søren H., urmager, 214
- S. Manøe, mus.insp., 256, 317, 319 f, 538
- Viggo, pr., 157
- Villum, 87
- Hanssen, H. P., politiker, 185
- Hardeknud, 140
- Hauch, Carsten, 144
- Hauge, C. N., 469
- Have, Hans, 170
- Hebo, P. P., skp., 414
- Hedebøl, Laura, forst.inde, 58
- Hegelund, P., biskop, 75, 422, 444
- Heimast, B., 83
- Heimreich, A., pr., 12
- Helms, Jac., pr. kirkearkæolog, 330
- Helt, L., pr., 103
- Helweg, Axel, pr., 150, 179 f
- Hemmet, Iver I., magister, 206
- Henrik af Schwerin, 494
- Henriksen, H. J., entreprenør, 45
- Hermansen, Victor, mus.insp., 137
- Hoffmann, H., entreprenør, 44
- Holbak, N., kunstmaler, 321
- Holch, 189
- Holiaender, B., 409
- Holm, Marianne N., 212
- Nic., skp., 414
- Holst, godsejer, 414
- Helge, fysiker, 529
- Holten, prof., 526
- Honorius III, pave, 494
- Horik II, 502
- Hoyland, J. S., 67
- Hubbert, Johan, 418
- Husted, Chr. H., urmager, 212
- Hvas, Christopher, 400
- Hvass, Steen, mus.insp., 345, 385
- Hvid, A., læ., politiker, 461, 466
- Frands, sejmager, 207
- Peder, skp., 418
- Høffding, H., prof., 185
- Høj, Marius, 249
- Højmark, K., læ., 470
- Høllund, H. Chr., bygmester, 165
- Hørlyck, Jens, gdr., 60
- Høst-Madsen, M., ing., 53
- Høy, Niels H., sognefoged, 412
- Høyer, J. B., cand. teol., 310
- Maren, 68
- Haahr, Martin P., 68
- P. H., læ., 320
- Haar, H., sem.forst., 320
- Joachim, provst, 156
- Haarek, konge, 202
- Ibsen, Bunde, 392
- S., 403
- Ingerslev, L., 189
- Ipsen, Alfr., forf., 177
- Iversen, Gravers, skp., 80, 409
- Jens, skp., 126, 444
- Jes, skp., 431
- Marten, urmager, 206
- Peder, skp., 120
- Jacobi, S. L., løjtn., 95
- Jacobsen, Lis, dr. phil., 136
- N., kbm., 101
- N. Hansen, billedhugger, 315
- Jafsen, Jens N., 96
- Jakobsen, Gravers, bådsmand, 126
- Th., 64
- Jensdatter, Anne, 96
- Bodil, 80
- Jensen, Chr., 387
- Chr., kbm., 430
- Gravers, skp., 73

- H., skp., 72, 414
- Jac., forpagter, 403
- J., skp., 402
- Jens, 445
- Jens, 131
- Jens Busk, gdr., 241
- J. K., læ., 156
- J. Tranberg, 43
- Johs. V., forf., 213
- Las, borgm., 395
- M., skp., 400
- Mads, politiker, 55
- Mads, skp., 412, 441
- Morten, 95
- Niels, skp., 103
- Per, 424
- Th., 80
- Vulf, 547
- Jeppesen, Hans, skp., 120
  - Mads, forpagter, 110
  - Nis, 548
- Jespersen, J. H., proprietær, 463
  - N., skp., 89
- Jessen, Abraham, pr., 87, 259
  - Gregers, 88
  - H., 83
  - J., 94
  - J., redaktør, 185
  - N., skp., 402, 442
  - Ole F., proprietær, 258
  - P., skp., 403
  - S., skp., 414
  - Søren, skp., 110 f
- Johnsen, Folmer, 68
  - Laust, skp., 112
  - N., kbm., 94
- Jonsen, Jens, rådmænd, 391
- Juel, Iver, lensmand, 387
- Jægum, Jens, 79
- Jørgensen, A. D., rigsarkivar, 177 f
  - Christen, 445
  - Ellen, dr. phil., 489
- Grete, mag. scient., 352
- H. G. A., pr. forf., 319
- Hans, urmager, 208
- Jan, 400
- J., skp., 73
- Jens V., kbm., 229
- Jesper, degn, 148, 155
- Johs., møller, 219
- Karen A., 219
- Margrethe Løbner, 229
- N. P., grd., 160
- Niels, kbm., 99
- Niels, skp., 120
- Oluf, redaktør, 473
- P., skp., 110, 398
- P., guldsmed, 211
- Thormod, 194
- Søren, skp., 103
- Kampmann, proprietær, 414
- Karl d. Store, 501
- Kejlbo, Ib Rønne, 136
- Kelstrup, G., pr., 321
- Ketil, bisp, 493
- Kielbeck, Jan, 80
- Kiern, H., skp., 409
- Kjeldsen, C. J., gdr., 472
- Kjær, Hans, skp., 81
- Klak, Harald, 491
- Klausen, Søren, gdr., 160
- Klemens, Ellen, heks, 445
- Kloppenborg, H. D., 177
- Kloster, J. A., degn, 171
- Klyne, Jens, 421
  - S. A., 446
- Knud II, 510
- Knud, Lavard, 514
- Knud d. Store, 498
- Knud VI, 496
- Knud Magnussen, 515
- Knudsen, A. M., skibsbygger, 568

- Knudsen, Hans, borgm., 89, 450
 - Jakob, forf., 145, 175, 225, 532
 - Niels, 431
 - Søren P., 154, 160, 191
 Knurborg, Hans, skp., 126
 Koch, Ane, 213
 Kock, C., kbm., 437
 Koldtoft, J., kbm., 133
 Kolvig, færgeriejer, 114
 Konradi, F., landbr.læ., 319
 Konstantin Hansen,
 Magdalene, 186
 Kraemer, kapt., 114
 Kragelund, T. Tobiassen,
 forf., 315, 320
 Krarup, H. Chr. M., pr., 330
 Krey, Detlev, 264
 Kristine, dronning, 102
 Kristensen, H. K. læ., hist.forf.,
 206, 311, 318, 386
 - Jørgen, gdr., 243
 - Kr. M., 43
 - Marius, højsk.læ., dr. phil.,
 308, 318 f
 Kromann, N. M. forf., 83,
 112, 320, 556
 Krummes, Jørgen, 249
 - Karl, 247
 - Marie, 253
 Kruse, Enevold, 86
 Krye, Joh., 81
 Krüger, H. A., 174
 Krøger, Hans, skp., 126
 Krøyer, Hans, skp., 89
 Kusk, Jens, gdr., 321
 Kvist, Christa, 319
 - John, læ., hist.forf., 319 f
 Kynderis, Jac., 418
 Køker, Henrik, skp., 416
 Kaae, Bue, sem.lektor, 318
 Kaas, J. E., ritmester, 549
 Lambertsen, Knud, rådmand,
 391
 Lampe, Jens, handelsko.lærer, 202
 Lange, Chr., godsejer, 129
 - Peder, godsejer, 387
 Langvad, N. K., læ., 471
 Larsen, Bertram, urmager, 215
 - Hans, skp., 72, 88
 - H. C., redaktør, 320
 - Lars P., gdr., 278
 - Morten, 189
 - S., 86
 Lassen, A. J., 43
 - Hans, skp., 71, 431
 - Jørgen, kbm., 78
 - Niels, 420
 - Thue, skp., 411
 Lauridsen, C., 104
 - H. Jokum, gdr., 186
 - J. M., 317
 - Johs., 160
 - Kirsten, læ., 156
 - L., 127
 - Lambert, 448
 - Laurids, 156
 - Maren, 191
 - Niels, 194
 - P., 103
 - P., rådmand, 402
 Lauritsen, skibsreder, 572
 Laursen, C., 95
 - L., skp., 391
 Lehmann, Orla, 464
 Lervad, Anders, forst., 217
 Lichtenberg, G., 6
 Lietuyt, Jan, urmager, 205
 Lindegaard, M. C., biskop,
 320
 Liufdag, biskop, 491
 Liutger, billedskærer, 140
 Lodbjerg, Chr. J., biskop, 206

- Lorenzen, P. H., 335
 Ludvig d. Fromme, 501
 Lundbye, st. forst., 163
 Lyhne, Chr., urmager, 213
 - Lars, 252
 Lykke, Erik, lensmand, 447
 Lüttrichau, C., 36
 Lyngbye, J., borgm., 460
 Lützow, Fr., proprietær, 254
 - Hugo, amtmand, 138
 Løgstrup, A. H., proprietær,
 260
 Løssl, G., entreprenør, 44
 Løvenørn, Poul, søoff., 438
 - P. V., 438
- Madsen, Anders, gdr., 241
 - Bendix, læ., 150
 - Chr., gdr., 160
 - Chr., herredsfoged, 425
 - Harry, proprietær, 256
 - I. skp., 391
 - J., 399
 - Johs., 192
 - Rasmus, skp., 121
 - Sofie, 243
 Mads kone, Ane, 387
 Magnus, konge, 494
 Magnus-Pedersen, prof., 165
 Magnussen, Finn, oldfrsk., 4
 Mahler, Anders, 103, 433
 Maltbeck, Clemend, 70
 Maltesen, Iver, 553
 Mandø, Hans, skp., 430
 - Søren, skp., 399, 431
 Markvoren, Iver, borgm., 387
 Marstrand, Chr., 179
 - Even, 530
 - C. Kristine, 528
 Martinsen, Hans, 248
 Mathiasen, Svend, skp., 411
- Mathiesen, Axel, 81
 Meldahl, arkitekt, 185
 Memmend, H., 419
 Meynemand, Herman, 446
 Mesmaker, H., 83
 Michelsen, Andr., 80
 - P., skp., 83
 - Laurids, 546
 Middelboe, biskop, 71
 Mikkelsen, Jens, skp., 418
 - Søren, skp., 441
 Mogensen, Kristoffer, 421
 - Svend, sem. rektor, 320
 Moltke, Erik, 136
 Momsen, Fr., proprietær, 55
 Monberg, N. C., ing., 45
 Monrad, Johan, 426
 - kollaborator, 170
 Mortensdatter, Else, 120
 Mortensen, borgm., 55
 - N., skp., 89
 - Otto, urmager, 214
 - Terman, 103, 432
 Mose, Lars, gdr., 474
 Munk, Hans, godsejer, 119
 Müller, Henrik, rentem., 123
 Münster, P. C., pr., 470
 Møller, Oluf, skp., 82
 - Søren, 102
- Nansen, pr., 174
 Nathold, biskop, 494
 Nexø, Martin A., forf., 531
 Nielsdatter, Abigail, 96
 - Mette K., 212
 - Karen, 211
 Niels, konge, 494
 Nielsen, A., 80
 - Anders (Søvig), 400 ff
 - A., skp., 72
 - Bøje, skp., 441

- Clemen, skp., 74
- Carl Lindberg, landsarkivar, 114, 127, 316, 321
- Eve, 81
- Hans, 83
- Hans, skp., 118
- Hans (Arnsberg), 128
- Hans Chr., gdr., 456, 463
- Ingeborg, 155
- J., skp., 71, 73 f, 402, 411
- Jens, styrmand, 126
- Jens, pr., 539
- Jørgen, skp., 441 f
- Laurids, 131
- M. H., pr., 319
- Mads, skp., 441
- Niels, godsejer, 400, 403
- Niels, reder, 403
- Niels, 80
- N. P., 64
- O. Clausen, kontorchef, 318, 320
- Oluf, historiker, dr. phil., 259, 315, 318
- P., skp., 71, 119, 387, 441
- P. J., læ., 315
- Steffen, borgm., 131, 396
- Th., 70
- Th., skp., 411
- Th., gdr., 459, 482
- Nissen, A. A., skp., 89
- Bennet, skp., 389
- J., provst, 307
- Peder, 446
- læ., 156
- Non, Hans, 387
- Nonboe, H., sagfører, 476
- Novrup, H. P. H., læ., 258, 319
- Nutzhorn, H., højsk.læ., 172, 308
- Oddo, 493
- Odinkar d. y., 493
- Okholm, K., 43
- Olav, bisp, 135
- Olesen, Anders, gdr., 247
- biskop, 22
- Niels, gdr., 242
- Olsen, Albert, prof., 386
- Caroline, læ., 155
- H., skp., 398
- Hans, gdr., 161
- J., læ., 308
- Jens, urmager, 214
- Regina, 174
- Oluf, biskop, 513
- Olufsen, Frands, 418 f
- H., reder, 403
- Jens, degn, 539
- Niels, 403, 444
- P., godsejer, 55
- Omer, biskop, 496
- Ostermann, apoteker, 99
- Ottesen, Henrik, 429
- Otto d. Store, 502
- Overgaard, J. C., forst., 55, 66
- Oxen, Bendix, 119 f
- Chr., skp., 390
- Pallesdatter, Anne, 82
- Pallesen, N., 85
- Peder, 395
- Pascalis II, pave, 506
- Paysen, Nis, 119
- Peder, biskop, 494
- Pedersen, Augusta, 171
- Chr. forvalter, 425
- Claus, 114
- Gunde, styrmand, 317
- Hans, 400
- Hans, 442

- H. B., landinsp., 54 f
- Jens, 90
- J. G. H., 233
- Jonas, 95
- Kr. la Cour, forst., 320
- L., skp., 72
- M., skp., 88, 398
- Niels, 418, 445
- Niels, forst., 160
- Niels, gdr., 154
- N. K., 43
- Oluf, borgm., 102
- S., 81
- S., skp., 402 f
- Th., 119
- Persen, Hans, skp., 120
- Petersen, Chr. P., urmager, 214
- Johan, 396
- Niels M., 247
- Th., skp., 120
- Vagn, proprietær, 260
- Villum, 97, 123
- Philipsen, Daniel, byfoged, 118
- Pihl, Mogens, prof., 529
- Pihlkjær, Niels, gdr., 168, 191
- Plinius, rom. hist. skr., 6
- Podebusk, Mourids, 446
- Pontoppidan, H., 309
- Pouch, Joh., apoteker, 99
- Poulsen, Adam, meteorolog, 525
- Ellen K., 524
- L., pr., 173
- Poul, skp., 120
- Povlsen, John, urmager, 212
- Priwitz, Per, urmager, 207
- Præst, Søren, skp., 418
- Quist, Peder S., pr., 149
- Søren, 149
- Quistgaard, 85
- Radulf, biskop, 491
- Rahr, Jens R., kbm., 110, 434
- Rantzau, Daniel, godsejer, 264
- Rask (Rasch), A., reg.skr., 264, 285, 403, 543
- Søren, skp., 441, 449
- L. N., skp., 442
- Rasmusdatter, Maren, 387, 390
- Rasmussen, pr., 180
- Chr., distriktlæge, 236
- Christiane, 162
- J., skoleinsp., 321
- L., 43
- L., gdr., 160
- Ravnkilde, Cold, 68
- Reimers, kammerråd, 26
- ing., 37
- Resen, P. Hansen, forf., 136
- Reventlow, C. D. V., præsi-
dent, 450
- Riber, N. Pedersen, 81
- Richardson, Hans, 119 f
- Richter, Joh. Chr., læge, 143
- John, pr., 143 f, 308, 311, 318
- Rimbert, 492
- Rindom, Svend, 194
- Risbøl, C. P., skp., 88, 402, 405
- Knud, skp., 72, 83, 104, 402
- P., skp., 88, 431
- Risom, Mogens, 95
- Roed, P. O., kbm., 428
- Rolin, H. L., urmager, 214
- Rosendahl, højsk.forst., 168
- Rosenkrantz, Holger, 138
- Ide, 139

- Rosenørn, E. E., politiker, 465
 Rostock, Mads P., pr., 93, 423
 Rud, Anders, pr., 166
 Ryberg, Niels, kbm., 103
 Rørdam, Holger, pr., 185
- Sadelmagers, Maren, 96
 Sakse, 7, 121, 518
 Schack, A., møller, 249
 Schade, pr., politiker, 470
 Scharling, C. I., biskop, 318 ff
 Schiern, politiker, 470
 Schive, Claus, 104
 Schiørring, Carl, 189
 - Gudrun, 144
 - Helga, 174
 - Jens, pr., 173
 - P., borgm., 144
 Schjørring, J. N. L., pr., 469
 Schjøtt, provst, 141, 165
 Schmidt, Agnes, 213
 - Emil F. Th., urmager, 214
 - Martin J., urmager, 213
 - Petrus M., parykmager, 96
 - Schlegel, J. F., geh.konf.
 råd, 174
 - Schou, Ellen K., 217
 - Schrøder, Axel, tandlæge,
 175
 - Jens, 174, 181
 - L., 36 f, 307 f, 528
 - Rudolf, 180
 Schultz, Jens, urmager, 211
 - Jochum, urmager, 210
 - Jochum, urmager, 212
 - Schwanevede F. v., oberst,
 542
 Schütte, Gudmund, 181
 Schødt, A., 95
 Secher, rigsarkivar, 313
 Sehested, Claus, 419, 446
 - Mogens, lensmand, 131
 - Poul, officer, 119
 Simonsen, Anders, gdr.,
 politiker, 317
 - Harry, 64 f
 Sivle, Per, 175
 Skade, H. N., 317
 - Niels, 391
 Skau, Laurids, 335
 Skeel, Albert, lensmand, 206,
 387
 Skjærbæk, J., 96
 Skomager, Anders, skp., 110,
 403
 - Mette, 96
 Skovgaard-Petersen, V.,
 lektor, dr. pæd., 323
 Skovmand, Roar, professor,
 dr. phil., 320
 Skriver, Peder, 391
 Skræppenborg, P. Larsen,
 gdr., lægpræd., 158
 Skaanager, Jes, skp., 411
 Slebsager, M. N., politiker,
 461
 Slot, Jürgen, 80
 Smed, Jørgen, 131
 - Hans, Jens, urmager, 209
 Smidt, Agnes, kunstner, 57
 Smith, J. L., legatstifter, 144
 - Otto, historiker, 438
 Spangsberg, M., 471
 Speckhan, E. V., amtmand,
 441, 555
 Spend, Morten, 403
 Stadsbud, Anders, 132
 Stage, Anders S., 444
 Stallknecht, Claus, bygm., 450
 Stauning, Anders, 110
 Stefan, biskop, 512
 Stefansen, Morten, tolder,
 395, 405
 Steincke, K. K., minister, 56 f

- Stemann, G., stiftamtmand,
183, 307, 311, 318
- Stenbock, M., hærfører, 450
- Storm, Th., forf., 17
- Stub, Ambrosius, 211
- Styhr, H. V., minister, 472
- Stürup, landinsp., 26, 41
- Sundbo, Arne, forf., 121
- J. P., redaktør, 463 f
- Sunesøn, Anders, ærkebiskop,
513
- Svanning, Hans, dekan, 137
- Hans J., pr., 138
- Svarre, Claus, borgm., 400
- Svarrer, P. N., skp., 114
- S. K., 112
- Sveistrup, H., pr., 144, 341
- Svend Grathe, 515
- Svend d. Store, 140
- Sybrandsen, Sybrand, 80
- Søgaard, Chr., læ., 220, 489
- Helge, dr. phil., 135
- Sørensdatter, Ane M., 212
- Sørensen, Anders, skp., 94,
403
- Bøje, skp., 411
- G. Ibsen, ing., 321
- H., urmager, 210
- Jac. skp., 120
- J., skp., 81, 414, 441
- Jørgen, 81
- Knud, 89
- Lars, skp., 79
- Math., skp., 437
- Peder, skp., 395
- S., skp., 80, 404
- T. M., o. assist., 321
- Th., 403
- Thyge, skp., 414
- Tarm, Las J., rådmænd, 110,
397
- Tarp, Chr., rådmænd, 128
- N. J., skp., 104, 398
- Taulow, Bertel, borgm., 94
- Teilman, Ingeborg C., 284
- Jørgen, pr., 180
- Tøger, 396
- Terkelsen, Peder M., 112
- Termansdatter, Ingeborg
Marg., 284
- Termansen, C. N., kbm., 321
- Mads, 112
- N. J., gdr., politiker, 157,
341
- S., forpagter, 402
- Terpæger, Peter, historiker,
204, 430
- Thomasdatter, Mette C., 212
- Thomsen, Alfr., 68
- Jens, skp., 414
- Hans, sømand, 70
- Lerche, kontorchef, 321
- Marthinus, 248
- Niels, skp., 442
- Niels, smedemester, 320
- Niels, borgm., 446, 448
- N. J., gdr., 148
- P. K., engmester, 472
- Th., kapt., 572
- Vilh., læ., 146
- Thorhauge, Helene, 68
- Thorkildsen, Math., skp., 403
- Thorsen, Jens, konsulent, 160
- Niels, 115
- Thuesen, Hans, skp., 97
- Thuge, biskop, 337
- Thura, 236
- L. L., arkitekt, 136
- Thure, biskop, 491
- Thuresen, M., befragter, 403
- Thyberg, Sigrid, 68
- Thyssen, E. K., pr., 309
- Tietgen, 570

- Tobiesen, Chr., papirhdl., 476
 Toftum, Clemen, 118
 Tolsen, Nis, 395
 Tonnesen, H., 80
 Torbøl, H., læge, 319
 Tornbjerg, Egå, gdr., 345
 - Svend Å., arkæolog, 345
 Torsk, Anne J., 95
 Toxen, kbm., 83, 405
 Tranberg, Jørgen, kbm., 414
 - godsejer, 255
 Trier, Ernst, højsk.forst., 161
 Troelsen, Svend B., gdr., 321
 Trøst, Svend, 148
 Tulle, Søren M., 43
 Tuve, biskop, 495
 Tygesen, Hans, 421
 Tønder, Anders N., urmager, 212
 - Laudi V., urmager, 212
 Tøxen, N., pr., 184, 309
- Ulfkeitel, biskop, 493
 Uneman, Jan, urmager, 205
 - Villum, urmager, 205
 Unni, ærkebiskop, 502
 Urne, Jørgen, 119
- Wagner, pr., 143
 Wal, biskop, 493
 Valdemar I, 516
 Valdemar Sejv, 115, 136, 490
 Valdemar, prins, 494
 Valdemar Atterdag, 520
 Varbjerg, P., 95
 Vedel, Søren, tolder, 125, 409
 - Anders Sørensen, 206, 490
 - Johannes, højsk.forst., 174
 Warrer, J., kapt., 572
 Weidemann, Aug., 449
 Wejs, Math. J., 82
- Velthuys, Abraham, kbm., 420
 Vestergaard, H., ing., 36
 West, Th. Claudi, ing., 55
 Victor IV, pave, 516
 Wiebrandt, Claus, 400
 Wieland, Samuel, skriver, 132
 Viffert, Axel, lensmand, 419
 Vig, P. S., pr., 317
 Villadsen V., 318
 Willemoes, C., redaktør, 318
 de Villom, Poel, 70
 Wilson, Jac. J., urmager, 214
 Vind, Iver, godsejer, 118
 Windfeld, J., kbm., 411
 Windt, Carlo, 68
 Vinsnæs, Fr., pr., 178
 Visconti, Azzo, urmager, 203
 Vittarp, Bertel, 90
 Wittenberg, Evert, 81
 Vognmand, Knud, 391
 Volf, H., farver, 101
 Worm, Chr., biskop, 71
 - Ole, oldforsker, 4, 110
 Wormskjold, Henrik C., 284
 Vorting, H. C., mus.insp., 348
 Voxlev, amtsrevisor, 321
 Wulf-Petersen, hotelejer, 463
 Wøldike, Seb., godsejer, 258, 265
 Wählin, Th., 204
- Zahle, N., skolebest., 143
 Ziernsteen, Jørgen, 450
- Ølgaard, Terman, proprietær, 284
 Ølgaard, H., læ., 310, 321
 - Rasmus, kbm., 82, 284
 - Søren, kbm., 412, 450
 Østergaard, Knud Høgsbro, pr., kirkeark., 316, 320

Lokaliteter

- Agerkrog, Tistrup, 552
 Alger, 69
 Alslev, 316, 472
 - Mølle, 249
 Alslev-Hostrup, 87, 449
 Altona, 72, 100, 394, 567
 Amrum, 428
 Amstel, 81
 Amsterdam, 69, 86, 102, 403 ff,
     419 f
 Andrup, 471
 Andst, 317
 Ansager, 456
 Askov, 367
 - højskole, 145, 183, 308, 524 f
 Arendal, 412
 Avernakø, 238

 Ballum, 18, 81, 85, 171
 Baungård, Vejen, 161
 Bergen, 109, 447
 Billum, 129, 533
 Billumtarp, 81
 Bjerregård, Holmsland, 81
 Bjørnkjær, 56
 Blaksmark kro, 79
 Blåbjerg, 405
 Blåvand, 14
 Bornhøved, 495, 520
 Bramming, 284, 402
 Bredebro, 457
 Bremen, 77, 430, 443
 Bremerholm, 552
 Brunsbüttel, 120
 Brøndum, 83, 89, 396
 Brøndum-V. Nebel, 471
 Brørup, 307 f
 - kirke, 156
 Büsum, 5
 Bække, 184, 281 f, 309, 457, 553

 Bøhmen, 207
 Børglum, 493, 519

 Canterbury, 203
 Christiansfeld, 196
 Christianssand, 399, 578
 Clairvoux, 516
 Cuxhaven, 93, 449

 Danevirke, 169
 Danmark-Norge, 71
 Danzig, 417
 Darum, 28, 33, 315
 - dige, 14
 Davisstrædet, 81, 109
 Delft, 204
 Ditmarsken, 428, 495
 Doggerbanke, 5
 Donslund, Hejnsvig, 316
 Dort, Zeeland, 83
 Dortheasminde, Vejen, 168, 192
 Dover Castle, 205
 Drejø, 238
 Dresden, 90
 Drostrupgård, Læborg, 241 f
 Dyrehaven, 147
 Dødemandsbjerg, 77

 Egholt, Lejrskov, 545 f
 Egtved, 157
 Eidersted, 13 f, 428
 Ejderen, 11, 557
 Elben, 5, 72 446
 Ely, 140
 Emmerlev, 85
 Endrupholm, 315, 400, 465
 England, 418
 Esbjerg, 24, 55, 59, 308, 314,
     458 ff
 - havn, 214, 566
 - kleve, 79

- Eskelund skole, 156
 Estrup hovedgård, 317
- Fanø, 69, 76, 396, 411, 471,
 481 f, 576 f
 Farup, 33 f
 Filsø, 55, 247 f
 Finland, 177
 Flandern, 77, 101, 430
 Flensborg, 168, 410
 Foldingbro, 317
 Fovrfeld, 78
 Frankfurt a M., 203
 Frankrig, 71, 77, 207, 386, 430,
 524
 Fredericia, 123
 Frisland, 122, 202
 Frisvad mølle, 84
 Fyn, 103, 239, 267
 Færøerne, 69, 414
 Føhr, 80, 108, 388, 428
 Føvling, 330
 Faaborg, 468
- Galmsbøl, 119, 388
 Gammelby, 78
 Gl. Mandø, 13
 Gejlgård, Læborg, 243
 Gellerup, 79
 Gesten, 317, 340, 548
 Gjellerupholm, 317
 Glasgow, 568
 Glibstrup, Andst, 548
 Glückstadt, 72, 88, 104, 130,
 394 ff, 425, 431
 Gotland, 74
 Gram, 213
 Granada, 69
 Grathe hede, 516
 Gredstedbro, 317
 Grene, 89
 Grenå, 143
- Grubbesholm, 131, 553
 Grydvad mølle, 83
 Grærup, 82
 Grønland, 108, 403
 Grønnebæk, Jels, 170
 Grønvang, Vejen, 161
 Grådyb, 116, 395, 443
 Guldager, 405, 414
- Haderslev, 22, 78, 185, 213, 335,
 433
 Hamborg, 14 f, 70, 103, 110, 251,
 389 ff
 Hedeby, 558 f
 Helgoland, 75
 Helsingør, 158, 417
 Hemmet, 81
 Henne, 446
 Hennegård, 99, 316, 496
 Henne mølle, 253
 Hesselmed, 81, 129, 408, 425
 Hillerup, 28, 38
 Hjerting, 71, 81, 87, 90, 389,
 394 ff, 458, 472, 563
 Hjertingland, 117
 Hjerpsted, 13, 212
 Hjortlund, 77
 Ho-Oksby, 81
 Ho, 70 f, 110, 235, 402, 441, 449,
 532, 538
 Hodde pr.gård, 84
 Hodde, 374, 469
 Holland, 5, 14, 71, 79, 86, 205,
 394 ff, 434
 Holmsland, 13
 - klit, 78
 Holstebro, 95, 104, 133, 394
 Holsted, 218, 315
 Holsten, 16
 Horsens, 181, 394
 Hunderup, 316
 - Kærgård, 84

- Hundsbæk, 339
 - plantage, 160, 178
 Husum, 5, 14, 102, 119, 205, 212, 428
 Husum, Ballum, 209
 Hvidding nakke, 427
 Hygum, 162
 Hyllerslev, 84, 131, 444
 Højer, 18
 Haarderwijk, 101

 Ikast, 103
 Island, 110, 447
 Isted, 169
 Itzehoe, 496

 Janderup, 78, 80, 129, 415, 437, 444
 - å, 129
 - toldsted, 131
 - kirke, 134
 Jan Mayen, 113
 Jedsted, 28
 Jerne, 121
 Jernved, 173
 Jylland, 239

 Kalslund, 550
 Kammersluse, 30
 Kanalen, 69 f
 Kina, 411
 Kjelst, 444, 549
 Kliplev, 432
 Knudedyb, 13
 Kolding, 144, 394, 428, 472
 Koldinghus amt, 548
 Kongeå, 18, 22
 Korskroen, 315
 Korsør, 109
 Kragelund, Bække, 553
 Krogsgård, 97, 400
 Kvie sø, 316

 Kærgård, 123
 Kærsgård, Vejen, 160
 København, 97, 103, 393
 Köln, 419 f

 Ladelund, 55, 160, 179
 Langli, 13, 440
 Lejrskov, 544
 Lemvig, 101, 394
 Lervadgård, Føvling, 217
 Libyen, 74
 Ll. Andst, 231
 Lindknud, 309
 List, 127
 Listerdyb, 397 f
 Liverpool, 568
 Livorno, 70
 Lolland-Falster, 40
 London, 138, 203
 Lund (Sv.), 181, 204
 Lundsmark, 57
 Lübeck, 115, 210
 Lüneburg, 17
 Lyon, 103
 Lyrskov hede, 170
 Lyø, 236, 490
 Læborg, 4, 150, 191
 - kirke, 165
 Læsø, 236
 Løgumkloster, 22
 Lønne, 122, 446

 Magdeburg, 203
 Malaga, 110
 Malle, Horne, 551
 Malt herred, 318
 Malt-Folding, 157
 Maltbæk mose, 315
 Malthøj, 315
 Malt kirke, 168
 Manchester, 78
 Mandø, 14, 77, 112, 118, 235, 437

- Marbæk, 78
 Marokko, 74
 Marstal, 571
 Messina, 74
 Middelhavet, 69
 Milano, 203
 Misthusum, 13
 Myrtue, 78, 444
 Møen, 307
 Møgeltønder, 85

 Nederlandene, 202, 423, 426
 Niedersachsen, 15
 Nips å, 20
 Nordafrika, 69
 Nordby, 70, 112, 427, 436, 563
 Nordfrisland, 10 f
 Norge, 177, 399, 414, 417
 Nordishavet, 112
 Norditalien, 203
 Nordstrand, 12, 21, 428
 Normandiet, 202
 Novrup, 79
 Nyborg, 109, 542
 Nyby, Lærborg, 160, 242
 Nykøbing M, 211
 Nymindegab, 88, 118, 412
 Nürnberg, 207
 Nørhebo, 80
 Nørholm, 118, 400 553
 Nr. Farup, 28

 Odden, Fanø, 78
 Odense, 275
 Oksby, 74, 80, 408, 445, 538
 Orre, 80, 86
 Ostindien, 80
 Ovtrup, 412
 Oxbøl, 54, 345

 Padua, 203
 Paris, 203

 Pelworm, 12, 21
 Petersborough, 140, 203
 Portugal, 71
 Pretz, 115
 Præstkjær, 195
 Paaby, 189

 Quistrup, 55

 Rejsby, 14
 Renbækgård, 56
 Rendsborg, 495
 Reval, 495, 520
 Rhinen, 5
 Ribe, 12, 24 f, 33, 55, 59, 110,
     202 f, 386, 394 ff, 428, 498 f,
     502, 563
 - domkirke, 26, 35 f, 318
 - marsk, 48
 - red, 117
 - skibbro, 76
 - å, 18, 76
 Riberhus, 206, 285
 - len, 95
 Ringgive, 192
 Ringgive-Give, 144
 Ringkøbing, 78, 88, 96, 122, 390,
     394, 428
 Roborg, 46, 443
 Roskilde, 494
 Rosenholm, 138
 Rouen, 203
 Rungholdt, 12
 Rusland, 100, 207
 Rødding, 171
 Rødding-Skrave, 157
 Rødding højskole, 177
 Røjgård, Gesten, 550
 Rømø, 77, 89, 111, 235, 322, 400,
     418, 428
 Rørkjær, 79

- Samsø, 180
 Sankelmark, 169
 Schoresbysund, 113
 Sedding, 78
 Seest, 172
 Sejstrup, 84
 Sild, 13, 108, 428
 Sjelborg, 78, 399, 444
 Sjælland, 103, 428
 Skagen, 417
 Skallingen, 13 f, 440 f
 Skallingekrog, 117, 442
 Skandinavien, 182
 Skast, 84
 - herred, 92
 Skibelund, 185
 Skodborg, 146
 Skodborghus, 315
 - skole, 156
 Skovlyst, 55
 Skrumsager, 130
 Skærbæk, 51
 Skærhoved, 170
 Skærsø (gdr), 524
 Slesvig, 16, 169, 492, 502
 Sneum, 84
 - å, 14, 18
 Sneumgård, 414
 Sortbjergodde, 117
 Spanien, 71, 386, 391, 434
 Spitsbergen, 108 f
 Stade, 416
 Stausø, 249
 Stenderup kro, 169
 Storbritannien, 202
 St. Darum, 37
 Strandby, 78, 117, 443, 458
 Strassbourg, 203
 Strellev, 81
 Strynø, 238
 Sunderland, 568
 Sverige, 75, 177
 Søgård, Vamdrup, 547
 Sdr. Farup, 28
 Sønderho, 76, 114, 235, 411,
 436 f, 558 f
 Sønderside, 13, 117, 389, 440
 Taps, 174
 Tarp, 78
 Tarpbage, 444
 Tistrup, 71
 Themsen, 5
 Thyras borg, 169
 Tjæreborg, 18, 33, 84, 121, 444,
 450
 Toftnæs, 79
 Tornskov, Nr. Løgum, 206
 Torstrup, 316
 Tosmark banke, 28
 Tranberg, Årre, 456
 Tronhjem, 126
 Trøjborg, 414
 Tunis, 74
 Tyrkiet, 70
 Tyskland, 202, 524
 Tønder, 12, 55, 428
 Tønning, 5, 102, 428
 Ulfborg, 212
 Ungarn, 100
 Vadstena domkirke, 204
 Wales, 67
 Vallekilde højskole, 161
 Vamdrup, 547
 Vandamgård, Vejen, 160, 191
 Varde, 55, 59, 71, 99, 114 f, 184,
 284, 308 f, 387, 396 ff, 428, 563
 Vardehus, 117, 124, 316
 Varde pramsted, 124, 416
 - toldsted, 87, 121
 - vold, 124

- Veerst, 184
 Vejen, 150 f, 195, 308, 315
 Vejen-Læborg, 144
 Vejle, 104, 394
 - amt, 311
 Vejrs, 115, 123
 Vejrup, 315
 Wells, 203
 Vendel, 504
 Venezia, 207
 Wenningsted, 12
 Weseren, 5
 Vester herred, 84 f, 114, 451
 Vester Vedsted, 20, 28, 37
 Vesterhavet, 5, 69
 Vestermerck, 119 f
 Vestervig, 493
 Vestindien, 80, 460
 Viborg, 394, 462
 Vidå, 11
 Wien, 90
 Vilslev, 28
 Wisch, 120
 Visselbjerg, 110, 119, 256
 Vognsbøl, 83
 Vorbasse, 184, 345 f
 Vrå, Lejrskov, 544
- Ølgod, 310, 315, 469
 Ølholm, 79
 Øster Lindet, 213
 Øster Vedsted, 28, 211
- Ågård, 194
 Ål, 81
 Ålborg, 88, 109, 425, 428
 Åle, 55
 Århus, 493, 502
 Årre, 474
 Åstrup, 315, 458
 Åtte bjerge, 226
- Emner*
 agenter, 421
 agerfurer, 377
 agern, 352
 aktier, 569
 almanakoptegnelser, 424, 442
 arkiv, 307, 312, 322
 Askov brugsf., 229
 - husflidsfore., 217
 - højskole, 307 f, 527 f
 Atlas, Danicus, 136
- bakskuld, 235
 baysalt, 392
 bemanding, 75, 570
 bestikkelse, 78
 bestyrelse, Hist. Samf., 319 f
 besætning, Bramming, 284
 bevilling, 28
 bibliotek, Hist. Samf., 312
 bispedømmer, 505
 bispekrønike, 135, 489
 bladiser, 122
 blyplader, 499
 bogsamling, 145 f
 bogudgivelser, Hist. Samf., 317 f
 bondeskipper, 449
 bopladser, 345 f
 brintlys, 534
 bronzeværksted, 379
 brænde, 77, 419
 brændevin, 394
 bøger, 429, 445
- Carl Gustav-krigen 1657-60, 399,
 430, 441, 546
 cirkulære, 325
 cylinderur, 210
 cølibatskrav, 506 f
- dampskibe, 561 f
 Dansk hist. Fællesforening, 313

- Den store nordiske krig, 430
 Det danske Hedeselskab, 25
 dialekt, 40, 576
 digebygning, 7 f
 dige, fremskudt, 48
 diplomer, 496
 div. indbo m.v. 408 f
 div. varer, 406 ff, 413, 449
 domkapitel, 500 f, 507 f
 drejkekværne, 358
- el-lamper, 533
 elektroteknik, 537
 enkeltgravskultur, 350 f
 Esbjerg havn, 36
 - højskole, 54, 58
 everter, 73
- fanniker, 564
 farvetræ, 100
 Filsø, 55
 fiskeri, 247 f
 flintteknik, 352
 flygtninge, 84
 flæsk, 134
 fløte, 407
 folketingskandidater, 461 f
 - valg, 460 f
 formænd, Hist. Samf., 318
 forlis, 123 f
 forsamlingshus, 222
 forsøgsmølle, 530
 Fr. VII'sten, Vejen, 195
 førstehåndsforskning, 311
- gadehusmænd, 540
 geheimarkiver, 143
 generalregister, 311
 gevaltiger, 549
 godsrigdom, 514
 gravhøje, 336
- gravpladser, 353, 376
 grubehuse, 355
 Gunhildkorset, 135 f
 gældsfxngsel, 420
- hamborghandel, 447
 hamborgrejser, 444
 hamborgerøl, 420
 handelsvarer, 87 f, div. 104 f, 433
 hareskind, 103
 Hedeselskabet, 56
 hedetørv, 134
 helårsdige, 9
 herredsbeskrivelse, 342
 Historisk Fysik, 528 f
 Historisk Matematik, 528 f
 Historisk Samfund for Ribe amt,
 183, 343
 historieundervisning, 326 f, 333
 historisk sans, 321 f
 honning, 103, 431 f
 hovedbygning, Visselbjerg, 256
 husflidsskole, 217
 hvalfangst, 108
 hvalrostand, 135
 hængelåse, 400
 hø, 134
 hør, 77, 434
- indkvartering, 554
 indrullering, 84
- Jelling seminarium, 218
 jern, 77, 367
 jernalderbebyggelse, 348
 jernbane, 574
 jernskibe, 568
 jernudvindingsovne, 367
 jordlovsudvalg, 56
 jydepotter, 410

- kaber, 430
 kabepenge, 395, 443
 kaffebønner, 77
 kahytskompas, 113
 kammerluse, 30
 kanal, Sdr. Jyll., 54
 Kapelbanken, Torstrup, 316
 kapere, 69, 428
 kasserere, Hist. Samf., 319
 kattun, 406
 kave, 406
 Kejserkrigen, 425
 kirkebyggeri, 338, 492
 - Vejen, 163 f
 Kirkeligt samf. af 1898, 188
 klæde, 77, 101
 klædeplombe, 101 f
 klyne, 134
 knapholt, 123
 kommission, 37 f
 kompagnier, 386
 Kongeåsluse, 37
 kontrabande, 77
 kopskat, 338 f
 korn, 87 f, 402, 416, 437
 krig 1807-14, 557
 krigsflyvere, 266 f
 krigsstyr, 538
 krucifiks, 135
 kulturgræsser, 33
 kursus, 314
 kvindetype, 575
 kørsel, 131

 ladeplads, 128, 443
 ladesteder, 416, 440
 laksegård, 124
 landmilits, 79
 landsknægte, 421
 landsænkning, 5 f
 landvæsenskommission, 35
 langhuse, 355 f

 lerkarskår, 345
 levealder, 232 f
 liberalisme, 456
 Lilliebjerg, 206
 lokalhistorie, 324, 334
 lokalhist. arkiver, 322
 lokalsamfund, 327
 Lundeårbogen, 492
 luskram, 95
 lüneburgsalt, 389
 lyng, 134
 lystelegraf, 529 f
 læhegn, 58
 lærere, 154 f
 lærred, 77, 406

 magasinkorn, 395, 399, 431
 magasinpenge, 285
 marskjord, 34
 meteorologi, 525
 mindesten, 314 f

 nulpunkt, 26

 opland, 22
 Osebergskibet, 74

 partcipanter, 395
 penge, 81
 pennefjer, 104
 postil, 151
 potaske, 100
 pramsted, 124
 praktisk øvelsesforening, 226
 provstiskriver, 397
 præstegårde, 339
 præster, 156 f

 redaktører, Hist. Samf., 319
 Renbæklejren, 60 f
 revisorer, Hist. Samf., 321

- Ribe-diget, 44
 - domkirke, 338
 Ribe marsk projekt, 48
 Ribeårbogen, 490
 »Rive Taarn«, 322
 Roskilde højskole, 54
 Roskildekrøniken, 494
 runesten, 4, 384
 Rydårbogen, 490
 rytterbønder, 544 f
 ryttergods, 542 f
 rytteri, 542 f
- salt, 77, 120, 386 f
 saltgræsser, 32
 sandtold
 Sct. Folmers kilde, 316
 Sct. Gertruds kilde, 316
 selskab f. germansk filologi, 181
 selvejere, 544 f
 session, 543
 skatteskillig, 427
 skibsbyggeri, 558, 565
 skibsfart, 70 f
 skipperer div., 403
 Skodborghus, 315
 skriftlæsning, 414
 skuller, 122
 slavekassen, 71 f
 smedier, 371 f
 smugleri, 76 f, 394
 småtold, 119
 sommerdige, 9, 37
 sorte potter, 79
 spaderet, 18
 spanskør, 400
 stavnsbåndet, 79
 stemmeprocent, 483
 stenkul, 77
 stjernebilleder, 532
 stormflod, 5, 11 f, 441, 539
 - 1953-62, 14
 stormflodsudvalg, 51
 stormandsgård, 382 f
 stolpehegn, 359
 stolpehuller, 359
 strandsalt, 388 f
 stude, 404, 424, 432
 syvårskrigen, 421
 sædekorn, 551
 sælhundefangst, 110, 409
 sødige, 23
 sølvbryllupsfest, 175, 189
 sørøvere, 69
 søtønder, 395 f, 430
- tillidsmandssystem, 313
 timeglas, 211
 »Tislund store Sten«, 322
 tobak, 77, 97, 394
 told, 123, 432, 435, 444
 toldindtægter, 566
 tonehjul, 526
 tonestrøm, 525
 tonnage, 558 f
 Torstensson-krigen, 399
 tran, 111 f
 transportbehov, 562
 transporttilbud, 562
 tragtbægerkultur, 353
 trækirker, 502 f
 tømmer, 100, 402, 412
 tørfisk, 77, 93, 398, 431, 446
 tørv, 77
- udgivervirksomhed, 316
 udgravninger, 316, 345
 udvandring (Fanø), 585
 - (Holland), 80
 uldkarter, 400
 uldtøj, 102
 ungdomsarbejdsløshed, 54
 Uranienborg, 206
 ure, 84, 202 f
 urmagere, 205 f

vadmæl, 101, 445
valgbog, 460
valgdeltagelse, 478 f
valgkamp, 469 f
valgkredse, 457
valgmenigheder, 179
valgsteder, 458
vandstandskurver, 8
verdensur, 214
vestjysk skoleordning, 227
vikinger, 383
vikingetidsbebyggelse, 377 f
vin, 77, 390, 393, 421
vindkraft, 530

visitør, 133
vrag, 123, 504
vægttersers, 205
værdigenstande, 81 f
vævevægte, 358, 376

Zahles skole, 146 f

ægtkørsel, 285, 548
ærkedegn, 513

øksne, 117, 400 f
øl, 116

Årbog f. dansk kulturhistorie, 308

Indhold

bd. XX

<i>Mogens Høst-Madsen</i> : Lidt om digebyggeri	5
<i>J. Th. Arnfred</i> : Et forsøg på at bekæmpe ungdomsarbejdsløsheden	54
<i>H. K. Kristensen</i> : Skibsfart fra Ribe-Varde-Blåvandshukområdet i gammel tid (fortsat)	69
<i>Tagé E. Christiansen</i> : Gunhildkorset og Ribe Domkirke	135
<i>P. Engelbrechtsen</i> : Af sognepræst John Richters levnedbog	143
<i>Jens Lampe</i> : Urmagere og ure fra Ribe	202
<i>Aksel Andersen</i> : Et landsbydegnepars liv og virke	217
<i>Svend Frederiksen</i> : Levealderen i Jylland og på Fyn	232
<i>Jens Busk Jensen</i> : Anders Madsen, Drostrupgård, Læborg sogn	241
<i>Karl Krummes</i> : Fiskeriet i Filso	247
<i>H. K. Kristensen</i> : Til Visselbjergs bygningshistorie	256
<i>Frank Fuller</i> : Nedskudte engelske krigsflyvere	266
<i>H. K. Kristensen</i> : Besætningen på Bramminge hovedgård 1774	284
<i>H. K. Kristensen</i> : Besværet med mange penge	285
Anmeldelser	287
Beretning, regnskab m.v.	296
<i>Vald. Andersen</i> : Historisk Samfund for Ribe Amt 1902-77	307
<i>Vagn Skovgaard-Petersen</i> : Undervejs til »Oplivelsen af den historiske Sans«	323
<i>J. Nissen</i> : Om Oplivelse af historisk Sans (genoptryk)	330
<i>Steen Hvass</i> : Udgravningerne i Vorbasse	345
<i>H. K. Kristensen</i> : Skibsfart fra Ribe-Varde-Blåvandshukområdet (fortsat)	386
<i>Verner Bruhn</i> : Ribe amts 2. valgkreds. Folketingsvalg 1848-1915	456
<i>Bue Kaae</i> : Ribe Bispekrønike	489
<i>J. Th. Arnfred (†)</i> : Poul la Cour	524
<i>S. Manø Hansen</i> : Kopskatteudskrivningen i Ho-Oksby sogne 1718	538
<i>H. K. Kristensen</i> : Nogle sager fra ryttergodset	542
<i>Niels Frederiksen</i> : Fra sejl til damp på Fanø	556
<i>Mindeord: Svend Mogensen</i> : Stiftamtmand M. Edelberg	590
<i>H. K. Kristensen</i> : Kgl. ordenshistoriograf Albert Fabritius	591
Anmeldelser	594
Beretning	603
Nye medlemmer	604
Regnskab m.v.	605
Register	608

Historisk Samfund for Ribe Amt

Bestyrelse:

Mag. art. *Kirsten Agerbæk*, Ribe.

Pens. overlærer *Vald. Andersen*, Vejen.

Antikvar *Mogens Bencard*, Ribe.

Seminarielektor *Verner Bruhn*, Esbjerg. (fung. formand).

Museumsinspektør *S. Manøe Hansen*, Ølgod, (kasserer).

Ingeniør *G. Ibsen Sørensen*, Esbjerg.

Redaktion:

Vald. Andersen. (formand).

Verner Bruhn.

H. K. Kristensen.

Svend Mogensen.

Adresser:

Fung. formand: Tulipanvej 24, 6700 Esbjerg.

Redaktionen:

Liljevej 8, 6600 Vejen.

Kasserer, ekspedition:

6870 Ølgod.

Indhold

<i>Vald. Andersen</i> : Historisk Samfund for Ribe Amt 1902-77	307
<i>Vagn Skovgaard-Petersen</i> : Undervejs til »Oplivelsen af den historiske Sans«	323
<i>J. Nissen</i> : Om Oplivelse af historisk Sans (genoptryk)	330
<i>Steen Hvass</i> : Udgravningerne i Vorbasse	345
<i>H. K. Kristensen</i> : Skibsfart fra Ribe-Varde-Blåvandshukområdet (fortsat)	386
<i>Verner Bruhn</i> : Ribe amts 2. valgkreds. Folketingsvalg 1848-1915	456
<i>Bue Kaae</i> : Ribe Bispekrønike	489
<i>J. Th. Arnfred (†)</i> : Poul la Cour	524
<i>S. Manøe Hansen</i> : Kopskatteudskrivningen i Ho-Oksby sogne 1718	538
<i>H. K. Kristensen</i> : Nogle sager fra ryttergodset	542
<i>Niels Frederiksen</i> : Fra sejl til damp på Fanø	556
<i>Mindeord: Svend Mogensen</i> : Stiftamtmand M. Edelberg	590
<i>H. K. Kristensen</i> : Kgl. ordenshistoriograf Albert Fabritius	591
Anmeldelser	594
Beretning	603
Nye medlemmer	604
Regnskab m.v.	605
Register	608